Bir Gazalî Romanı

Akıl Kalbi Ararken

MÜRSEL GÜNDOĞDU

NESİL

bir ġazalî romanı

akıl kalbi ararken

MÜRSEL GÜNDOĞDU

bir gazali romanı

akıl kalbi ararken

MÜRSEL GÜNDOĞDU

Yayın Yönetmeni: Ali Erdoğan
Yayın Danışmanı: Metin Karabaşoğlu
Editör: Ahmet Ay
Tashih: Mehmet Nebioğlu
İç Tasarım: Said Demirtaş
Kapak Tasarımı: Mesut San
ISBN: 978-605-131-339-9
Yayıncı Sertifika No: 12403
Matbaa Sertifika No: 12027
Baskı Tarihi: Kasım 2012
Baskı Cilt: Pasifik Ofset

Cihangir Mah. Güvercin Cad.
No:3/1 Baha İş Merkezi A Blok
34310 Haramidere / İstanbul
Tel: (0212) 412 17 00

NESİL

Sanayi Cad., Bilge Sk., No: 2 Yenibosna
34196 Bahçelievler / İstanbul
Tel: (0212) 551 32 25 www.nesilyayinlari.com
Faks: (0212) 551 26 59 nesil@nesilyayinlari.com

NESİL YAYIN GRUBU | NESİL | Genç Nesil | NESİL karakalem | SÖZ | Nesil olmasaydı birçoğumuz hep eksik kalacaktı...

© Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereğince bu eserin yayın hakkı anlaşmalı olarak **Nesil Basım Yayın Gıda Tic. ve San. A.Ş.**'ye aittir. İzinsiz, kısmen ya da tamamen çoğaltılıp yayınlanamaz.

bir gazalî romanı

akıl kalbi ararken

MÜRSEL GÜNDOĞDU

NESİL

MÜRSEL GÜNDOĞDU

Yıl 1969. Giresun'un Bulancak ilçesi. Karaağaç köyünde bir Temmuz sıcağında doğdu. İlk ve orta öğrenimini Bulancak'ta tamamladı.
Yıl 1987. Bulancak İmam-Hatip Lisesi'ni tamamlayarak aynı yıl Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne kaydoldu.
Yıl 1991. Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden "Kur'an'da Sanat Kavramı" adlı teziyle mezun oldu.
Zaman, sonsuzluğa doğru akıp giderken;
Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Felsefe ve İslam Bilimleri Anabilim Dalı İslam Felsefesi Bölümü'nde "Farabî'de İyilik Kavramı" adlı teziyle yüksek lisansını tamamladı.
Kayseri, Mardin ve Kocaeli vilayetlerinde öğretmenlik ve yöneticilik yaptı. Halen Kocaeli Ali Fuat Başgil Sosyal Bilimler Lisesi'nde okul müdürü olarak görev yapmaktadır.
Bir Nehir Yangını adlı şiir kitabı 2011 yılında Nesil Yayınları'ndan çıktı.
Halen "rotahaber.com"da köşe yazarlığı yapan Mürsel Gündoğdu evli olup kendisinin Mehmet Kağan ve Bengisu adında iki çocuğu vardır.

e-mail: murselgundogdu@gmail.com
twitter: @MrselGndodu
facebook: mursel.gundogdu1@facebook.com

YAYINLANMIŞ ESERLERİ

- *Bir Nehir Yangını*

Giriş

Muhammed Efendi'nin Büyük Arzusu

Horasan'ın Tûs Vilayetinin Taberan Şehri
(Hicrî 450, Miladî 1058 Yılı)

– BUNDAN DAHA BÜYÜK mutluluk olamaz, dedi.

Gözleri, yeryüzünün karanlığını delerek göle dökülen yakamoz gibi ışıldıyordu.

Büyük hayalleri ve gerçekleştirmek istediği hedefleri vardı. Ümitleri ve gönlünü kamçılayan arzuları sonra... Eğirdiği iplikleri yumağa dolarken aslında hayallerini eğiriyordu bir bakıma.

Aldığı haberden sonra:

– Bundan daha büyük mutluluk olamaz! Allah sonunda dualarımı kabul etti, diye sevinç içinde evine geldi.

İçi içine sığmıyordu.

Muhammed Efendi, erkek evladının dünyaya geldiği müjdesini getiren çocuğa hatırı sayılır bir bahşiş vermişti. Gelen haberden sonra iplikçi dükkânından kendisini nasıl dışarı atıp eve koştuğuna kendisi de şaşırmıştı. Hâlbuki oldukça sakin tabiatlı bir insandı.

Heyecandan kabaran yüreğini, şükür dualarıyla yatıştırıyordu.

Hanımlar dışarı çıktıktan sonra yatak odasına girdi. Sevde Hatun'un gözleri de mutluluktan parıldıyordu. Muhammed Efendi bütün minnettarlığını giyinerek Sevde Hatun'un alnını öptü. Yavrusunu kucağına alarak kulağına ezan okudu.

Adını Muhammed koydu.

Muhammed Efendi, gerçekleştirmek istediği hayallerinin önünü kapatan en büyük perdeyi aralamanın huzuruyla şükür namazına durdu hemen. Sevde Hatun ise kundaktaki yavrusuna bakarak bütün sıkıntılarından arınmakla meşguldü.

Namazdan sonra hatununun yanına oturarak sohbet etti ve bir süre oğlunu seyretti. Mutluluk güneşi, pencereden içeriye sızmaya devam ediyordu. Muhammed Efendi, bambaşka bir anlam kazanan hayatını, verdiği ziyafetle ve sadakalarla süslemeyi ihmal etmedi.

O günlerde Muhammed Efendi, yüreğine baskı yapan ve bu yüzden hayata zaman zaman karamsar bakmasına neden olan bu derdini geride bırakmanın aydınlığıyla yürüyordu Taberan caddelerinde.

Bir ara arkadaşları:

– Bu dert seni bu kadar yakıp yıkıyorsa başka çareleri de düşünebilirsin, diye nasihat etmişlerdi kendisine. Ama o:

– Ben Allah'a güveniyorum. Yakarışlarımı kabul edecektir, diye bütün gücüyle duaya sarılmıştı.

Yaptığı niyazlarla çiçeklenen Muhammed Efendi'nin gönül dalları şimdi meyveye durmuştu.

Allah'ın kendisine verdiği bu büyük hediyeyle birlikte işine daha sıkı sarılmıştı. Hayata dair beklentileri daha da artmış, gözlerine göklerin enginlerinden süzülüp gelen farklı bir ışıltı yerleşmişti. Artık yaptığı her işten daha fazla zevk alıyordu.

Muhammed Efendi'nin içinde büyük bir ilim aşkı vardı. Ama bu yolda yürümek kendisine nasip olmamıştı. "Bir oğlum olursa eğer, benim boynumu büken bu durumu onunla telafi eder, avunurum" diye geceler ve gündüzler boyunca ha-

yal dağlarına yaslanmıştı. Ama yıllar çabucak geçtikçe bu dağ, neredeyse üzerine devrilecek hale gelmişti.

Onu ayakta tutan yegâne bağ ise, Allah'a olan sınırsız güveniydi.

Ümit saatinin ümitsizliğe devrilmeye yaklaştığı vaktin en sonunda Yüce Allah onun içten dualarını ve ızdırap iniltilerini işitmişti.

Bu kez de yüreğini şükür sarnıcından damlayan berrak sularla beslemeye başlamıştı ki uçurduğu haber güvercinleri yazdığı mektubu yerine ulaştırmıştı. İki yıl sonra Muhammed Efendi, bu defa da dünyaya gelen ikinci oğlu Ahmed'i kucağına almış, kulağına ezan okuyordu.

Yüreği adeta göklere kanat takmıştı:

– Ey Yüce Rabbim! Sana güvenmek, sana dayanmak ne büyük bir lütufmuş, diye haykırıyordu.

Şimdi, yüreğini ezen baskıları yoktu.

Artık hayallerine ve büyük arzusuna yelken açmaya hazırlanıyordu.

Zaman, onun arzularını da heybesine yükleyip sonsuza doğru akıyor, akıyordu.

Birinci Bölüm

1068 ve Sonraya Akan Zamanın İzinde

Ey oğul!
Senin hayatına renk katmak için
güzel belgeler koydum.
Onları korur ve dediklerime kulak verir,
günlük yaşayışını ona uydurursan,
hükümdarların gözleri ve gönülleri sana karşı,
ilgiyle dolup taşacaktır.
O halde şu anda da,
bundan sonra da babana itaat et.

—İMAM GAZALÎ

Gazalî'nin çocukluk ve ilk gençlik yılları

GÜNLER, GECELER ZAMANIN tesbihine usulca dizilirken mevsimler de güllerin, nergislerin ve rengârenk kır çiçeklerinin arz-ı endam ettiği ilkbahardan, bereket efsunlayan başakların doyumsuz şarkılarını fısıldayan yaza; oradan umutların yaprak dökümü olan sonbahara ve nihayet tabiatı ölümün matem kostümüne büründüren kış mevsimine deveran edip duruyordu.

Çarkıfeleğin yorgun kanatları 1068 yılına takılmış sessizce dinleniyor, bir bakıma bütün ihtirasını kuşanarak yeni umutlara ve kavuşulası hayallere demleniyordu.

Zaman, zamansızlığın büyülü dünyasına akıp dururken tarih de, doruklarda biriken karların erimesiyle coşan dereler gibi önüne geleni yüreğine katarak kadim mecrasında çağıldıyor ve sonsuzluk ummanına doğru süzülüyor, süzülüyordu.

Meleklerin gökyüzünü aklayıp pakladığı bir günün akşamıydı. Geceyi sıkıca sarmalayan sessizlik, huzurun derin efsununu fısıldıyor, uzaklardan belli belirsiz gelen köpek

havlamaları ve açlıktan karnı birbirine yapışmış kedilerin miyavlamaları gecenin sükûnetine eşlik ediyordu.

Evlerden akseden belli belirsiz loş ışıklara inat yıldızlar, gecenin karanlığını yırtarcasına parıldıyordu.

Muhammed Efendi, ilerleyen yaşının verdiği yorgunluğu giyinmiş, düşünceli ve mahzun bir ruh haliyle ağır aksak evine doğru yürüyordu. İplikçi dükkânında geçirdiği günün ardından o akşam, dergâhtaki sohbet halkasına katılmıştı.

Haftanın iki günü uğradığı dergâhta hem arkadaşlarıyla görüşüp sohbet eder, hem de bu dünyanın meşakkatlerinden arınarak ruhunu asıl ait olduğu diyarlara tertemiz uğurlayabilmek için nefis tezkiyesi yapardı.

Her sohbetten sonra ayakları yerden kesilir, yaşlı bedenini ayakta tutmaya çalışan ruhu yükseklere kanatlanırdı.

Muhammed Efendi, dergâhtan eve dönerken başını kaldırıp gökyüzüne baktı. Dünyanın üzerini dantel misali saran güzellikleri, ayın gök atlasına dekor olan masmavi bulutların arasında dolanışını bir süre hayranlıkla temaşa etti. Kendisine işmar eden ve aniden yerinden kayıp yüreğinde derin boşluklar bırakan yıldızların işaretlerini kendince yorumlamaya başladı:

– Ey Yüce Rabbim! Göğün üzerine kandil misali astığın bütün bu güzellikler herhalde seni müjdeliyor, bu yalancı dünyadan ayrılma vaktimin geldiğini işmar ediyorlar. Şu kayan yıldızlar gibi ruhum da bir gün senin huzuruna kanatlanacak, bu dünyanın tasasından azade olacak. Son günlerde kalbim daha bir huzursuz atıyor, ruhum darlanıyor ve nefesim kesiliyor. Her halükârda seni özlüyor ve senin dergâhında ebedî saadetini arzuluyorum. Beni eşsiz güzelliklerinden mahrum etme! Beni mahzun etme! Beni, sen müsaade buyurmazsan hiç kimsenin fayda vermeyeceği o diyarda mahcup etme!

Nefes nefese kalmıştı. Biraz durakladı ve son cümlesini söyledi:

– Beni izzet-i dergâhına hulus-i kalp ile kabul buyur Ya Rabbi.

Muhammed Efendi, artık ebedî âleme yolculuk zamanının yaklaştığını hissediyor ve bundan hiç müteessir olmuyordu.

İlim öğrenmek hayatta en arzuladığı şeydi. Bunun kendisine nasip olmadığını düşünen Muhammed Efendi'nin belli ki son günlerdeki en büyük telaşı bu yüzdendi. Gerçekleştiremediği bu büyük dileğini evlatlarının yerine getirmesini çok arzuluyordu.

Çocuklarını okutması gerekiyordu. Bu durumu kesin bir karara bağlayamaması yüzünden son günlerdeki sıkıntıları bir hayli artmıştı.

Bu yoğun düşüncelerle evine giren Muhammed Efendi'yi, eşi kapıda güleryüzle karşıladı. Sevde Hatun, Muhammed Efendi'nin son günlerdeki durgunluğuna bir anlam veremekle birlikte gün geçtikçe değişen ruh hali karşısında üzüntü duyuyordu.

Muhammed ve Ahmed'in babalarına sarılmasını fırsat bilen Sevde Hatun yün eğirdiği örtüyü bir kenara çekti. Yılların yükünü taşıyarak bükülmüş beline aldırış etmeden, nasırla nakışlanmış elleriyle dizlerinden destek aldı. Kalktı ve yemek hazırladı.

Ahmed, her zamanki gibi babasının anlatacaklarını can kulağıyla dinlemeye hazırlanmış, Muhammed ise kafasına takılan onlarca soruyu bir çırpıda babasına sormak istiyordu. Ancak diğer günlerdekinin aksine bu akşam Muhammed Efendi'nin ağzını bıçak açmıyordu.

Sevde Hatun, alışık olmadığı bu tavır karşısında sessizliğini bozdu:

– Bey, iyi misin? Canını sıkan bir şeyler mi var yoksa? İplik eğirirken yaptığın sohbetleri ve yüreğimizi ısıtan kelamını özler olduk. Biz senin bu haline hiç alışık değiliz, bilesin.

– Endişe buyurmayın hatunum. Mühim bir kararın san-

cılarını çekiyorum. Artık hiçbir şey eskisi gibi değil zira. Zaman hızla zamansızlığa doğru akıp dururken yavrularımın büyüyüp serpildiğini görüyorum. İşlerini yönetmek ve onları okutmak lazımdır. Takatimin iyice azaldığını hissediyor ve bu yüzden endişeleniyorum. Konuşuruz elbet. Yeter ki Yüce Allah sağlık, afiyet versin.

Muhammed Efendi'nin gözleri dolmuş ve sofraya derin bir sessizlik hâkim olmuştu. Çocukların saçlarını okşarken kelamı sükûtun sularında yüzüyor, yüreği ise endişe çarşısında alışveriş yapıyordu. Sevde Hatun durumu fark etti ve onu teselli etmeye çalıştı:

– Ne olur kederlenme bey. Bak, kızlarımızı yetiştirip emin ellere teslim ettik. Yüce Rabbim yardım eder de çok arzu ettiğin gibi oğullarımızı da okuturuz. Hiç tahmin etmediğimiz güzel kapılar açılır önümüzde. Yüce Allah, hangi kulu darda kalmış da ona yardım elini uzatmamış? Hem bunları sen benden daha iyi biliyor ve 'Ya Sabûr' diyerek sürekli nasihatte bulunuyordun bizlere.

Muhammed Efendi, kucağına üşüşen yavrularını öperek yataklarına uğurladı. Örtüdeki yünleri Sevde Hatun'la birlikte eğirirken sessizliğini sürdürdü. Gözleri kızarmış ve iyice küçülmüştü. Yatsı namazını kıldı. Kur'an okudu ve istirahate çekildi.

Çok geçmeden yüreği, zamanın sessiz iklimine karışmıştı bile.

Saatler gece yarısında demlenirken Muhammed Efendi kan ter içinde ve şiddetli bir öksürük nöbetiyle yatağından doğruldu. Sevde Hatun hemen yanı başında hazır ettiği havluyu sırtına koydu. Pencereden dışarıya göz attığında vaktin epey ilerlemiş olduğunu hisseden Muhammed Efendi, abdestini alarak büyük bir huşuyla teheccüd namazını eda etti. Namazın sonunda pöstekisinin üzerine yığılarak ellerini açtı. Kalbinden süzülüp damlayan terennümleri vardı:

– Ey Sevgili! Sevgililer Sevgilisi! Gecenin derununda, mahlûkatın uykuyla hemhal olduğu vaktin bu en dingin anında yüce huzurunda bulunmayı bana nasip eden Sevgili! Diyemediğim sözlerimin, çözemediğim dertlerimin dermanı olan Yüce Allahım! Elimin emeğiyle geçindirip beni ele muhtaç etmeyen ve uzun yıllar sonra iki erkek evlatla şereflendiren Rabbim!

Ey Ruhumun Efendisi! Sana kavuşma anımın yaklaştığını hissediyor, bundan da büyük bir mutluluk duyuyorum. Ancak sana doğru meyleden yüreğimde henüz çözemediğim bağlarım, ayağıma dolanan dertlerim var. Gönlümün senin ateş-i aşkınla kaynadığı bu demlerde, ruhumun sana doğru taşmasını engelleyen maniler diziliyor önüme. Muhammedimi ve Ahmedimi okutarak sana layık birer kul olmalarını çok arzuluyorum. Sen ki herşeye gücü yetensin. "Ol!" deyince herşeyi vücuda getirensin. Elimi ayağımı birbirine dolayan, gönlümü kördüğüm eden bu bağlarımdan beni azat eyle Ya Rabbi! Şüphesiz sen, duaları kabul edensin.

Muhammed Efendi'nin yüreğinde esen fırtına kasırgaya dönüşmüş, yorgun ruhunu tuzla buz etmişti. Dökülen samimi gözyaşlarıyla beraber gönül iklimine derin bir sükûnet hâkim oldu. Kalbine damlayan huzurla istirahatine bir süre devam etti. Seherin yeni bir günü muştulamasının ardından eğirdiği yünleri yanına alarak dükkânın yolunu tuttu.

İplikleri yerleştirdikten sonra ağabeyi Ebu Hamid'in yanına gitti.

Ebu Hamid, Tûs vilayetinin o dönemdeki en önemli kelam ve fıkıh bilginlerinden birisiydi. Çevresinde ilim halkaları kurmuş, pek çok talebe yetiştirmişti. Yakın ve ırak vilayetlerden gelip onun yanında ilim tahsil eden talebeleri vardı. Onlardan bir kısmı, devlet kademelerinde önemli görevler almış ve zaman zaman kendisini ziyarete gelirdi.

Muhammed Efendi, ağabeyinin, çocukları üzerindeki

olumlu tesirini biliyordu. Zira büyük oğlu, Muhammed amcasını sıkça ziyaret eder, kafasına takılan soruları ona sorardı. Eve döndüğü anlarda ise bunları babasına keyifle anlatırdı.

Hızlı adımlarla ağabeyinin evine geldi. İçeri girdiğinde Kur'an okuduğunu gördü ve bir kenara diz çöküp kıraatin bitmesini bekledi. Okumasını tamamlar tamamlamaz Ebu Hamid, kardeşinin selamına mukabele etti ve kucaklaştılar.

Bu vakitteki ziyaretine Ebu Hamid biraz şaşırmış ve endişelenmişti:

– Hoş geldin kardeşim. Sabah sabah seni bana hangi rüzgâr attı böyle? İnşaallah bir yaramaz durum yoktur. Gel hele otur şöyle yanı başıma.

– Allah'a şükür iyiyim ağabey. Sağol. Lakin son günlerde kendimi rahat hissetmiyorum. Sağlığım bir hayli bozuldu. Rabbimin dünya sürgünümü artık uzatmayacağını, beni bu zindanda daha fazla mahkûm etmeyeceğini hissediyorum. Bu nedenle de Muhammed ve Ahmed'in eğitim durumları yüzünden gece gündüz endişe duyuyorum. Sana bu minvalde danışmak istediğim hususlar var.

Ebu Hamid'in canı epey sıkıldı, gözleri doldu:

– Canım kardeşim. Nasıl sözler bunlar? Yüce Allah'ın izniyle daha nice yıllar sağlıklı ve huzurlu bir ömür süresin. Herşeye kadir, nihaî hüküm sahibi ancak ve ancak Allah'tır. O'nun takdirinin ne zaman tecelli edeceği kime malumdur ki sen böyle düşünüp canını sıkarsın? Yüce Allah'tan sağlıklı, hayırlı bir ömür ve güzellikler dileyelim inşaallah.

– Ağabey, sen hep güzel ve olumlu yaklaşımlar sergileyensin. Lakin bu sefer durum epey ciddi. Kervanıma yolculuk saati gelip çatmadan oğullarımın tahsilini hal yoluna koymayı ve gönül huzuruyla yola revan olmayı arzularım.

– Allah Teâlâ, her ikisinin de bahtını açık etsin inşaallah. Muhammed bizim meclisimize uğradığında, kelam ilminde epey ilerlemiş talebelerin hatırına dokunmayan meselelere il-

gi duyuyor ve çok derin sualler soruyor. Lakin benim durumum da senden farklı değil. Bu yüzden onlara kalıcı bir çözüm bulmamız en doğrusu olur.

– Benim de uykularımı kaçıran şey budur ağabey. Sonbahar mahzunluğunun çocuklarımın üzerine çökmesinden endişe duyuyorum.

– Bulunur, inşaallah bulunur kardeşim. Bütün mahlûkatı kollayıp gözeten, onlara rızık verip şefkat kanatlarını geren Yüce Rabbimiz, bu kadar halis niyetle çaba harcayan bir kulunu ve evlatlarını darda koymaz. Yüce Mevlamızdan ümitlerimizi kesmeyelim de dua ve niyazda bulunalım kuzum. Rabbimiz hayırlı bir kapı açar inşaallah.

– İnşaallah ağabey, inşaallah.

EMANET TELAŞI

Bir süre düşüncenin sessiz dünyasında yürüdükten sonra Ebu Hamid, gözlerine yerleşen bir parıltının ardından elini Muhammed Efendi'nin omzuna atarak konuşmaya başladı:

– Kardeşim! Senin sufi meclislerine birlikte gidip geldiğin yardımsever, kalender bir arkadaşın vardı. Bazen bana da birlikte uğrardınız. Güvenilir bir insana benziyordu. Ona ne dersin?

– Ebu Hasan'ı kastediyorsun. Allah senden razı olsun ki önüme bir umut kapısı açtın ağabey. Bana "Bir ihtiyacın olursa yardımcı olurum" diye söyler dururdu hep.

Muhammed Efendi heyecanlandı. Müsaade isteyerek ayrıldı ve dükkânına geldi. İçi içine sığmıyordu. Biraz sonra Ebu Hasan'la konuşmak üzere yola koyuldu. Çok geçmeden onu bulmuştu.

Ebu Hasan, Muhammed Efendi'yi görünce şaşırdı:

– Hayırdır üstadım? Bu saatlerde dükkânda olurdunuz hep. Sizi yollara düşüren sebep nedir böyle?

– Seni arıyordum Ebu Hasan, kardeşim. Seninle konuşacak mühim bir meselem var. Gel şöyle, sakin bir köşeye çekilip oturalım.

Muhammed Efendi, Ebu Hasan'ın koluna girerek sakin konuşabilecekleri bir yere götürdü. Oturur oturmaz dükkân sahibine eliyle işaret ederek iki adet nar şerbeti getirmesini istedi.

Ebu Hasan, Muhammed Efendi'yi süzerken epey meraklanmıştı:

– Buyur üstadım, sizi dinliyorum. Emredin!

– Artık çok yoruldum Ebu Hasan, ayaklarım beni zor taşıyor. Toprak, emanetini benden geri istiyor, gönlüm ise ana vatanını arzulayıp duruyor. Sen ki benimle yol arkadaşı oldun, aynı pınarın gözesinden su içmekteyiz.

– Senin sayende gönlüm kirlerinden arındı, ruhum huzurla tanıştı ve doyasıya soluyor. Sen olmasaydın zağar gibi sokaklarda bir kuru kemik için havlayıp duracaktım. Senin mübarek elin beni bu keşmekeşten çıkardı da dergâha hizmet şerefine nail etti. Müsaade buyurursanız artık sizin hizmetinizi görmek, himmetinize nail olmak arzularım.

– Sus Ebu Hasan, sus. Benim iyiliğimi diline dolayıp durma ne olur! Bizim hizmete mi ihtiyacımız var Allah aşkına? Himmete gelince, onu kim kaybetmiş ki biz bulalım kardeşim? Lakin daha mühim bir müşkilim var. Seninle onu konuşmak isterim.

– Emredin o zaman. Bilin ki sizin derdiniz benim de derdimdir.

– Sevgili kardeşim; oğullarım Muhammed ve Ahmed'in tahsilini çok arzularım, bilirsin. Lakin bunun için ne vaktim kaldı ne de dermanım. Onlar için ayırdığım bir miktar paradan başka da bir malım yoktur. Ricam odur ki oğullarıma tahsillerinde yardımcı olup ellerinden tutasın, ben de gönül huzuruyla göçümü derdest edeyim.

– O nasıl söz efendim? Allah sağlıklı uzun ömürler ihsan eylesin.

– Âmin, âmin de durumumu biliyorsun. Nefesim, tükenmek için gün sayıyor. Hülasa vasiyetim odur ki: Ben, âlim bir kimse olamadım. Bu yolla kemale gelemedim. Tek isteğim, benim kaçırdığım kemal mertebelerinin oğullarıma nasip olması için onlara yardım etmendir.

– Benim için büyük bir şereftir efendim. Yüce Rabbime şükrederim ki böyle mühim bir göreve beni layık gördünüz. Allah sizden razı olsun.

Muhammed Efendi, Ebu Hasan'ın sözlerinden sonra, sanki üzerinden tonlarca yük kalkmış gibi hafiflemiş ve gönlünü sıkıca kavrayıp duran bağlarından azat olmuş gibiydi. Dükkânına varıncaya kadar dua etti:

– Beni, dertli anlarımda dermansız bırakmayan Rabbim. Dar günlerimde gönlüme genişlik veren ve yolumun çıkmaza saplandığı demlerde önüme kurtuluş kapıları açan Yüce Allahım! Yüksek katına kanatlanmamı engelleyen bütün bağlarımdan beni halas edip ruhumu kelepçelerinden azat eyledin. Sana şükürler olsun. Yaşlılığın fenalıklarından ve bu dünyanın meşakkatlerinden bütün yüreğimle sana sığınıyorum. Bundan gayrı artık beni bu hayal âleminden ve gölgeler oyunundan yüce kudretinle çekip al! Bu biçareyi nihayetsiz saadetine nail eyle!

Muhammed Efendi ağır aksak adımlarla evine dönerken epey mutluydu. Ruhu kanatlanmış, ilham perilerinin fısıltılarını dinliyordu:

Üşüyor ruhum, savruluyor aklım, titriyor bedenim,
Sararıp soldu cism ü tenim,
Ey Sevgililer Sevgilisi,
Kaderimin Efendisi,
Duaları kabul buyuran Yüceler Yücesi Rabbim,

Ne olur bekletme!
Bekletme vuslat anımı benim.

Muhammed Efendi, nefes nefeseydi. Son bir çabayla evinin dış duvarına tutundu ve bir süre bekledi. Derinden soluyor, kuvvetlice öksürüyordu. Cebinden çıkardığı bir mendille alnını silerken güneş, tepelerin ardından ona veda ediyordu.

Akşam yemeği esnasında Muhammed Efendi, almış olduğu bu kararını çocuklarına açıkladı. Muhammed bu duruma epey şaşırmış ve babasının niçin böyle bir yola başvurduğuna anlam verememişti. Birden annesine dönüp bir açıklama yapmasını bekledi.

Sevde Hatun'un gözleri dolmuştu. Sadece çocuklarının saçını okşamakla yetindi. Muhammed Efendi'ye döndü:

– Durum bu kadar ciddi mi bey?

Muhammed Efendi, endişelenen hatununa baktı. Gözlerini kapadı ve iki kez başını salladı.

Sevde Hatun adeta yıkılmıştı.

HANS'IN SAVAŞLA İMTİHANI

Gece boyu süren bomba sesleri yüzünden uyuyamamıştı. Amerika'nın Irak'a yaptığı bombardımanın ilk günüydü ve Bağdat dumanlar altındaydı.

Gün boyu çektiği resimleri ve görüntüleri haber merkezine geçmiş, ertesi günün hazırlıklarını neredeyse tamamlamıştı. Yorgunluktan gözleri kapanmak üzereydi. Ancak kaldığı otelin yakınlarına isabet eden bombalar yüzünden de epey tedirgindi. Bütün gün çaresizlik içinde insanların evlerinden kaçmalarına şahit olmuş, bu durum yüreğinde savaş sözcüğünden daha derin yaralar açmıştı.

İki küçük çocuğuna sarılmış bir yaralı annenin feryadı ku-

laklarında çınlamaya devam ediyordu. Daha fazla dayanamadı, ayağında botları ve üzerindeki elbiselerle yatağına uzandı ve uykuya teslim oldu.

Otelin penceresine henüz güneş dokunmadan büyük bir bombardıman başladı ve otelin çok yakınında dehşet verici patlamalar oldu. Korkunç bir gürültüyle yatağından fırlayıp yüzükoyun yere uzandı. Camlar şangırdamaya devam ediyor, siren seslerine gittikçe artan iniltiler karışıyordu. Yarım saat sonra patlama sesleri kesildi. Ürkek tavırlarla pencereden dışarıya baktı. İki sokak ötesi sanki ana baba günüydü.

Kamerasını alıp aşağıya koştu. Hızla çığlıkların geldiği yere yöneldi. İlk gördüğü manzara onu iliklerine kadar sarstı.

Caddelerde adeta can pazarı yaşanıyordu. Etraf ölü ve yaralılarla doluydu. Her yerden çığlıklar yükselmeye devam ediyordu. "Bu kadar da olmaz" dedi içinden. Gözleri kararıp içi geçmeye başlamıştı ki olduğu yere yığılıverdi.

Ayıldığında yaralılara müdahale ediliyor ve yara bere içindeki insanlar az ilerideki bir caminin avlusuna taşınıyordu.

Alman Muhabir Hans, görev yaptığı medya şirketinin en tecrübeli elemanlarından birisiydi. Gençlik yıllarında şirketin İngiltere, Fransa ve Amerika temsilciliğini yürütmüştü. Son yıllarda yazdığı mistik yazılara eşlik eden gizemli tavırları nedeniyle tepki toplamaya başlayınca yönetimle arası açılmış ve şirketin Arap dünyasından sorumlu dış ilişkiler müdürlüğüne getirilmişti.

Hans, mesleği gereği beş yabancı dil biliyordu. Mısır, Kuveyt ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde kaldığı dört yıl zarfında Arapçayı öğrenmiş, günlük gazeteleri takip edip makale yazacak kadar ilerletmişti. Arapçadan Almancaya ve İngilizceye çevirdiği makalelerin yanında kitap çevirisi de yapıyordu.

Çin ve Hint dilini öğrenmek için kurs almayı düşündüğü bir sırada Amerika'nın Irak'ı işgal etmesi gündeme gelince yönetim tarafından Bağdat'a gönderilerek adeta cezalandırılmış-

tı. İstifa edip etmemek arasında gidip geldiği bir anda ekibiyle birlikte kendisini Bağdat'ta buldu.

Hans, iri vücuduyla olduğu yere yığılmıştı. Sarıya çalan rengi daha da açılmış ve adeta bembeyaz olmuştu. Ayılır ayılmaz düştüğü yerden kalktı. Şaşkınlık içindeydi. Kalın kollarıyla üstünü silkelerken küçük çocuğuna sarılıp ölen bir babanın görüntüsü içini dağladı. Fotoğraflamak istedi ama birden vazgeçti. Kamerasını boynuna asarak yaralılara yardım etmeye koştu.

Çok geçmeden otelden inen basın ordusu, her kareyi görüntülemeye başlamıştı bile. Az ileride ayakta durmakta zorlanan yaralı bir genç adam, çaresiz gözlerle Hans'a bakıyor ve ondan yardım istiyordu.

Hızla yaralının yanına koşan Hans, uzun boylu ve çelimsiz olan genci koltuğundan kavrayarak ayakta tutmak istedi. Ancak bacağından kan damladığını fark etti. Pantolonunun paçasını yırtarak yarasına göz attı. Zayıf bacakları kan içindeydi ve yara da epey derin görünüyordu. Gömleğinden bir parça koparıp ayağını sardı. Onu canhıraş çığlıkların arasından alıp az ilerideki caminin avlusuna götürdü.

Hans, kan ter içinde kalmış, genç adam ise acıdan inliyordu.

Caminin avlusunda yaralıyı yere uzattı. Göz göze geldiklerinde Hans, gencin ince uzun çehresine sinen bir masumiyetle kendisine çaresizce bakışından bir hayli etkilenmişti. Saf bir eda, gencin yüzündeki en belirgin resimdi. Dar alnı, kısa ve seyrek sakalı, bu resmi tamamlıyordu. Onu teselli eden cümleler sarf etti. Sağlık ekipleri gelip olaya müdahale etmeye başlayıncaya kadar yanından ayrılamadı. Etraf yaralılarla doluydu. Caminin şadırvanından su getirerek gencin yüzünü yıkadı.

Avludaki yaralıların inleme sesleri zihnini altüst ediyor, çığlıkların ruhuna kurşun gibi işlediği ortamdan hemen uzaklaşmak istiyordu.

Hans, gitmeyi denese de yerde yatan yaralı genci bir türlü bırakamadı. Gözü ona takılmış, durumunu merak ediyordu. Sağlık ekiplerinin erken müdahale etmesi için epey uğraştı. Neticeyi sorduğunda hayatî bir tehlikesi olmadığını, ancak ayağında derin bir yara olduğunu öğrendi. Genç, kararmaya yüz tutan gözleriyle Hans'ı süzüyor ve ona minnet dolu bakışlarla adeta teşekkür ediyordu.

Bağdat'ı o sabah diğer şafakların aksine güneşten önce Azrail'in ürkütücü nefesi yalamıştı. Rengârenk güller açmayı beklerken, ani bastıran bir bombardımana yakalanmıştı.

Hans, orada daha fazla durmaya dayanamadı ve ayrıldı. Henüz caddenin köşesine yaklaşmıştı ki korkunç bir patlamayla irkildi. Sesin geldiği yöne baktı. Caminin minaresi tuz buz olmuş, adeta yaralıların üzerine yağıyordu. Hızla bulunduğu yere çömeldi:

– Allah belanızı versin, diye bağırmaya başlamıştı ki bu kez kopan ses epey yakınındaydı.

Neredeyse kulakları patlamış ve toprağın yerden kalkarak üzerine doğru hücum ettiğini görebilmişti. Ne olduğunu düşünmeye dahi fırsat bulamadan ayağından başlayarak bütün vücudunu ince bir sızının kapladığını hissetti. "Ölüm denen şey bu olmalı" diye aklından geçiriyordu ki birden her yerin zifiri karanlığa döndüğünü gördü ve kendinden geçti.

Muhabir arkadaşları Hans'ı bulup ilk müdahaleyi yaptıklarında etraf gazetecilerle dolmuş, flaşlar ardı ardına patlıyordu. Hans'ı hızla otele taşımak istediler. Ancak ekibin sağlık görevlisi müdahale ederek onu yerinden oynatmamaları gerektiğini söyledi.

Etraf, siren ve korna seslerinden geçilmiyordu. Ahali, yanlarına alabildikleri eşyayla Bağdat'ı alelacele terk ediyordu. Trafik kilitlenmiş, gerginlik ve panik had safhaya ulaşmıştı. Vücuduna serum bağlanmış olan Hans, gözlerini açıp bu vahim keşmekeşe merhaba dediğinde arkadaşları ona endişele-

necek bir durumunun olmadığını söylediler.

Herkes kendisine moral vermeye çalışıyordu.

Kulaklarındaki çınlama yüzünden söylenenlerin birçoğunu duymamıştı bile. Yakın arkadaşlarından birisi Hans'ın ağır işittiğini anlayarak kulağına eğildi ve ona:

– Burada ne arıyorsun, diye bir soru yöneltti.

Bu sözleri duyar duymaz hemen ayağa kalkmak istedi. Bir şeyler ararcasına telaşla etrafını tarıyordu. Aradığını göremeyince Hans'ın telaşı daha da kabardı.

Arkadaşı sorusunu duymadığını düşünerek sesini yükseltti ve tekrar aynı suali sordu:

– Ne arıyorsun burada Hans? Senin bu saatte otelde olman lazım değil miydi?

Hans, gözlerini etraftan ümitsizce geri çekerken, arkadaşına bakarak sorusunu cevapladı:

– Kaderimi arıyorum dostum, kaderimi.

GÖÇ VE HÜZÜN

Muhammed Efendi'nin hastalığı günbegün artıyor, gece olunca öksürükleri daha da sıklaşıyordu. Artık yoğunlaşan öksürüğüne boğazından gelen kan da eşlik etmeye başlayınca ilk fırsatta dükkânını devretti. Paranın bir kısmını Sevde Hatun'a, kalanını da çocukların tahsili için Ebu Hasan'a verdi.

O günden sonra artık dışarıya çıkamaz hale gelmişti. Evinde sürekli Kur'an okuyor, vaktinin tamamını ibadetle geçiriyordu.

Tûs vilayetinin üzerine bir cuma seheri gülümsüyordu. Muhammed Efendi derin öksürükler, kanamalar ve kan ter içinde güçlükle yatağından kalktı. Sabah namazını öksürük krizleri arasında ancak oturarak eda edebildi. Niyeti, öğle vaktinde Cuma namazına giderek Tûs ahalisiyle helalleşip vedalaşmaktı.

Ebu Hasan'a haber salarak bu isteğini bildirdi. Sevde Hatun'a öğle vaktinde giyeceği elbiseyi hazırlamasını söyledi. Ancak sabah namazını kıldıktan sonra durumu daha da ağırlaşmıştı. Artık öksürük krizlerinin ardı arkası kesilmiyor, çok zor nefes alıp veriyordu.

Sevde Hatun, komşuları aracılığıyla hekime haber saldı. Muhammed Efendi'yi güçlükle yatağına yatırabildi. Başının altını yastıkla destekleyerek rahat nefes almasını sağladı ancak öksürükleri bir türlü bitmiyordu. Ona ılık su vermek istediyse de bünyesi bunu kabul etmedi. Sevde Hatun, çaresizlikten iki gözü iki çeşme ağlamaya başladı.

Biraz sonra hekim geldi. Muhammed Efendi konuşamıyor ve acı acı terliyordu. Muayene ettikten sonra Sevde Hatun'a metanetli olmasını söyledi ve bazı tavsiyelerde bulunarak ayrıldı.

Ebu Hasan, Muhammed Efendi'nin ellerinden tutmuş, gülümseyerek onu teselli etmeye çalışıyordu.

Muhammed Efendi'nin yorgun gözleri, yanı başında mateme bürünmüş Muhammed ve Ahmed'in üzerinden hiç ayrılmıyor, sanki onlara hal dilince nasihat ediyordu. Yüzü bembeyaz olmuş ve artık nefes alışverişleri iyice hissedilmez hale gelmişti. Muhammed, saçını okşamaya çalışan babasının elinin tüy gibi hafiflediğini hissetti.

Konu komşu toplanarak yatağın etrafında Kur'an okumaya başladı.

Güneşin Tûs şehrinin üzerinde bir arşın yükseldiği vakitte Muhammed Efendi ruhunu Allah'a teslim etti ve çok arzu ettiği âleme, Hakk'ın huzuruna kavuştu. Bütün eve ağlama sesleri eşliğinde derin bir hüzün konmuştu.

Muhammed Efendi'nin vefat haberi kısa zamanda bütün civarda duyuldu ve bu durum Tûs ahalisi için büyük bir üzüntü sebebi oldu. Zira o, herkes tarafından sevilen bir insandı.

Elbette hüznün en keskin bıçağı, Sevde Hatun'un, kızları-

nın ve henüz çocuk yaşta olan Muhammed ve Ahmed'in yüreğine saplanmıştı. Onun bıraktığı boşluk bir elem şalı gibi evin her köşesini örtmüştü.

Onu toprağa emanet edip döndüklerinde ev sanki bomboştu.

Bu sıkıntılı günlerde Muhammed'in kederini dağıttığı anlar, büyük amcasının yanında geçirdiği sohbet ve soru-cevap fasıllarıydı. Fırsat buldukça amcasına koşuyor, onda hem babasının eksikliğini hem de zihin heybesini doldurmaya çalışıyordu.

Ebu Hasan, Muhammed Efendi'nin kendisine verdiği paranın tamamını çocukların tahsili için harcadı. İyi bir eğitim almaları için elinden gelen herşeyi yaptı. Yeri geldi onlarla bir arkadaş, yeri geldi bir ağabey ama çoğu zaman da babalarının bıraktığı boşluğu dolduran bir hâmi oldu.

Çok geçmeden dönemin önemli âlimlerinden birisi olan Ebu Hamid'in vefatı, Tûs şehrini tekrar yasa boğmuştu. Aniden rahatsızlanarak vefat eden büyük amcalarının acısını devlet erkânından ve civar illerden cenazesine çok yoğun bir katılımın olması hafifletmişti.

Ardı ardına yaşanan bu göçler, Muhammed'i iyice sarsmış ve onu yalnızlığın elem verici rıhtımına itmişti.

İLMİN İLK IŞIKLARI

Muhammed ve Ahmed'in tasavvufa meylini bilen Ebu Hasan, onları dergâhtaki sohbetlere devam ettiriyordu. Sürekli soran ve sorgulayan yapısından dolayı Muhammed'in fıkıh ve kelam dersleri alması gerektiğini düşündüğü için dönemin meşhur fıkıh bilgini Şeyh Ahmed bin Muhammed er-Razhanî et-Tûsî'den fıkıh dersleri almasını temin etti.

Razhanî, Tûs'un önemli bilginlerinden birisiydi ve etrafında birçok vilayetten gelip ders alan talebeleri vardı.

Muhammed, büyük amcasından aldığı fıkıh bilgilerini yeni hocasından aldığı bilgilerle daha da ilerleterek çok geçmeden zihin heybesini doldurmaya başlamıştı bile. Burada aldığı dersler oldukça ilgisini çekiyor ve ona henüz küçük yaşında çok büyük ufuklar açıyordu.

Muhammed er-Razhanî, öğrencisinin güçlü zihin yapısına hayran olmuş, onu tanıdıkça kendisiyle daha fazla ilgilenmeye başlamıştı. Ondaki istidadı ve ilmî geleceği gördüğü için de ona hafızlığı önermişti. Muhammed, kendisine sunulan bu öneriyi uygun gördü.

Bunun üzerine er-Razhanî, hâmisi olan Ebu Hasan'la görüşmek için onu yanına çağırdı. Ebu Hasan, sebebini bilmediği bu davetten dolayı epey endişelendi. Zira birkaç gecedir rüyasında Muhammed Efendi'yi görüyordu. Bu yüzden çağrıyı alır almaz büyük bir telaşla hocanın yanına geldi:

– Hocam! Beni emretmişsiniz. Yaramaz bir durum yoktur inşaallah.

– Yok elhamdülillah. Lakin Muhammed'in hâmisi olarak sana da açmam gereken bir husus var.

– Buyrun, emredin hocam!

– Estağfirullah Ebu Hasan. Sadece Muhammed'in ilmî kabiliyeti gereği hafızlığa başlamasının çok uygun olduğunu düşündüğümü size bildirmek istedim.

– Siz nasıl uygun görürseniz öyle olsun.

– Bak Hasan Efendi! Muhammed, ilim tahsiline çok yatkın bir yaradılışta. Bu çocuk, kısa sürede kendisine verilenleri alıyor ve üstelik yeni şeyleri merak ediyor. Hafızlık, ilim tahsilinde hızlı mesafe kat etmesinde ona çok yardımcı olacaktır.

Ebu Hasan'ın mutluluktan gözleri yaşarmıştı. Sevde Hatun'un ocağına düşen bu güzel haber, ailede çok büyük bir sevince sebebiyet verdi. Ebu Hasan'a dua etti.

Bu önemli gelişmenin üzerine hafızlığa da başlayan Mu-

hammed, önüne çıkan bu ilk önemli fırsatı iyi değerlendirerek çok kısa sayılabilecek bir sürede hafızlığını ikmal etmeyi başardı. Aynı zamanda hocası Razhanî'den fıkıh dersleri almaya da devam ediyordu.

Ebu Hasan, Muhammed Efendi'nin kendisine verdiği para bitinceye kadar, Muhammed ve Ahmed'in yetişmeleri için çalıştı. Paranın biteceği günlerde fakir olmanın ve çaresizliğin ruhuna verdiği derin kederi yaşadı. Bu durumu bir şekilde çocuklara anlatması gerektiğini düşündü. Ebu Hasan, dergâhtaki hocasına ve arkadaşlarına bu hususu danıştıktan sonra, medreseye gitmelerinin uygun olduğu fikrine ulaştı.

Ebu Hasan, medrese fikrini Sevde Hatun'a açınca, gözleri sevinçten güneşin karşısında parıldayan kum taneciklerinin ışıltısını andırırcasına yaldızlanmış halde minderin üzerine oturdu. İki evladını karşısına alarak konuşmaya başladı:

– Yüce Rabbim hayırlı etsin inşaallah. Okuyup da âlim olasınız. Allah yolunuzu açık etsin canım yavrularım.

Muhammed ve Ahmed'in heyecanla uykuya daldığı anda Sevde Hatun'un gözleri, oluktan boşanırcasına bir yağmur tufanına tutulmuştu.

Çocuklarının gideceği medresenin yatılı olması ve yavrularıyla sıkça görüşemeyecek olması Sevde Hatun'a çok ağır gelmişti. Vakarlı bir anne sorumluluğuyla bunu çocuklarına hiç belli etmedi. Ama çok iyi biliyordu ki, kocasının vefatı ve onun yokluğunda sele kapılmış olan ruhunun tutunduğu çocuklarından uzak kalacak olması zaten yorgun olan yüreğini iyice zora sokacaktı.

Bütün bu duygular içinde onu teselli eden tek şey, Muhammed Efendi'nin vasiyetinin gerçekleşecek olmasıydı.

O gece Sevde Hatun, elma ve gül kokusunun zenginleştirdiği yıllanmış sandığını açarak çocukları için biriktirdiği çeyizinden iki bohça yaptı. Sabaha değin başlarında bekleyerek onların uykudaki hallerini seyretti. Mendili, yaşlı gözlerini sil-

mekten dolayı sırılsıklam olmuş, yüreği iyice kabarmış ve gözleri şişmişti.

Titreyen nasırlı ellerini açarak duaya durdu:

– Ey herşeye kadir olan Allahım! Acziyetimin ve çaresizliğimin doruklarındayım. Tutunduğum dallarımın kırıldığı, yaslandığım dağlarımın devrildiği ve bütün neşemin ırak iklimlere savrulduğu gecenin bu zifirinde sana sığınıyor ve ancak senden yardım diliyorum. Çocuklarımı senin sonsuz kudretine, şefkatine ve merhametine emanet ediyorum. Görünür görünmez kaza ve belalardan, her türlü tehlikelerden, fitne ve musibetlerden onları koru. Zihinlerini açık, gönüllerini engin ve bahtlarını zengin eyle. Şüphesiz sen duaları kabul edensin.

Sabahın ilk ışıkları Tûs'un pir ü pak alnının üzerine dokunduğunda Sevde Hatun'un gözyaşları, duaları, ibadetleri ve iyice kabaran yüreğinin yakarışları henüz dinmek üzereydi. Yüzü gülüyor ama içi kan ağlıyordu.

Hep birlikte vedalaşmak için Muhammed Efendi'nin mezarına gittiler. Sevde Hatun, birbirlerine destek olup edepli davranmaları ve arkadaş seçiminde dikkatli olmaları hususunda onları sıkı sıkıya tembih etti.

Yapılan duaların ardından kafile Cürcan'a gitmek üzere yola çıktı. Sevde Hatun, Muhammed Efendi'nin mezarında gözü yaşlı ve cümle hüzünleriyle başbaşa kalmıştı.

Gidenlerin ardından uzun uzun baktı. Metin olmaya çalışıyordu ama nafile. Epey bir süre çocukların geri dönüp el sallamalarına karşılık verdi. Kafile uzaklaştıkça hüznün bütün ağırlığı yüreğine sonbahar sisi gibi çöküyordu. Aradaki mesafe iyice açılmış, Sevde Hatun artık çocuklarını seçemez hale gelmişti. Karaltılarıyla bir süre avunur gibi olsa da çok geçmeden aralarına bir tepe girince bütün görüş açısı kapandı. Çocuklarını son bir kez görmek için ayak parmaklarının ucuna yükselmek istese de buna muvaffak olamadı. İçinden taşan hıçkırık tufanı ve onu takip eden gözyaşı seliyle çare-

sizlik içinde kendisini Muhammed Efendi'nin mezar taşına yasladı.

Sevde Hatun, çocuklarının arkasından hüngür hüngür ağlıyordu. Bütün vücudu uyuşmuş, acıdan başka bir şey hissetmiyordu ki komşu kadının dost sesi onu kendisine getirdi:

– Allah kavuştursun bacım, Allah kavuştursun!

Kafile, Cürcan'a girdiğinde vakit ikindiyi aşmış, neredeyse akşama uzanmıştı. Kervanı karşılamaya gelenlerin dışında ahali, şehirden elini ayağını çekmişti.

Cürcan, o saatlerde yoğun bir güne veda ediyordu. Akşam namazını kıldıktan sonra yemeklerini yer yemez, yorgunluklarını yorgan yaparak uykunun kollarına teslim oldular. Akıllarında ertesi günün merakı deveran edip duruyordu.

TANIŞMA

Hans, yakınında infilak eden bombanın tesiriyle düştüğü yerden doğrulmak ve aradığı şeyi bulmak istiyordu. Etrafında bir sürü insan birikmişti. Eliyle işaret ederek arkadaşlarından kendisini kaldırmalarını istedi. Ayağa dikildiğinde durumunun iyi olduğunu ama gücünün epey azaldığını hissetti. Koluna takılan serum onu epey toparlamıştı. Üstünü başını yönettikten sonra gözünü etraftaki yaralılara çevirdi.

Herkes onun dengesini kaybettiğinden şüphelenmeye başlamıştı. Oysa Hans, tanımadığı insanlar arasında tanıdık bir sima arıyordu.

İstediği kişiyi göremeyince şaşkın bakışlar arasında avluya göz attı. Minarenin parçaları ambulansın ve avluda yatanların üzerine dökülmüş ve yaralılardan bir kısmının ölmesine neden olmuştu. Yüreği burkuldu. Etrafını dikkatlice süzdü. Aradığı genç orada da yoktu.

Neredeyse ümidini kesecekti ki, başında toplanan kalabalığı yararak kendisine yaklaşan uzun boylu ve ayağı sarılı biri-

sine dikkat kesildi. Önce seyrek sakalına, ardından gözlerine dikkatle bakınca onu tanıdı.

Hans, herkesin şaşkın bakışları arasında genç adama sarıldı. Otelin girişinde bir süre oturdular. Her ikisinin de üstü başı perişan haldeydi. Sohbet esnasında Hans, Mustafa'yla tanışmış ve onun Bağdat Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olduğunu öğrenmişti. Biraz dinlendikten sonra Mustafa'yı alarak kendi odasına çıkardı.

Mustafa da, sabahın erkeninde bombanın tesiriyle kendisini dışarı attığı sırada kendisine uzanan dost elin sahibini sevmişti. Hans'ın yardımıyla elini yüzünü yıkadı. Ülkesinin bombalar altında olmasının derin hüznü yüzüne yansımış, gözlerini çepeçevre kuşatmıştı. Konuşurken yutkunuyor ve sürekli dışarıya bakıyordu.

Hans, Mustafa'yı koltuğa yerleştirdikten sonra duş alarak elbiselerini değiştirdi. Odaya döndüğünde Mustafa'nın yaşadıklarından dolayı iyice halsizleştiğini fark etti. Ekibin sağlık görevlisini odaya çağırdığında Mustafa tir tir titriyordu. İlaçlarını verdikten sonra onu yatırdı ve balkonun kapısını kapatarak perdeleri çekti.

Çok geçmeden Mustafa uykuya dalmıştı.

Mustafa'nın uyuduğundan emin olunca onu şefkatle süzdü. Bütün yaşadıklarına rağmen isyana yeltenmeyen sakin tavırları Hans'ı şaşırtmıştı. İçinde ona karşı nedenini tam olarak bilmese de bir sevgi yeşermişti. Yiyecek bir şeyler temin etmek için odadan çıktı.

Muhabirler, otelin girişinde toplanmış, olayları değerlendiriyordu. Hans, arkadaşlarının yanına geldiğinde onlarla çetin bir söz kavgasına tutuştu. Çok geçmeden tartışma iyice alevlenmişti. Hans, avazı çıktığı kadar bağırmaya başladı:

– Biz niçin buradayız arkadaşlar? Bu lanet savaş kimin savaşı? Biz, bu saçma sapan işgalin piyonundan başka neyiz ki burada?

Muhabirler pek belli etmeseler de bombardıman yüzünden epey korkmuşlardı. Tedirginlikleri her ani patırtıda kendini ele veriyor, gözler her tıkırtıda etrafı tarıyordu. İçlerinden birisi Hans'ın sözüne cevap verdi:

– Görev için buradayız elbette. Biz buraya savaşmaya değil, görevimizi yapmaya geldik Hans!

– Canı cehenneme böyle görevin! İnsanların acı içinde kıvranışlarını görüntülemeye görev mi diyorsun sen? Görmüyor musun? Gökten yağmur yerine bombalar yağıyor. Bu insanların günahı ne? Tanrı aşkına, buradaki çocukların, yaşlıların ve kadınların ne suçu var? Biri bunu hemen açıklasın!

Herkes başını öne eğmiş ve susmuştu. Siren ve ambulans sesleri yürekleri boydan boya yırtmaya devam ederken, korna sesleri yüksek perdeden onlara eşlik etmeye devam ediyordu. Hans, odasına doğru yönelmişken muhabirlerin yüzünde onun isyan haykırışlarının silüeti yansımaya devam ediyordu.

Hans, otel görevlisiyle kısa bir süre görüştükten sonra odasına çıktı. Mustafa uyuyor, ara ara irkiliyordu. Hans, bir havluyla Mustafa'nın alnında biriken ter tomurcuklarını sildi. "İyice bitkin düşmüş" diye iç geçirip bir süre başında bekledi. Mustafa'ya kanı çok ısınmıştı. Onu seyrederken gözlerine uykunun sarhoş edici tesiri çullandı. Çok geçmeden sırtüstü yatağa devrildi.

Bağdat, üzerine sağanak misali yağan bombaların yaralarını sarmaya çalışırken, bu kadim şehrin üzerine yürekleri yakan kasvetli bir hava çöreklenmişti. Hans, bir kapı sesiyle uyandı. Ter içindeydi. Yattığı yerden doğrulduğunda Mustafa'nın yatağında olmadığını fark etti.

Mustafa uyanmış ve abdest almaya gitmişti. Hans, görevlileri arayarak yiyecek bir şeyler istedi. Saatine baktı. Vakit öğleni aşmış, neredeyse ikindiye yaslanmıştı. "Epey uyumuşuz" diye söylenirken Mustafa geldi. Duvara tutunarak yürüyordu.

Oturduğu yerde namazını kıldı. Hans, gözünün ucuyla Mustafa'yı süzüyordu.

Çok geçmeden otel görevlisi yemekleri getirdi.

Hans, balkonun kapısını açtı. Havadaki barut kokusunun keskinliği çok net hissediliyordu. Mustafa'ya sordu:

– Ailen yok mu senin? Onlar neredeler?

Mustafa birdenbire telaşlandı. Sanki hafızası sıfırlanmış ve hayata yeni başlamıştı. Aniden ayağa kalktı. Evine gitmesi gerektiğini söyleyerek panik havasına büründü. Hans buna itiraz etti. Mustafa telaşla:

– Babam, arkadaşlarımı aramış ve bana ulaşamayınca çok merak etmiştir. Eve gidip telefonumu bulmam, yaşadığımı ve burada olduğumu aileme haber vermem lazım.

Hans, masanın üzerinde duran telefonu Mustafa'ya uzatarak:

– İstediğin yeri arayabilirsin, dedi.

Mustafa, babasıyla görüşüp durumuyla ilgili bilgi verirken telefonda annesinin ağlama sesleri duyuluyordu. Gözüne biriken yaşlar, hızla yanağına doğru akmaya başlamıştı bile.

Hans, masanın üzerindeki peçeteyi Mustafa'ya uzattı. Arkadaşlarından aldığı bir iki parça elbiseyle üzerini değiştirmesine yardımcı oldu:

– Yola çıkarlar şimdi, dedi Mustafa uzaklara bakarken. Babasının sesini duyduktan sonra sakinleşip kendisine gelmişti. Onun epey toparlandığını gören Hans sordu:

– Ailen nerede ikamet ediyor?

– Kerkük'te küçük bir kasabada yaşıyorlar. Ben, görevim dolayısıyla Bağdat'tayım. Telefonuma ulaşamayınca tahmin ettiğim gibi beni çok merak etmişler.

– Niçin Bağdat'ı terk etmedin ki? Halk neden hâlâ bu şehirde bekliyor? Buranın bombalanıp işgal edileceği gün gibi ortadaydı.

– Aslında Bağdat'ın bir kısmı çıkan haberler üzerine boşal-

dı. Üniversite ve okullar tatil edildi. Arkadaşlardan birçoğu ya kendi vilayetlerine ya da civar illere gittiler. Babam ısrarcı olsa da ben buradan ayrılmak istemedim.

– Niçin ayrılmadın ki? Zaten okullar tatil edilmiş.

– Ayrılamadım. Bırakıp gitmeyi kendime yakıştıramadım. Zira tarih boyunca Bağdat'ın yakılıp yıkılmadığı dönem çok az olmuştur. Bizler, asırlar boyunca gücü elinde bulunduranların ülkemiz üzerindeki çirkin emellerine ve zulümlerine bir hayli alıştık. Hem dışarıdaki hem de onların içimizdeki işbirlikçileri aracılığıyla yapılan insanlık dışı muamelelerle doğup büyüdük buralarda. Acı, zulüm, kan ve gözyaşı bizim günlük hayatımızın bir parçası oldu anlayacağın. Bu yüzden bugün kaçıp gitsek de yarınımız çok fazla değişmeyecek gibi geliyordu bana.

– Seni anlıyorum. Üniversitede hangi bölümde görev yapıyorsun?

– Tarih bölümünde yardımcı doçentim.

– Konuşmaların tarihçi olduğunu ele veriyor aslında. Ama ben yine de sorayım dedim. Ya baban? O ne iş yapar?

– Babam gönül adamıdır. Yanında ve çevre vilayetlerde çok sayıda müritleri var. Aynı zamanda ticaretle de uğraşır. Benim akademisyen olmamı çok arzuluyordu. Bu nedenle beni ikna ederek üniversitede kalmamı sağladı.

– Gönül adamı ne demektir? Mürit nedir?

– Gönül adamı, çevresinde toplanan insanları manevî yönden eğitip aydınlatan kişidir. Müritler de ona tâbi olanlardır. Gönül adamı, müritlerinin dağınık gönül tezgâhlarını düzenler, şekle sokar ve manevî yollarla onları besler. Dergâhında toplanan müritlerine belirli aralıklarla tasavvufî sohbetler yapar; onlara din, iman, ahlak ve tasavvufî hakikatler hakkında bilgiler verir.

– Sohbetteki usûlü nedir? Bunu hangi yolla yapar?

– Genelde *İhya* okumaları yapmayı tercih ediyor.

– *İhya* dediğin?

– İmam Gazalî'nin *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* adlı büyük eserini okuyup müritlerine yorumluyor.

– Meşşâî filozof el-Gazel'den bahsediyorsun herhalde?

– Sizin İmam Gazalî'yi 'el-Gazel' olarak tanımanız doğrudur ama Meşşâî filozofu olarak bilmeniz yanlış Hans! Zira Gazalî felsefeyle uğraşmış ama filozofların tutarsızlığını kanıtlayan çok önemli bir eser de kaleme almış. Herhalde bunu bilmiyorsun.

– İlk defa senden duyuyorum.

– Gazalî, hakikate âşık olan birisidir. Bu yüzden kendi zamanındaki bütün bilgilerle, fikir akımlarıyla hesaplaşmış, onları tartışmış, eleştirmiş ve nihayetinde kurtuluşunun tasavvuf yoluyla gerçekleşeceği sonucuna ulaşmıştır.

– Çok güzel. Ben de mistik araştırmalar yaptım ve bu öğretiden çok etkilendim doğrusu. Babanı tanımak ve onunla bu konuda uzun süren sohbetler etmek isterim.

– Babam bir yandan da ticaret yapar ve kazandıklarını ihtiyaç sahiplerine dağıtır. Hatırı sayılan ve etrafında çok sevilen bir insandır. Yeni insanlar tanımayı ve onlarla sohbet etmeyi çok sever. Bu yüzden seninle tanışmaktan çok mutlu olacağını ümit ediyorum.

Sohbet gittikçe derinleşip gönül dehlizlerini doldurmaya devam ediyordu. Bu arada, Bağdat'ta değişik görevler nedeniyle bulundukları sırada tevafuken yolları kesişen Hans ile Mustafa'nın arasındaki bağ da giderek güçleniyordu.

İLMİN İLK BEŞ BASAMAĞI

Takvim, 1069 senesini eskitmeye koyulmuştu. İlim salikleri, yılın son aylarına inat hayallerini süsleyen yepyeni bir başlangıcın izindeydi.

Umut ve bir o kadar da belirsizlik gergefinde geçen bir

gecenin seherinde medresenin kapısına dayandılar. Cürcan, gözlerini yeni yeni güne açarken medresenin bahçesinde büyük bir canlılık vardı. Yemeklerini yiyen öğrenciler birazdan başlayacak derslerine hazırlık yapmak için sağa sola koşuşturuyordu.

Muhammed ve Ahmed, ürkek bir tavır içinde öğrencilerin koşuşturmalarına anlam vermeye çalışıyor ve alıcı gözlerle etrafta olup bitenleri süzüyordu.

Ebu Hasan'ın içini garip bir ürperti kuşatmıştı. Nöbetçi talebe eşliğinde, her tarafa ilim kokusunun sindiği dar koridordan geçtikten sonra bir odaya girdiler. Az sonra nöbetçi hocanın huzurundaydılar.

İsmail b. Mesade, medresenin fıkıh ve hadis dersleri veren hocası idi. Siyah cübbesi, gür ve bakımlı sakalının çevrelediği güler yüzü ve iri cüssesiyle güven veren bir yapısı vardı. Uzun yıllar bu medresede talebe yetiştiren ünlü bir bilgindi. Misafirlerine birkaç sual sordu. Maksatlarını anlayınca Muhammed ve Ahmed'i kayıt odasına gönderdi.

İsmail b. Mesade, Ebu Hasan'la sohbete devam etti:

– Yolculuk nereden böyle? Çocuklar sizin mi?

– Tûs'tan geldik efendim. Babaları Muhammed Efendi, vefatından önce vasiyette bulunarak bu çocukların eğitimini bana emanet etti.

– Siz ne işle meşgul olursunuz efendi?

– Belli bir işim yoktur. Aylak aylak gezerken bu yavruların babası beni kolumdan tutup dergâha götürdü. Sonra oranın eşsiz lezzetini tattım. O günden beri Tûs'taki dergâhın hizmetindeyim efendim.

– Anlattıkların çok hoşuma gitti doğrusu. Allah rahmet etsin, çok iyi bir insanmış ki size kol kanat germiş.

– Evet hocam. Muhammed Efendi olmasaydı hayatım bomboş olacaktı. Allah razı olsun ki beni anlamsızlığın çukurundan tutup çıkardı.

– Sen de çok vefalı biriymişsin doğrusu. Çocukların durumu nedir?

– Büyük oğlan Muhammed, hıfzını tamamladı efendim. Belgesi yanındadır. Tûs'ta bir müddet fıkıh dersleri de aldı. İlmî hususlarda sorular sormaya ve tartışmaya çok meyillidir. Bugüne kadar ders aldığı hocaları, onda güçlü bir ilim istidadının var olduğunu söylediler. İçerisinde sanki çağıldayan bir nehir gibi ilim merakı var.

– Ya küçüğü? Onun durumu nedir?

– Küçüğü Ahmed'in sufî eğilimleri daha ziyadedir efendim. Vaaz u nasihate oldukça yatkın bir yaradılışı var.

– Rahmetli babaları ne iş yapardı? Kimlerdendi?

– Babaları, yün eğirip satan bilge yürekli bir derviş idi. Tûslu bilgin rahmetli Ebu Hamid Gazalî'nin kardeşiydi.

– Baştan söylesene efendi! Bize boşa kelam söyletirsin.

– Söylemeye fırsatım olmadı, affedersiniz efendim.

– Estağfirullah. Ebu Hamid'in üzerimizde emeği vardır. Allah rahmet etsin, derin bir âlimdi. Muhammed, fıkıh derslerini kimden aldı?

– Şeyh Muhammed er-Razhanî et-Tûsî'den aldı efendim.

– Çok isabetli olmuş. Bundan sonra bu görev bizimdir efendi. Gözünüz arkada kalmasın. Çocuklarla bizzat ilgilenip ilim tahsil etmelerini temin edeceğim. Ancak bilesin ki burada beş yıl tahsil görmek zaruridir. Medrese müfredatını tamamladıktan sonra icazetlerini alıp eve dönerler.

Muhammed ve Ahmed, kayıtlarını yapıp odaya dönmüştü. İsmail b. Mesade, her ikisini de yanına alarak bir süre sevdi.

Medresenin ilk günleri yoğun bir memleket hasretiyle geçti. İki kardeş birbirine yaslanarak bu zor günleri geride bırakmaya çalışıyordu.

Muhammed'in düzenli olarak yazıp gönderdiği mektuplar, yüreği kış mevsiminin sıkıntılarıyla boğuşmakta olan Sevde Hatun'un gönlüne, bahar melteminin uzaklardan tutup sü-

rüklediği rengârenk gül kokusunun ferahlığını taşıyordu sanki.

Medresede birkaç ay geçmiş ve ortama iyice alışmışlardı.

Muhammed'in keskin zekâsı, meseleleri kavrayışı ve ilme olan yatkınlığı, hocalarının onu kısa sürede keşfetmesine ve kendisiyle özel ilgilenmesine vesile oldu. Öğrenmeye karşı duyduğu aşırı merak, Muhammed'i medresedeki diğer talebelerden ayıran en belirgin vasıftı. Hocalarının teşvikiyle o günlerde kendisini Şafiî fıkhının bütün inceliklerini öğrenmeye adadı.

Birkaç ay içinde fıkıh ilminin detaylarına dalmış ve bu ilmin temel meselelerini kavramıştı bile.

Bu yoğun ve planlı çalışmalarını aksatmadan sürdürürken fıkıh ilminin yanında Sevgili Peygamberimizin (a.s.m.) hadislerine ait usûl ilmini de öğrenerek medresenin gözde öğrencilerinden birisi haline geldi.

Muhammed'in derslerdeki aktifliği gün geçtikçe artmaya başlamıştı. Hocalarının anlattığı mevzuları sürekli not tutarak belli bir düzende tasnif ediyordu. Sanki bir kayıt cihazı gibi anlatılanları zihnine not alıyor ve kendi usûlünce dosyalıyordu.

İlimde belli bir yere gelerek şöhret sahibi olmak onun en büyük arzularından birisiydi. Bu yüzden içini yakıp tutuşturan bu tutkunun bütün gereklerini yerine getirmekten bir an bile geri durmuyordu.

Muhammed, çok geçmeden kendisine şöhret yolunu açacak olan kelamî meselelerle de tanışmıştı. Kelam derslerini heyecanla bekliyor, boş zamanlarında sürekli kelam kitapları okuyordu. Nitekim hocalarının da sürüklemesiyle bütün ilgi ve merakı, karşı konulması imkânsız bir sağanak halinde kelam ilmine akmaya başladı.

O günlerde medresede, ilimde istidadı olan birkaç talebeyle büyük bir yarışın içine girmişti. Bu yüzden kendisini bir an-

da derin kelamî tartışmaların içinde buldu. Gün geçmiyordu ki arkadaşlarıyla arasında yeni bir mevzu etrafında cereyan eden tartışmalar olmasın.

Muhammed, ilmin baş döndürücü lezzetini iyice almaya başladı. Bütün vaktini ilimde derinleşmeye adadı. Her fırsatta çalışmaya koşuyor ve yüreğindeki bu büyük tutku her geçen gün artarak doludizgin çağıldıyordu.

Arkadaşları, derslerde anlayamadıkları hususları sormak için sık sık Muhammed'in yanına gelmeye başladılar. Onlara yardımcı oluyor, bu hususta hiçbir fedakârlıktan kaçınmıyordu. Bu durum hocaların gözünden de kaçmıyordu.

Bir gün dersten sonra İsmail b. Mesade, Muhammed'i odasına çağırdı. Merak içindeydi ve nedenini bilmiyordu. Başını öne eğmiş, hocasını dinliyordu. İsmail b. Mesade, karşısına geçerek sordu:

– Nasılsın evladım? Halin keyfin iyi midir?

– Allah razı olsun efendim. Çok iyiyim, şükürler olsun.

– Yemeklerden, yatakhaneden bir şikâyetin var mı?

– Estağfirullah hocam. Karnımız doyuyor, sırtımız ısınıyor şükürler olsun. Herşey yolunda elhamdülillah.

– Buna çok sevindim. Lakin seni başka bir mesele için çağırdım.

– Emredin hocam.

– Emir değil benimkisi evlat. Sana, Allah zihin açıklığı versin diye dua etmek istedim sadece.

– Allah razı olsun efendim.

– Derslerdeki tutumun, ilme merakın ve çalışma azmin beni çok mutlu ediyor. Diğer hocalarına da sordum. Onlar da aynı şeyi söylediler.

– Sizin teveccühünüz hocam. Allah sizlerden razı olsun.

– Evladım. Senin gibi ilme meraklı, yetenekli ve gayretli kişiler bizim elimize çok az geliyor. Bu yüzden sakın ihmalkârlık yapma. İlmin seni götürdüğü yere kadar gitmekten çe-

kinme. İlmin meşakkatinden yorulma. Allah yâr ve yardımcın olsun.

Muhammed, içini yakıp kavuran bu ilim aşkının yolundan hiç ayrılmamaya yeminliydi. Nitekim beş yıl boyunca öğrenim gördüğü bu medresede biriktirdiği ta'likat (ders notları), neredeyse bir deve yükü miktarına ulaşmıştı.

O yıllarda Cürcan vilayeti, medresenin ışığıyla yaldızlanıyor, heybesini orada pişen ilim azığıyla dolduruyordu. Muhammed ve Ahmed, medresede gördüğü beş yıllık eğitimin ardından icazetlerini aldılar.

Muhammed, medresenin düzenlediği icazet töreninde bir konuşma yapmış ve buradaki beş yılını değerlendirmişti. Hocası İsmail b. Mesade, bu konuşmayı dinledikten sonra yanındaki hocalara dönerek fısıldadı:

– Bu konuşmada, karanlık geceye tebessüm eden yıldız misali bir âlimin ışıltısını gördüm.

Muhammed ve Ahmed, Tûs'a dönmek için hocalarıyla ve arkadaşlarıyla vedalaştı. Medrese onlar için hem ilim hem de hatırı sayılır bir gelir kapısı olmuştu. Muhammed, biriktirdiği ta'likatını memleketine götürebilmek için kervandan bir deve kiraladı. Bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra kervanla birlikte yola koyuldular.

Beş yıl önce geldikleri Cürcan'dan ilim tahsil etmenin mutluluğu ve annelerine kavuşacak olmanın sevinciyle Tûs'a doğru büyük bir keyifle yürüyorlardı.

Muhammed, kervan hâkim bir tepeye geldiğinde dönüp Cürcan'a baktı.

– Beş yıl dedi, beş yıl nasıl da gelip geçti aniden.

Tekrar tekrar dönüp geriye baktı. İçinde, yoğun bir sevincin kapladığı aralıklardan sızan belli belirsiz bir hüzün de dolanıyordu.

Bu güzel şehrin uzaktan görünüşünün cazibesine kapılan Muhammed'in göğsü epey kabarıktı. Ağaçların arkasında belli

belirsiz görünen medrese, huzur ve sükûnet esinleyen caddeler ve ilmin bütün ışıltısını yansıtan şehir. İlimde ulaştığı seviye ve hocalarının övgü dolu sözleri onu bir hayli mutlu etmişti.

Bir deve yükü ta'likatın arkasında gururla yürürken Muhammed'in zihnine yansıyan en belirgin resimler bunlardı.

Ahmed ise derununda annesine ve neredeyse onun kadar özlediği dergâha kavuşmanın hayalini şekillendiriyor, büyük bir teslimiyet ve ağırbaşlılık içinde menzile doğru yürüyordu.

SILA YOLUNDA EŞKIYA BASKINI

1074, baharını geride bırakmış, kavurucu sıcaklara teslim olmuştu. Seherin şafağında yola koyulan kervan, yerleşim yerlerinden iyice uzaklaştığında Muhammed ve Ahmed, fıkıh ve tasavvuf ekseninde keyifli bir sohbete daldılar.

Ahmed, fıkhın bir kabuk ve şekil ilmi olmasından bahisle mana ve öz ilmi diye nitelediği tasavvufun ışıklı caddelerinden misaller veriyor ve bu minvalde medresedeki bazı hocalarını eleştiriyordu. Muhammed'in gündeminde ise fıkıh ve tasavvufun bir arada nasıl yaşatılabileceğine dair toplumsal projeler vardı.

Sohbet uzadıkça uzadı. Ahmed, fıkıh ilmini meyvenin kabuğuna benzeterek meyveyi lezzetle yemek için kabuğunu soymak gerekir derken Muhammed ise bu kabuğun meyvenin özünü zararlı dış şartlardan muhafaza ettiğinden bahisle kabuğun da meyve için önemli olduğuna vurgu yaptı. Tartışmanın cazibesiyle iki kardeş, muhabbet denizine dalıp gitti.

Sohbet onları o derece kuşattı ki, bu esnada kervanın durakladığından ve en önde meydana gelen kargaşadan haberleri bile olmadı. Bir anda ön taraftan garip sesler yükselmeye başladı ve kervanda müthiş bir panik havası hâsıl oldu. Muhammed ve Ahmed neler olduğunu anlamak için kervanın önüne doğru giderken birdenbire tepelerin üzerinde yüzleri

sarılmış onlarca atlının kervanı sarmakta olduğunu gördüler.

Bu bir şâkî baskınıydı ve herkes donup kalmıştı. Atlılar kısa sürede kervanı kuşattı. Yüksekteki adam gür sesle bağırıp, talimat yağdırıyordu. Kervanda büyük bir korku yumağı oluşmuştu. Hızla kıymetli eşyaları toplamaya başladılar. Soyguncular dan bir grup, yolcuların ceplerini boşaltarak hızla uzaklaştı. Verilen emirler, harfiyen yerine getiriliyordu. Kervan, büsbütün eşkıyaya teslim olmuştu.

Birkaç eşkıya da, develerdeki yükleri boşaltarak kendi atlarına aktarmanın derdindeydi. Çok geçmeden herşeyi yükleyip uzaklaştılar.

Herkes çalınan malına ve mülküne ağlarken Muhammed, panik halinde bir deve yükü ta'likatının derdindeydi.

Beş yılda biriktirdiği ders notlarının telaşıyla sağa sola bakıyor ve bu derde bir derman arıyordu. Sonunda kardeşi Ahmed'i kervandakilere emanet ederek ta'likatının peşine düşmeye karar verdi. Herkes bunun çok tehlikeli olduğunu ve bu sevdadan vazgeçmesini söylese de o, verdiği kararın ardına düşerek eşkıyaları takip etmeye başladı.

Epey bir süre arkalarından koşarak izlerini sürdü. Kan ter içinde kalmış, adeta dizleri tutulmuştu. Ümidi iyice azalmıştı ki son bir gayretle takibe devam etti. Çok geçmeden iki tepe ötede izlerini buldu. Onbeş-yirmi kişi, ortaya serdikleri malların üzerine akbabalar gibi üşüşmüştü.

Muhammed, nefes nefeseydi. Yere uzanarak sessizce seyretmeye başladı. Şâkîlerin, yükleri büyük bir keyifle bohçalarından boşaltarak tek tek ayıkladıklarını dehşet içinde izledi. Sonra ellerini başının üzerine kaldırıp Yüce Allah'a sığınarak yürümeye başladı.

Şâkîler, birinin kendilerine doğru geldiğini fark edince hemen etrafını sarıp bir çırpıda derdest ettiler. Muhammed ısrarla çete reisiyle görüşmek istediğini ve kötü bir niyeti olmadığını haykırıyordu. Üstünü başını aradılar. Silahsızdı ve kötü

bir niyeti olmadığı her halinden belliydi. Üstelik avazı çıktığı kadar da bağırıyordu.

Muhammed, karga tulumba çete reisinin huzuruna çıkarıldı. Reis bu işe epey şaşırmıştı:

– Kimsin, ne istersin çocuk? Senin korkun yok mu?

Muhammed göz ucuyla reisi süzdü. Asık suratı ve hırpani kıyafetiyle bakana ürküntü veren bir görüntüsü vardı.

– Kötü bir niyetim yoktur. Lakin sizden ta'likatımı almak için ricada bulunmaya geldim. O ilimleri elde edebilmek için beş yıl boyunca memleketimi terk edip gurbetlere gittim.

– Ta'likat dediğin şey de nedir yahu? Söylesene! Yenilir mi, içilir mi çocuk?

– Ne yenilir ne de içilir. Üstelik sizin de işinize yaramaz!

– Delirtme adamı be! Nedir ta'likat dediğin şey, söylesene!

Reisin bu kükremesi karşısında Muhammed çok korkmuş ve beti benzi sararmıştı. Ama ne pahasına olursa olsun direnmeye ve onları geri almaya kararlıydı. Bir çırpıda sorunun cevabını verdi:

– Ta'likat; ilim öğrenmek için hocaları dinleyerek yazdığım ders notlarımdır. Onları medresede büyük zahmetler çekerek beş yılda biriktirdim. Onlar benim herşeyim. O yüzden onları sizden geri vermenizi istiyorum.

– Vay canına be! Sen medresede ilim mi tahsil ettin yani?

– Evet.

– Bu nasıl ilimdir, nasıl öğrenmektir yahu? Ders notların elinden alınınca bütün bildiklerinden de oluyorsun? Böyle tahsil olur mu çocuk? Sen bu işe nasıl ilim diyorsun ha?

Muhammed, çete reisinin bu sözlerinden çok utanmış, kıpkırmızı olmuştu. Başını öne eğerek ellerini ovuşturmaya başladı. Bir eşkıya reisinin kendisine verdiği bu büyük dersten çok etkilendiği her halinden belliydi. Boğazı düğümlendi ve neredeyse bütün bildiklerini unuttu. Kızarıp bozardı. Ardı ardına yutkundu ve mahcup bir edayla:

– Haklısınız efendim, diyebildi.

Reis, Muhammed'in bu çabasını takdir edercesine onu tepeden tırnağa süzdü. "Fena bir çocuğa benzemiyor" diye iç geçirdi. O esnada çete reisinin suratındaki sertlik gitmiş ve mütebessim bir hal almıştı.

Adamlarına döndü ve emirlerini sıraladı:

– Bu çocuğun ta'likatını ve bohçalarını iade edin. Elinizi de çabuk tutun! Birileri gelmeden hemen ayrılalım buradan.

Muhammed'in içini kara bulutların arasından sıyrılan güneş kıvılcımları gibi bir sevinç kaplamıştı. Çete reisine teşekkür etti.

Sanki yeniden doğmuştu. Bir panter gibi koşarak şâkîlerin talan ettiği bohçaların arasında kendi heybelerini buldu. Onları tepenin kenarına kadar taşıdı. Muhammed tepeyi aşarken çete reisi hâlâ adamlarına kükrüyordu.

Hızlı bir şekilde oradan ayrıldılar. Onlardan geriye, gelişigüzel saçılmış bir eşya panayırı kalmıştı. İyice uzaklaşmalarının ardından Muhammed, kervandakilere durumu haber verdi. Gördükleri manzara yürek yakacak cinstendi. Eşkıyadan kalanları alelacele toparladılar. Develer yüklendikten sonra, kervan tekrar yola koyuldu.

Yolun geri kalan kısmında uzun bir süre kimsenin ağzını bıçak açmadı. Kimi altınlarını, kimi eşyalarını ve kimi de ticaret mallarını eşkıyaya kaptırmanın üzüntüsü içinde yoluna devam etti.

Kervan, Tûs'un girişinden şehir merkezine varıncaya kadar, soygun haberi bütün vilayete yayılmış, haberi duyan herkes şehir meydanında toplanmıştı.

Saatlerin gece yarısına ilerlediği bu vakitte, Muhammed'le Ahmed, anneleriyle doyasıya hasret gidermeye başlamışlardı bile.

Birkaç gününü bu özlem ateşini söndürmekle geçirmesinin ardından Muhammed, içinde tutku derecesinde çağılda-

yan ilim nehrine dalmış, neredeyse bütün vaktini medresede tutmuş olduğu notlarını tasnif etmeye ayırmıştı. Cürcan'dan dönerken az kalsın kaybedeceği ta'likatının ne derece önem arz ettiğini çok iyi anlamış ve eşkıya reisinin kendisiyle alay edercesine serdettiği sözleri Yüce Allah'ın bir uyarısı olarak yorumlamıştı.

Muhammed, bölümlere ayırdığı ders notlarını birleştirip yazmaya ve bir yandan da hafızasına kaydetmeye çalışıyordu.

Tûs'a döneli henüz bir yıl olmuştu. Beş yıl boyunca aldığı ders notlarını toparlamış ve tasniflerini tamamlamıştı. Bir türlü yatıştıramadığı ve gün geçtikçe daha da alevlenen ilim sevdası, tasnif ettiği bu notları kaleme alması ve bir esere dönüştürmesi hususunda ona yol gösterici oldu.

Her gün saatlerce süren çabası ve bitip tükenmeyen bir tefekkürü vardı. Gece gündüz çalışıyordu ve neredeyse eserini tamamlamak üzereydi. Sıkıntıya düştüğü anlarda katıldığı dergâh sohbetleri, ufkunun kılcallarını beslemeye devam ediyordu.

Muhammed, tereddüde düştüğü hususları itinayla not alıyor ve tefekkürün gizli dehlizlerine doğru sıkça yolculuğa çıkıyordu. Buna rağmen, aklına takılan binbir çeşit sualin sağanağına tutuluyor ve bu suallerden kendisini kurtaramıyordu.

O günlerde çaresiz olarak, hatırına damlayan suallerin aklına yüklediği ağırlıkla birlikte yaşamayı öğrenmeye ve böyle bir hayata alışmaya çalıştı.

Her geçen gün hedefine bir adım daha yaklaştığı için mutlu olması gerekirken bu saadete bir türlü erişemediğini görüyor ve bu duruma içten içe üzülüyordu.

BİR KARARIN ARİFESİNDE

Sessiz geçen bir geceden sonra sabah başlayan yoğun bombardımanın ardından arka sokaklarda can pazarı yaşanıyordu. Si-

ren sesleri, korna sesleri ve insanların canhıraş çığlıkları Bağdat caddelerinde fırtınalı bir denizin kıyıya çarpan dalgaları gibi yankılanıyordu. Bomba sesleri henüz bitmişti ki, Hans'ın telefonu çaldı.

Arayan Mustafa'nın babasıydı.

Abdurrahim Efendi, Mustafa'yı oradan aldırmak için ekibin yola çıktığını ve ona bulunduğu yerden ayrılmamasını tembihliyordu.

Telefon görüşmesi bitince

– Özür diliyorum ama sizi hiç anlayamıyorum, dedi Hans ve devam etti:

– Amerika'nın, Birleşmiş Milletler'in bunca açıklaması, hazırlığı ve kesin kararı varken niçin bu işgale davetiye çıkardınız? Kimyasal silahlarla ne işiniz olur sizin? Saddam Hüseyin, ülkesinin başına gelecekleri düşünerek biraz daha temkinli davranamaz mıydı acaba?

Hans, sonu gelmeyecek gibi duran sorularına devam ederken, Mustafa araya girdi:

– Senin bizi anlaman gerçekten zor Hans. Ayrıca bu işgalin kimyasal silahla falan bir alakası da yok. Biz her zaman iki ateş arasında kalmaya mahkûm bir milletiz. Saddam Hüseyin babamın da birçok arkadaşını, enişteni zindanda çürüttü, öldürdü. Kendi iktidarını korumak için halkına her türlü zulmü yaptı. Dış güçlerin kuklalığına soyundu. Onun yüzünden uzun yıllar İran'la savaştık, Kuveyt'i işgal ettik. Bütün bunların faturasını çok acı ödedik ve hâlâ da ödemeye devam ediyoruz. Bizim gücümüz ne ki kimyasal silah üretelim Hans! Bize birileri kimyasal silah satsa bile bizim iktidar onu ancak kendi halkı üzerinde kullanır. Halepçe'de kullandığı gibi. Bağdat'ta yaşamıyorsan bütün bunları anlaman çok ama çok zor.

– Ya Amerika'ya ne dersin? Buraya sizi kurtarmaya mı geldiler ki?

– Ne gezer! Onlar zaten canı çıkmak üzere olanlara çulla-

nacak akbabalar gibi pusuda bekler. Hasımlarının gücü tükenince de bugün olduğu gibi tepelerine çöreklenip karınlarını doyurmakla meşgul olurlar. Bir düşünsene! Dünyanın öbür ucundan gelip memleketimizi istilaya yelteniyorlar. Kanlı ellerini üzerimizden çekseler ve bizi bize bıraksalar elbette bir kurtuluş yolu buluruz. Sanki biz buyur etmişiz gibi gelip memleketimizde bizi öldürüyorlar. Bu ne biçim bir iştir, asıl onu anlamak mümkün değil.

– Ben bu göreve epey isteksiz gelmiştim Mustafa. Gelmeseydim belki ömür boyu bunları görüp anlama şansım olmayacaktı. Bunlara tanık olduktan sonra, Amerika'nın ne kadar vahşi bir politika izlediğini, Batının insanlık anlayışının bitip tükendiğini ilk günde anlamış oldum. Hele çoluk çocuk demeden herkese, hatta tarihî eserler üzerine dahi bomba atıldığına gözlerimle şahit olduktan sonra bu inancım iyice pekişmiş oldu.

– Bari bunu anlamana yaramış, baksana.

– Epey zamandır Batıdan ümidimi kesmiş ve insanlığın, vicdanın ve kurtuluş ışığının Doğudan yükseleceğine dair düşüncelere sarılmıştım. Ancak Doğunun bu çaresizliğini görünce yine ümitsizliğe kapıldım doğrusu.

– Bağdat, ah Bağdat! Bağdat, Bağdat olalı tarihin hemen her döneminde nice zulümlerin, adaletsizliklerin ve kavgaların meydanı olmuştur. Emellerin kesiştiği, arzuların çatıştığı ve bütün bunlara rağmen en hırçın duyguların içinde yatıştığı kadim bir şehirdir Bağdat. Hilafete nice yıl merkezlik, İslam kültür ve medeniyetine başkentlik yapmış, ışıltı ve ihtişamıyla bütün dünyanın gözünü kamaştırmış bir yerdir burası. Ama şimdi bütün bunların bedelini bombalar altında inleyerek ödüyor. Ümit ediyorum ki, bu çile ve ızdırap sağanağı bizi kendimize getirir de tarihimize, kültür ve medeniyetimize yeniden sahip çıkmamıza vesile olur.

Hans çok duygulandı ve uzun süre başını sallayıp durdu.

Akşama doğru şehirdeki panik havası epey dağılmış, korna sesleri azalmıştı. Güneş, Bağdat'ın ev ve ağaçlarını alev rengine boyuyor, caddelere hüzün kırmızısı serpiyordu. İmkân bulanların çoğu Bağdat'ı terk etmiş, kalanlar da sığınaklara çekilmişti. Hans, pencereden dışarıya bakıyor, uzaklara dalıp gidiyordu. Mustafa'nın uyarılarına rağmen balkona çıktı. Arkadaşları otelin önünde kümelenmiş, sohbete devam ediyorlardı.

Güneşin Bağdat'a veda ettiği saatlerde sokaklarda sadece askerlerle sığınaklarına gıda malzemesi taşıyan insanlar, bir de arabasını doldurup şehri terk edenlerin tantanası vardı. Savaşın tedirginliği her kareye endişe olarak yansıyor ve hava olabildiğince barut kokuyordu.

Hans, yerinde duramıyor, içeri dışarı girip çıkıyordu. Burada yaşadıkları zihnini altüst etmişti. Epey gergindi ve dudaklarını bir sağa bir sola eğiyordu. Mustafa'nın yeniden yatağa uzanmasına yardım ettikten sonra bilgisayarına bir şeyler yazdı. Oflayıp pufluyordu. Yazısını bitirdikten sonra aniden bilgisayarını kapatarak iki elini ensesinde birleştirip arkasına yaslandı. Çenesinde kümelenmiş beyaz sakalını sıvazlıyor, kaşlarını yay gerer gibi esnetip bırakıyordu.

Hans, balkondan aşağıya baktı. Muhabirler hâlâ otelin önünde sohbet ediyordu. İçeri girip masaya oturdu. Bir karar arifesinde olduğu her halinden belliydi. İki eliyle başını kavradı. Sıkıntıdan patlamak üzereydi. Sandalyesinden kalkarak telefona sarıldı. Yardımcısını arayarak hemen odaya gelmesini söyledi.

Valizinden birkaç parça eşya çıkardı ve onlarla beraber kamerasını yardımcısına uzattı.

Yardımcısı ne olduğunu anlamaya çalışıyor ve hayretle Hans'a bakıp duruyordu. Onu bu halde hiç görmemişti:

– Cezaları da ezaları da onların olsun. Hepsini geri iade ediyorum. Alıp başlarına çalsınlar, diye öfkeyle konuştu. Yardımcısı dayanamadı ve sordu:

– Ne yapmaya çalışıyorsunuz efendim? Mesele nedir?

– Bu saatten sonra benim kimseyle herhangi bir meselem kalmamıştır. Bundan sonra benim bir tek derdim var, o da kendi hayatım. İşte görüyorsun, herşey buraya kadarmış.

Yardımcısı şaşırmıştı. Ellerini havaya kaldırarak söylenmeye başladı:

– Tanrı aşkına! Bu da ne demek oluyor şimdi?

Hans, Tarık b. Ziyad gibi gemileri yakmanın rahatlığı içinde kararlı bir ses tonuyla cevapladı yardımcısının sualini:

– Az önce istifa ettiğimi şirkete geçtim. Şirketin bana zimmetlediği eşyaları şu anda sana teslim ediyorum. Benden bu kadar. Size bundan sonraki hayatınızda başarılar dilerim.

Yardımcısının yanakları şaşkınlıktan kıpkırmızı olmuştu. Kelimeler sanki boğazına dizilmiş, bir anda ne diyeceğini bilememişti. Hızla kendini topladı ve Hans'ı omzundan tutarak ona seslendi:

– Olur mu hiç? Ne yapıp edersin bundan sonra? Bizler ne yaparız?

– Uzun zamandan beri düşünüyordum zaten. Şirket beni cezalandırmak için buraya attı. İyi ki de göndermiş. Bu rezaleti ve vahşeti gördükten ve kendimi kritik ettikten sonra şimdi yaptığımdan daha vahim bir iş yapmayacağım kanaatine ulaştım. Ne yapar, ne eder ve nereye giderim? Herhalde yüreğimi çağıran ve beni şefkatle saracak bir yer vardır bu dünyada. Size gelince, ne yapacağınıza artık kendiniz ve şirketiniz karar verirsiniz.

Hans'ın yüksek sesle konuşması Mustafa'yı uyandırmıştı. Bacağındaki ağrılar artmış, zihnini toparlamakta bir hayli zorlanıyordu. Tartışmayı anlamaya çalışsa da tam olarak çözümleyemedi. Merakını gidermek için Hans'a dikkatlice baktı. Ağrıdan yüz hatları iyice gerilmişti. Hans, bir bardak suyla birlikte Mustafa'ya bir ağrı kesici verdi.

Mustafa, Hans'a bakmaya devam ediyor ve ondan bir şey-

ler söylemesini bekliyordu. Terden sırılsıklam olmuştu. Hans, masanın üzerindeki havluyu ona uzattı. Mustafa, Hans'a bakmaya devam ediyordu.

Hans, Mustafa'nın bu ısrarlı tavırlarına dayanamadı ve yanına oturdu. Elini omzuna attı. Gözlerinin içine bakarak söylendi:

– Bitti artık, bu meslekteki çilem bitti Mustafa! Bu serüven buraya kadarmış ve ben bu zulmü daha fazla devam ettirmeyeceğim artık! Bitti...

İLK TELİF DENEMESİ: *TA'LİKAT*

Tûs'a dönüşünün üzerinden üç yıla yakın bir zaman geçmiş ve Muhammed, *Ta'likat* adını verdiği çalışmasını iki kapak arasına almayı başarmıştı. Bu çalışma, Cürcan'da beş yıl boyunca tuttuğu notların özetli bir tasnifini içeriyordu. Muhammed, notların hemen hepsini ezberlemişti.

Ta'likat'ını karşısına alarak hayran gözlerle uzun uzadıya baktı.

– Artık eşkıyalar yolumu kesse ve dahi notlarımın tamamını talan etseler bile, elde ettiğim ilme hiçbir zarar veremezler. Allahıma binlerce şükür olsun ki beni bu büyük dertten kurtardı.

Muhammed'in gözlerinin içi gülüyor ve derlediği bu eserini keyifle seyrediyordu. Bu sevinç şölenini annesine sarılarak paylaştı:

– Anacığım. Evimizin süsü, başımızın tacı olan güzel anam. Bak ki, oğlun aylardan, yıllardan beri uğraşarak ortaya bir eser koydu. Tıpkı senin beni dünyaya getirdiğin gibi ben de bu dünyaya gözümün nuru ve aklımın ışığıyla beslediğim bir eser verdim. Babamın vasiyetini tuttum. Keşke sağolsaydı da bugünleri görseydi.

Bu sözler zaten dokunsalar ağlayacak olan Sevde Hatun'u

gözyaşlarına boğdu. Sevincin ve derin hüznün kesiştiği yüreğinin iliklerinden kopan karmakarışık duygu seli gözlerine sökün etti:

– Ey Yüce Allahım! Sana sonsuz şükürler olsun. Bana bu güzel günleri de gösterdin ya, artık gözüm arkada kalmaz. Allah hayırlı uğurlu etsin yavrum. Daha nice güzel eserler vermek nasip etsin inşaallah.

– Anacığım. Sana epeydir söyleyemiyordum. Ancak artık dayanılmaz bir hal alan yangınlarımı sana açmanın zamanı geldi. Ama önce üzülmeyeceğine dair bana söz vermelisin. Zira sen üzülürsen anlattığıma pişman olur, ben de üzüntüden kahrolurum sonra.

– Yavrum! Biricik kuzum! Bir ana oğlunu üzmek ister mi hiç? O ne biçim söz öyle. Hadi anlat da sönsün yüreğinin yangını. İnsan böyle bir ateşle yaşayabilir mi hiç evladım? Söyle kuzum, söyle. Kurbanın olayım. Bilesin ki ben asla üzülmem.

– Canım anacığım. Bu kitabı yazarken her bir sayfası beni alıp uzak diyarlara ve büyük hocaların ders halkalarına kanatlandırıp duruyordu. Gözümün önüne her yazdığım cümleyle beraber uzayıp giden yollar yansıyor ve beni elimden tutarak peşi sıra sürüklüyordu. Bu hal o derece yoğunlaştı ki, her baktığım yerde gözüme ilim meclisleri peyda olmaya başladı. Yüreğim kabardı ve içim içime sığmadı! Şu sokaklara, caddelere ve dahi Tûs'a da sığmıyor!

– Bu kadar ilim tahsil etmek arzulayan birine nasıl kal diyebilirim oğul? Nasıl üzülürüm gideceksin diye? Hiç arkana bakmadan git yavrum! Ta yüreğinin seni çağırdığı yere kadar git. Kurban olduğum Allah yolunu açık etsin inşaallah. Lakin neresidir orası oğlum? Orada ne yer ne içersin? Nerede kalırsın kuzum? Hasta olsan sana kim bakar, üzülürsen yaralarını kim sarar? Bunları bilemiyorum ki oğul.

– Ben kendimi değil, seni ve Ahmed'i düşünürüm anacığım. Size kim bakar, dertlerinizi kim dinler, yaralarınıza kim

merhem olur? Nişabur'a gidip tahsilimi tamamlamaktır muradım, bilesin. Bak, bu kitabı yazarken aklıma yüzlerce soru takıldı. Suallerimi sorup aklımı teskin edecek bir medrese yok burada. Binbir sual, savaşta insanların üstüne dökülen ok yağmuru gibi aklıma üşüşmekte ve ben de bu durum karşısında çaresiz kalmaktayım. Kalkanım yok ki, bu tufandan nasıl korunayım?

– Bizi düşünme oğul. Bana ablaların bakıyor. Ahmed ise Ebu Hasan'la dergâha gitmekten dolayı çok mutlu. Bizi dert etme oğul, lakin...

– Sen de beni dert etme anacığım. Medresede bol yemek ve tertemiz yataklar var. Üstelik okuyana para da veriyorlar. Bana sadece ilim yokuşuna tırmanmak kalıyor. Okuyarak faydalı bir insan olmayı çok istiyorum.

– İnşaallah oğul, inşaallah. Her dem duacıyım sana, ne muradın varsa gerçekleşsin diye. Elimden başka da bir şey gelmiyor işte. Yolculuk ne zaman oğul? Konuştun mu arkadaşlarınla?

– Bugün kesin belli olacak anacığım.

– Ebu Hasan'la görüşüp eksiklerini tamamla evladım. Oralarda sefil olmayasın. Kenarda azıcık birikmişim var. Onu da yanına al, sana lazım olur yavrum. Gurbet hali, başına nelerin geleceği hiç belli olmaz.

– O sizin nafakanızdır ana. Benim de bu iş için ayırdığım harçlığım var elbet. Bunları dert edip de yorgun kalbini iyice sıkıntıya sokmayasın.

Muhammed, o günlerde Tûs caddelerinde misafir edasıyla dolanıyordu. Çok geçmeden arkadaşlarıyla buluştu. Herkeste farklı bir heyecan halesi vardı. Kısa bir sohbetin ardından tan vaktinde yola revan olacak ilk kervan için sözleşip dağıldılar.

Muhammed, arkadaşlarından ayrıldıktan sonra dergâha geçti. Ebu Hasan ve Ahmed büyük bir neşe içinde temizlik

yapıyordu. Onları hayranlıkla izlerken hayıflanmaya başladı:

– Allahım! Neden ben de böyle dingin ve huzurlu olamıyorum? Esen rüzgâr, beni neden hep başka diyarlara sürüklüyor?

Muhammed bir kenarda kendisini sorgularken Ahmed onu görmüştü:

– Hoş geldin kardeşim, gel hele otur şuraya. İşimiz bitmek üzere zaten.

– Niyetim oturmak değil kardeşim. Sizi görmek istedim.

Ebu Hasan, Muhammed'in durgunluğundan yeni bir gelişme olduğunu fark etmişti. Hemen Muhammed'e sarıldı:

– Bize söyleyeceklerin mi var yoksa? Bu vakitte pek uğramazdın dergâha?

– Var elbet. Bir yolculuğun arifesindeyim. Nasip olursa yarın birkaç arkadaşla Nişabur Medresesi'ne gidiyoruz. Onun hazırlıklarıyla meşgulüm.

– Çok iyi bir karar vermişsin Muhammed. Annenin haberi var mı?

– Var elbet.

– Kitap işini ne yaptın pekâlâ?

– Derleyip toparladım. Tasnif işi bitince hazır deniz de bitmiş oldu. Çorak sahillerde bir süreden beri çırpınıp durmaktayım. Dermansız dertlerim artmakta ve aklıma biriken sualler beni hırpalamaktaydı. Derin denizleri özlüyorum, artık rüyalarımı sabahlara dek onlar süslüyor. Kulaç atıyor, denizin tam ortasına geldim zannediyorum. Lakin uyanıp baktığımda hâlâ sahilde olduğumu görüyor ve kederleniyorum. Bu hale artık tahammül edemiyorum.

– Sen yolunu çizmişsin evlat. Bize de bundan geri sana dua etmek düşer. Allah yolunu ve bahtını açık etsin inşaallah.

– Âmin, âmin inşaallah. Buraya geldiğimde birkaç dakika sizi seyredip dinginliğinize imrendim. Ben neden bir türlü

tatmin olmuyorum? Gönlüm neden sükûn bulmuyor? Soruyorum ama bir türlü cevap da bulamıyorum.

– Tasalanma evlat! İnsan kısım kısım, yer damar damardır. Herkesin gönül gıdası farklıdır. Yaradan böyle takdir etmiş. Bize bu yüce iradeye teslim olmak düşer.

Muhammed, bu hikmetli sözler karşısında boynunu büktü. Dergâhtan ayrılırken Ahmed de ağabeyinin peşine takıldı.

Eve geldiklerinde vakit akşama uzamıştı.

Çocuklar yattıktan sonra Sevde Hatun'un gözüne uyku girmedi. Muhammed ise sabah namazından sonra uyuyamadı. Ahmed'e, medresede öğrendiklerini sürekli tekrar etmesini telkin ediyor ve bir gün kendisini Nişabur'a alacağını heyecanla anlatıyordu.

Artık tan yeri ağarmış ve yolculuk vakti gelip çatmıştı. Muhammed, bohçasını alarak Ahmed'le beraber babasının mezarına gitti. Uzunca dualar etti. Ardından Tûs Meydanı'na gelerek arkadaşlarıyla buluştu. Hep birlikte kervana katıldılar.

Muhammed son bir kez kardeşi Ahmed'e sarıldı ve kervanın peşine takıldı. Epey gittikten sonra geriye dönerek Ahmed'e el salladı.

Kervan tepeleri aştıktan sonra Muhammed'in iyice dolan yüreği, gözlerinden yaş olarak taşmaya başlamıştı bile. Hayallerine yaslanarak teselli aradı önce. Şöhretin cezbeden hülyalarına sarıldı ardından. Gözüne alışık olmadığı ışıltılar çarpıyor, adeta yüreği genişliyordu.

Muhammed, yol boyunca hayallerini süsleyen ilim aşkının alevini harlamakla meşgul oldu.

Kervan, tepelerin arasından küçülerek kayboluyordu.

TERK VE DAVET

Mustafa, Hans'ın celallenerek serdettiği "Bitti artık, bitti" söz-

lerine çok şaşırmış ama sesini çıkarmamıştı. "Belli ki Hans, kendisiyle hesaplaşıyor" diye iç geçirdi. O esnada Hans'ın yardımcısı söylenerek ayrıldı. Mustafa, göz göze geldiklerinde başını sallayarak Hans'ı desteklediğini ima etti. Ama neyin bittiğini de iyice merak etmeye başlamıştı.

Mustafa'nın bir şey sormasına gerek kalmadan Hans, anlatmaya başladı:

– Mustafa! Bu lanet olası mesleği bıraktım ve kendimi özgürlüğün türküsünü çalıp söylemek üzere azat ettim. Epey zamandır bildiklerimi yazamıyor, kendimle çelişiyor ve vicdan azabı çekiyordum. Bir düşünsene! İnsanlar can derdindeyken, onları hiç umursamadan çaresizliklerini ve acılarını görüntülemeye çalışıyordum.

Mustafa, şaşkınlık içindeydi. Hans, devam etti:

– Yazılarım yüzünden eleştirildim, aşağılandım ve sürgün edildim. Mesleğimin zirvesindeyken birdenbire kendimi savaşın ta ortasında buldum. Yarın ne olacağım belli değil. Kaderim, patronun ve ona laf taşıyan birkaç oyunbozanın diline düğümlenmiş. Ben neyim? Ben kimim? Hayatımın ipi neden hep başkalarının elinde? Sanki bir tiyatro oyunundaydım ve bu oyunun ne kadar devam edeceği de belli değil. Lambaları söndürdüm, perdeleri kapattım ve artık bu tiyatro sona erdi.

Mustafa, uzandığı yerden doğruldu. Duydukları onu epey şaşırtmış, Hans'ı artık anlamaya başlamıştı. Elini Hans'ın dizine koyarak:

– Gerçek dünyaya, bizim dünyamıza hoş geldin kardeşim, dedi.

Hans, iri elleriyle Mustafa'nın kendi dizine koyduğu elini sıktı. Mustafa, sözlerine devam etti:

– Benimle beraber gelirsen hem beni hem de ailemi mutlu edersin. Babam, yeni bir dünya kurmana ve yaşadığın hayal kırıklıklarını tamir etmene yardımcı olacaktır.

Hans, hiçbir şey söylemeden balkona çıktı. Caddeler epey

sakinleşmiş, arkadaşları yemek için otelin salonuna geçmişlerdi. Havanın serinlemeye başladığı o saatlerde Bağdat, hayalet şehir görüntüsündeydi.

Hans, televizyonu açtı ve oda servisi talep etti.

Bağdat televizyonunda ilk saldırıların püskürtüldüğü ve Amerika'nın ağır bir yenilgiye uğratıldığı haberleri tekrarlıyordu. Halk için uyarılar, sığınakların kullanılması ve gerek duyulmadıkça sokağa çıkılmaması gibi kurallar altyazıyla sürekli duyuruluyordu.

– Allah'ın izniyle zafer bizimdir, sloganlarının atıldığı görüntüler Hans'ı epey şaşırttı. Diğer kanallarda ise Amerika'nın Irak'taki stratejik öneme sahip yerleri tam bir isabetle imha ettiği bilgileri geçiyordu. Hangi habere inanacaklarını şaşırmışlardı.

Hans, tebessüm ederek Mustafa'ya baktı. Aklından geçenleri dillendirdi:

– Haberler konusunda sen ne düşünüyorsun Mustafa?

– Korkunç bir bilgi kirliliği var. Birinin ak dediğine diğeri kara diyor.

– Ne güzel benzetme yaptın. İşte benim yıllardır yaptığım buydu. Patron bize talimat yağdırırdı böyle yapmamız yönünde.

– Ama bunun tam tersini de yapabilirdiniz. Yani kameralarınızı gerçeğin kalbine doğru yöneltebilirdiniz pekâlâ.

– O zaman da ya tenzil-i rütbe ya da kapı dışarı edilmekle taltif buyrulurdunuz. Ajansın ihtiyacı yoksa sizinle hiç uğraşmazlar. Çektiğiniz görüntülerden ve yaptığınız röportajlardan gerçekle hiç alakası olmayan yeni sonuçlar meydana getirirler. Seyrederken siz bile bu yeni duruma inanmaya başlarsınız.

– Hakikaten zor bir mesleğiniz varmış. İnsan, gözüyle gördüğü gerçekleri nasıl çarpıtabilir? Bunu yapınca nasıl huzurlu olabilir?

– İşin içinde herhangi bir menfaat yoksa doğrular herke-

sin emrine sunulur. Ama yaptığın işe çıkar ilişkileri karışmaya başlayınca orada kimsenin sağlıklı haber alma şansı yoktur. Görmüyor musun? Aynı anda Amerika da hedefini gerçekleştirdi, Saddam Hüseyin de.

– Çok doğru söyledin Hans! Güç Amerika'nın elinde olduğu için şu anda bütün dünya, ekranlara sürülen haberler yalan dahi olsa Amerika'ya inanıyor olmalı.

Yemeğin ardından sohbetin epey koyulaştığı anda Hans'ın ekip arkadaşları geldi. Verdiği karardan vazgeçmesi için onu ikna etmeye çalıştılar. Hans, kararının kesin olduğunu belirttikten sonra arkadaşlarının anlamsızlaşan bakışları arasında konuşmasına son noktayı koydu:

– Biliyorum! Hepiniz bundan sonra nerede ve nasıl yaşayacağımı merak ediyorsunuz. Ben kendimi, kendi kaderimi yaşamak üzere ikna ettim. Bu gece düşüneceğim ve en geç yarın aranızdan ayrılmış olacağım.

Vakit yarıma devrilirken Mustafa, Hans'ın kendisiyle beraber gelmesi için ısrarcı olmaya devam ediyordu. Mustafa'nın davetine herhangi bir cevap vermeyip sadece tebessüm etmekle yetindi. Mustafa, ilaçlarını alıp uykuya daldığında Hans, ne yapıp edeceğini düşünüyordu. Bir an önce karar verip bir yerlere gitmesi gerektiğini biliyordu. Dünyanın değişik ülkelerinde güçlü dostları vardı.

Hans'ın uykusu iyice kaçmıştı. Ne yaptıysa da tefekkürün kanatlarına asılan aklını teskin edemedi. Bir ara Mustafa'yı seyretti. Onun masumiyetine, temiz kalpliliğine ve dost canlılığına hayranlık duydu. Ara sıra irkilmesine içi sızlayarak şahit oluyordu. Onun kendisini ısrarla davet edişine odaklandı bir ara. Aklı karmakarışıktı. Televizyonu açtı, kanepeye uzandı. Çok geçmeden uykuya daldığının farkında bile değildi.

Sabah ezanı okunuyordu. Mustafa yatağından doğruldu. Ağrıları epey azalmış, kendisini de gayet iyi hissediyordu. Kalktı ve televizyonu kapattı. Ardından banyoya girdi. Abdest

aldı ve sandalyeye oturarak namazını kıldı.

Sabah, hasret kaldığı sükûneti doyasıya soluyorken Hans, hâlâ derin bir uykunun kollarındaydı.

NİŞABUR MEDRESESİNİN ÖNÜNDE

Muhammed, yüreğinin kendisini tutkuyla çağırdığı yere doğru giderken bir ara annesini, kardeşini ve çok sevdiği memleketini düşündü. Yüreğine çöl ceylanlarının âhı indi ve gözlerine seherin sisi çöktü. Yürüdü.

O derece ilim tahsiline susamış ve bu tutkuyla gönlü kabarmıştı ki, kanatlarına Tûs'un bütün dağlarını, taşlarını bağlasalar yine de onu durdurabilecek ağırlığı elde etmiş olamazlardı.

Nişabur'a yaklaştığı her adım, ilimde şöhrete ulaşma arzusunu da harlıyordu. Muhammed'in üç yıldan beri hemen her gün düşlediği ve yüreğine biteviye dolan büyük aşkıydı bu. Hiçbir durumda buna engel olamamıştı. Günbegün bu arzu, kendisini çevreleyen bentleri yıkarak taşmış ve gür bir ırmağa dönüşmüştü. Onun için uzaktaydı ve onun için yollardaydı şimdi.

Derin bir ummana doğru büyük bir aşk ve şevkle yürüyor, gönül hülyasının peşi sıra Nişabur'a gidiyordu Muhammed.

Zira Nişabur, o yıllarda gözleri kamaştıran bir ışıltıyla parıldıyor ve onun bu şavkı, ilme susayan bütün civar vilayetlerde yakamoz etkisi yapıyordu. İlmin oradaki bu güçlü kandilinin kaynağı ise Nişabur Medresesi'ydi. 1040 yılında Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in yaktığı bu meşale, gün geçtikçe büyüyüp olgunlaşmıştı.

Nişabur Medresesi, çeşitli ilimlerin eşsiz rayihasını bütün civar eyaletlere yayıyor ve bu merkez, ıtır meltemine meftun olanları kendisine doğru bir mıknatıs gibi çekiyordu.

Muhammed'i gönlünden yakalayıp kendine doğru çeken

de bu tılsımdı. Hocasını bu münbit ilim bahçesinden seçmiş ve onun rahlesinin önünde diz çökmeye, zihin heybesini doldurmaya gidiyordu.

Bu ilim yuvası toplumu o denli tesiri altına almış ve hedeflerine ulaşmakta o derece başarılı olmuştu ki, daha sonra kurulan medreselere ilham kaynağı olmasının yanında bir model de teşkil ediyordu.

Nişabur vilayeti, bu medrese sayesinde civarın en önemli ilim ve kültür merkezi haline gelmişti. Uzaktan yakından ilim tahsil etmek isteyen her yaştaki insan buraya gelip akıl ve gönül matarasını dolduruyor, döndüklerinde ise öğrendiği ilimleri kendi beldelerinde kurdukları gönül halkaları yoluyla bütün ahaliye dağıtıyordu.

Burada tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi dinî ilimlerin yanında edebiyat, tasavvuf, felsefe, mantık, hendese, tıp ve tabiat ilimlerine ait dersler de veriliyordu.

Dönemin en önemli bilginlerinden olup şöhreti bütün İslam beldelerine yayılan İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meali el-Cüveynî'nin başmüderris olduğu Nişabur Medresesi'nin önünde o gün yeni talebeler vardı.

El-Cüveynî farkında değildi ama onu çok uzaklardan araştırıp fark eden ve dizinin dibine çökmek isteyen bir misafiri vardı.

Muhammed, medresenin kapısından içeri girerken heyecandan kalbi duracak gibiydi. İçinden gizli dualar edip heyecanını bastırmaya çalışırken bir yandan da etrafı kolaçan ediyor, yeni ikametgâhına aşina olmaya çalışıyordu. Tûs talebeleri, çok geçmeden kayıtlarını yaptırıp kendilerine tahsis edilen odaya yerleştiler.

İlk ders, medresenin duvarlarında yankılanıyordu işte.

İkinci Bölüm

1077 ve Sonraya Akan Zamanın İzinde

Ey oğul!
Allah'tan nasıl korkulması gerekiyorsa öyle kork.
Ona kulluk görevini gereği gibi yap.
Haram kıldığı şeylerden mümkün olduğu nisbette kaçın.
Allah'ın saadete uzanan yolundan ayrılma.
Hayatını düzene sokan emirlerini sakın ihmal etme ki,
yaşayışın sıhhat bulsun, gözlerin aydın olsun.
Çünkü gizli ve kapalı hiçbir şey,
Allah'tan gizli ve kapalı değildir.

—İMAM GAZALÎ

Gazalî, İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin yanında

MUHAMMED'İN İLİM ARZUSU, Nişabur Medresesi'nin ilk günkü derslerinde kendini izhar etmeye başladı. Gözlerine yansıyan ilim aşkı hocalarının dikkatini bir anda kendi üzerine çevirmişti. Günler ilerledikçe kendine güveni daha da artıyor, olağanüstü zekâsı ve güçlü hafızasıyla birlikte kendine has özellikleri birbiri ardı sıra ortaya çıkmaya başlıyordu.

Muhammed'in fıkıh, akaid ve hadis derslerindeki güçlü altyapısı, tartışma tekniklerinin öğretildiği cedel derslerine ilgisini de tetikledi.

Medresede mantık, hikmet ve felsefe dersleri de alan Muhammed'in ısrarla arzu ettiği ve dinlemekten büyük keyif aldığı ders hiç şüphesiz el-Cüveynî'nin verdiği kelam dersleriydi. Bu derste o, en yeni bilgileri alıyor, zihnini geliştiriyor ve kendini en iyi şekilde ifade edebiliyordu. Bunda hiç kuşkusuz el-Cüveynî'nin tartışma götürmeyen tesiri, ilmî vukufiyeti ve bilgi derinliğiyle İslam beldelerine yayılan şöhretinin büyük etkisi vardı.

Nitekim çok geçmeden hocalarıyla ilmî mevzuları tartışmaya ve münakaşa etmeye başlamıştı bile.

Muhammed'in hitabet sanatındaki ustalığı, meseleleri tartışırken uyguladığı yöntem ve farklı misallerle konuları izah etmesi birkaç ay içinde onu medresenin en seçkin öğrencilerinden biri haline getirdi. Bu duruma araştırma merakı ve çalışkanlığı da eklenince Muhammed, şöhretin ilk merdivenlerini emin adımlarla tırmanmaya başladı.

Onun bu gayretleri derslerin işlenişi esnasında olduğu gibi hocaların kendi aralarındaki sohbetlerine de sirayet etmeye başlamıştı. O demlerde, gün geçmiyordu ki hocalar arasında Muhammed'le ilgili yeni bir mevzu görüşülmüyor olsun.

O akşam ay, Muhammed'e daha parlak bir gözle işmar etmiş, şafak ise her zamankinden daha berrak sökmüştü. Sabah güneşinin üzerine neden daha ışıltılı dokunduğunu anlamaya çalışırken o sırada el-Cüveynî, Muhammed'i odasına çağırttı. Muhammed, heyecanı yüzünden okunabilecek bir vaziyette hocasının odasına koştu.

Girer girmez gördüğü manzaraya adeta yapışıp kalmıştı.

El-Cüveynî'nin çalışma odasının her bir köşesi kitap doluydu. Kitapların vaziyetlerinden üzerlerinde ciddi çalışmalar yapıldığı belliydi. Raflardan fırlayacakmış gibi duran kitapların ihtişamı karşısında şaşırarak donup kaldı.

Muhammed'in bu şaşkınlığını hocasının suali alıp götürdü:

– Nasılsın evladım, hayatından memnun musun?

– Sağlığınıza duacıyım efendim. Burada olmaktan çok mutluyum. Allah sizi başımızdan eksik etmesin.

– İlim tahsiline mani olan bir elemin var mı? Bilirsin ki ilim, gönlün bütün hücrelerinin sadece kendisiyle dertlenmesini arzular evladım.

– Herhangi bir sıkıntım yoktur efendim. Bizler çok şanslıyız ki bütün ihtiyacımız, sayenizde karşılanmakta ve bu sebep-

le huzur içinde ilim tahsil etmekteyiz.

– Seni çağırmamın hikmeti şudur ki; geldiğin günden itibaren ilim öğrenmedeki azmin ve meselelerimize vukufiyetin bizleri ziyadesiyle memnun etmektedir.

Gazalî'nin endişesi artmış, yüzü kızarmıştı.

– Endişelenme evladım! Seni kötü bir sebepten çağırmadım. Sadece senden bir talebim olacaktı.

– Emir buyurunuz efendim. Bütün yüreğimle emrinize amadeyim.

– İstediğim odur ki öğretim ve telif işlerinde bana yardımcı olasın.

Gazalî'nin sevinçten gözlerinin içi gülmüştü:

– Büyük bir onur duyarım hocam. Allah razı olsun ki, bu şerefli işi bana tevdi ettiniz ve beni ziyadesiyle onurlandırdınız.

İmamü'l-Harameyn Ebu'l-Meali el-Cüveynî, müçtehit derecesinde bir âlimdi. Tuğrul Bey'in veziri Kündürî'nin, Eş'arî-Şafiî mezhebi mensuplarına uyguladığı düşmanca tutum yüzünden memleketi Nişabur'u terk ederek Hicaz'a gitmiş ve orada ilim meclislerine katılarak büyük bir ün yapmıştı.

El-Cüveynî, Hicaz'da dört yıl kalmış ve orada ilim halkası kurmuştu. Bu nedenle kendisine 'İmamü'l-Harameyn' unvanı verildi. Daha sonra Selçuklu Sultanı Alparslan döneminin bilge veziri Nizamülmülk, Horasan bölgesinde bozulan bu mezhepsel yapıyı onarmış ve bilginlerin yeniden memleketlerine dönmesini sağlamıştı.

İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî de yaşının bir hayli ilerlediği bu olgunluk döneminde Nişabur Medresesi'ne başmüderris olarak atanmıştı.

El-Cüveynî, talebelerine tam bir fikir ve ifade hürriyeti tanıyordu. Derslerini talebeleriyle karşılıklı görüş alışverişi içerisinde işliyor, öğrencilerinin ilmî münakaşa ve münazara yapmalarını teşvik ediyordu.

Muhammed, bu güzel ortamda kendisini geliştirip iyice serpildi. Çok kısa bir süre içinde el-Cüveynî'nin üç gözde öğrencisinden biri haline geldi.

Birçok alanda hocasına yardım etmeye ve hatta bazen onun yerine ders vermeye başladı. Bu durum onun kendisini ifade edebilmesine ve aklını kullanış tarzı ile nazariye yürütmedeki üstün yeteneğini sergilemesine de imkân sağladı.

Bu belirgin vasıflarına etkili hitap etme özelliğini de ekleyince, herkesin gıpta ettiği bir kişi olarak ön saftaki yerini almıştı.

El-Cüveynî'nin medresede uyguladığı geniş fikir hürriyeti, Muhammed'in çocukluğundan beri sahip olduğu soran ve sorgulayan zihin yapısını besliyor ve tenkitçi ruh yapısını büyük ölçüde geliştiriyordu. Rüzgâr, gönlünün arzuladığı yönden esmeye devam ediyordu.

ÖLÜMLE YÜZLEŞME

Muhammed, ilmin derin sularına açılmış, doludizgin kulaç sallarken ara sıra Tûs'a mektup yazarak tahsil durumuna dair bilgiler veriyordu. Nişabur'a gelişinin ikinci yılında kardeşinden bir mektup aldı. Sevinçle okumaya koyulduğu bir anda ansızın yüzünün hatları değişti.

Ahmed, ağabeyine gönderdiği mektupta annesinin sağlığının iyice bozulduğunu ve ağır hasta olduğunu yazmıştı. Muhammed, durumu hocasına bildirerek izin istedi. Tûs'a vardığında çarşıda, annesinin vefat ettiğini öğrenmişti bile.

Dünya, neredeyse başına yıkılacaktı. Büyük bir telaş ve yürek yangınıyla eve geldi. Babasından sonra annesinin de ahirete intikal etmesi sebebiyle boşalan evin durumunu görünce yere çöktü ve hüngür hüngür ağlamaya başladı. Ahmed ve Ebu Hasan, yanı başında onu teselli ediyordu.

Muhammed, bir yanda dünyanın gelip geçiciliği, diğer yanda ilmin ve şöhretin bütün hücrelerine nüfuz etmiş cazi-

besi arasındaki gelgitlerle bir hafta Tûs'ta kaldı. Hemen her gün anne ve babasının ebedî istirahatgahını ziyarete gidiyor ve orada dünya ve ahiretle ilgili bu yaman çelişkinin hikmetleri üzerine tefekküre dalıyordu.

Tûs'un kendisine somurttuğu bugünlerde Muhammed, ilim elde etmedeki hırsını ve şöhrete olan karşı konulmaz arzusunu ilk defa ciddi bir şekilde musalla taşına yatırmış, tenkit süzgecinden geçiriyordu.

Birkaç gün bu düşüncelerle zihni meşgul oldu. Sonunda, babasının ilim tahsili hususunda vasiyeti ve annesinin son sözleri aklına galebe çaldı. Epey zorlandığı bu süreçte, tutku derecesinde arzuladığı ilmin şöhretli kollarına teslim olmaya devam kararı aldı. Gönlü durulmuştu ama bu durumu Ebu Hasan'a da danışmak istedi:

– Babamın vefatından sonra annemin de aramızdan ayrılması, beni şimdiye kadar tecrübe etmediğim birtakım düşüncelere gark etti. Bir yanda ölüm gerçeği, diğer yanda ise devam eden tahsil hayatım. Dünya, sanki bir canavar gibi elimden irademin bütün bağlarını çekip almak istiyor. Şan ve şöhret vadilerinde süslü elbiselerle gezip dolaşmamı bana vazediyor. Oysa annemin de vefatıyla gördüm ki dünyaya dair herşey anlamsız ve boş. Hayat bana bir hülya gibi gelmeye başladı artık.

– Ölüm, hayatın en mühim gerçeğidir Muhammed. Ne zaman kapımızı çalacağı belli değildir ama onunla yüz yüze gelmemiz her zaman bize derin bir hüzün elbisesi giydirir. Bizi hayata bağlayan kollarımızdan bütün dermanı çeker alır. Onunla her yüzleştiğimizde kendimizi sanki derin bir boşlukta gibi zannederiz.

– Sanki beni anlatıyorsun şimdi.

– Hepimizi demek daha doğru olur belki de. Ancak unutmamalıyız ki hayat, biz var olduğumuz sürece devam edecek ve biz bu hakikatle her daim yüzleşerek kendimizi gerçekleştirmenin mücadelesini vereceğiz. Peygamber Efendimizin (a.s.m.)

"Ölmeden evvel ölünüz" hadisinin hikmetini çok iyi kavramak lazım. Ölüm denen sırrı, yaşarken idrak edip çözemezsek başka ne zaman çözebiliriz ki? Bu gerçeği bir an bile hatırımızdan çıkarmamalı, gelip geçici ihtirasların tasallutundan kendimizi kurtararak ölümsüzlüğün asude iklimine talip olmalıyız.

– Ne güzel ifade ettin Ebu Hasan. Lakin tahsilim konusunda bir şey söylemedin henüz.

– Sizler bana rahmetli babanızın emanetisiniz Muhammed. O, ilimde derinleşmenizi ve bütün zorlukları aşmanızı isterdi. Bu nedenle ilim hususunda gevşeklik göstermeni ve geri durmanı asla istemem.

– Ahmed'i de beraberimde Nişabur'a götürmeyi düşünüyorum nasip olursa. Artık onu buralarda bırakamam. Onun da tahsil hayatı bir taraftan devam etsin istiyorum.

Ebu Hasan'ın gözleri, ani gelişen bu olaydan duyduğu üzüntüden dolayı yaşarmıştı. Belli etmemeye çalıştı ama boğazı düğüm düğüm olmuştu. Bir anda ne diyeceğini bilemedi. Hemen kendisini toparlayarak başını öne eğdi ve duygularını dile getirdi:

– Allah, yollarınızı açık etsin inşaallah. Birbirinize her daim destek olun! Buraları da, bizi de dualarınızdan eksik etmeyin.

Muhammed eve doğru yol alırken Ebu Hasan'ın yüreğinde keder demleniyordu:

– Ahmedim. Fırtınalı vadilerin dingin yürekli çocuğu. Benim ne güzel arkadaşımdın sen. Bu dünya gurbetimde yalnızlığımı gideren gerçek bir dosttun sonra...

MUSTAFA'NIN EVİNDE

Namazın ardından, gözyaşlarıyla tatlandırdığı dua pınarından ruhuna kana kana içirdikten sonra Mustafa, perdeyi açarak dışarı baktı. Dua, o vakitlerde en muhtaç olduğu azıktı. Şafak, talihsiz Bağdat'ın üzerine henüz gülümsüyordu. Evinin

olduğu caddeye doğru uzun süre baktı. Kitapları ve evde kalan telefonu takılmıştı aklına. Sonra da annesinin hıçkırıkları...

Gözleri kapkara bir hüzün bulutuna gark olmuştu. Uzaklara doğru saldığı iki gözeden yüreğine keder okları yağıyordu. Bu duruma daha fazla tahammül edemedi. Perdeyi çekti ve yatağına oturdu.

Dokunsalar ağlayacak gibi bir hali vardı ki aniden birbiri ardı sıra gelen şiddetli patlamalarla irkildi. O günlerde Bağdat güne sanki bomba sesleriyle uyandırılıyordu. Pencereye yaklaştı ve perdeyi yeniden açtı. Bağdat'ın muhtelif yerlerinden yine dumanlar yükselmeye başlamıştı.

Bomba ve siren seslerine Mustafa'nın ağlama seslerinin eklendiği vakitte Hans, yatağından fırladı.

Bağdat gibi Hans da güne gergin uyanmıştı. Mustafa'nın yanına gelerek ona sarıldı. Duygusallığın zirvesinde olan Mustafa, hıçkırıklara boğulmuştu. Bomba sesleri otelin duvarlarında yankılanmaya devam ederken yüreklerini de her an üzerlerine düşecek bir bombanın ürkütücü nefesi yalıyordu.

Yarım saat süren bu halin ardından Hans, ayağa fırladı. Hakaretler savuruyor ve ağzına geleni sıralıyordu. Ortalık epey aydınlanmıştı. Dışarıya göz attığında etraftan simsiyah dumanların yükseldiğini gördü.

– Ne kadar adaletsiz bir savaş, diye haykırdı.

– Dünyanın öbür ucundan gel ve başka bir ülkeye bomba yağdır, diye devam etti.

Mustafa, başını iki elinin arasına almış, isyana meyleden zihnini teskin etmeye çalışıyordu.

Hans, seslerin iyice kesilmesiyle birlikte Mustafa'nın bacağındaki sargıyı açtı ve yarasını pansuman etti. Yaranın durumu iyi görünüyordu:

– Kendini nasıl hissediyorsun?

– Ben bacağımdan geçtim Hans! Yüreğim ağrıyor, ciğerim sızlıyor.

Bu sözler üzerine epey duygulandı. Mustafa'ya teselli cümleleri sıraladı:

– Kolay değil tabii. Böyle sıkıntılı bir duruma nasıl üzülmeyeceksin? Lakin herkes, elinden gelenleri yapmaktan sorumludur ve şu an hiçbirimizin becerebileceği bir şey yok.

– Bir de bu işgal olayına akıl sır erdirebilseydim o zaman belki daha az üzülürdüm Hans.

– Sen tarihçisin, bilirsin. Tarihte acaba hangi savaşa akıl sır erdirilebilmiştir? Bir kere savaşın kendisi akıl dışı bir olay zaten.

– Yine de makul sebepleri olan savaşlar vardır. Bu savaşın görünürde en ufak inandırıcı bir gerekçesi yok ki kardeş.

Bağdat yine gözyaşlarıyla sulanıyordu. El-Cezire televizyonu savaşı canlı olarak veriyor, nerede ne yaşandığını anbean anlatıyordu. Biraz seyrettikten sonra Mustafa'nın çok hüzünlendiğini gören Hans, televizyonu kapattı.

Yanına gelip omuzlarını sıktı ve:

– Tanrı'nın izniyle bu kötü günler de geçecektir, dedi.

Biraz sonra kahvaltı için aşağıya indiler. Hans Mustafa'ya ısrar etmiş, mekân değişikliğinin ona iyi geleceğini düşünmüştü.

Salona indiklerinde ekibin çoğu çekim yapmak için otelden ayrılmıştı. Masa donatılınca Mustafa, istemeyerek de olsa bir şeyler atıştırdı. Kahvaltı sırasında, hüzün sebebiyle dağılan aklını epey toparladı:

– Akşamki mesele için neye karar verdin Hans?

– Henüz bir karar veremedim. Nereye gideceğim hususunda doğrusu kimseyi aramak da içimden gelmedi. Eskiden olsaydı dünyayı ayağa kaldırır, şimdiye kadar çoktan yola koyulurdum. Sanki beni buraya bağlayan bir şeyler var ki bir türlü zihnimi toparlayıp karar veremedim.

– Bak Hans! Teklifim hâlâ devam ediyor. Birlikte bize gidelim. Bugün bir aksilik olmazsa babamın adamları gelir ve hep

birlikte yola çıkarız. Sen de bana iyi bir arkadaş olursun.

– Nasıl olur bilmiyorum ki Mustafa! Aslında babanla tanışmayı çok arzu ediyorum. Onunla sohbetler etmeyi ve ruhumu açmayı can u gönülden istiyorum. Ama gelip gelmeme konusunda henüz karar veremedim. İşin tuhaf tarafı, zihnim bir türlü durulmuyor.

Mustafa, gözlerinin içine bakarken Hans alnını ovuşturuyordu. Üzerine fazla gitmek istemese de kendisiyle gelmesini çok arzuluyordu:

– Ailem seni tanımaktan çok mutlu olacaktır Hans. Zira onlar için ben neysem, seni tanımalarından sonra sen de o olacaksın.

– Çok teşekkür ederim Mustafa. Bir bakalım hele.

Mustafa, ilaçlarını almak için odaya çıktı. Biraz sonra elinde iki fincanla birlikte Hans geldi. Kahve yudumlarken Mustafa, yaptığı yardımlardan dolayı Hans'a teşekkür etti. Ancak bir talebi daha vardı:

– Evime kadar gitmekte bana yardımcı olabilir misin Hans?

– Elbette olurum ancak senin üzülmeni istemem doğrusu. Evde çok önemli bir şeylerin yoksa bu ortamda gitmen de doğru olmaz zaten.

– Bazı özel eşyalarımı almam lazım. Neyim kaldı, neyim gitti bilemiyorum. Hayat devam ettiğine göre onlara ihtiyacım olacak.

Mustafa'nın savaşın ortasında hayata bu denli tutunuşu Hans'ı mutlu etmişti. Birlikte yürüdüler. Eve geldiklerinde Hans'ın ilk dikkatini çeken şey, evin askerî bir tesise çok yakın oluşuydu.

Mustafa, harabeyi andıran eve girerken ağlamamak için kendisini zor tutuyordu. Çalışma odasına girince herşeyin darmadağın olduğunu gördü. Beyninden vurulmuşa dönmüştü. Kısa bir araştırmadan sonra telefonunu buldu. Şarj aletiyle birlikte bazı özel çalışmalarını bir çantaya yerleştirdi.

Hans ise o esnada sağa sola dağılmış kitapları bir araya toplamakla meşguldü.

Evin her yerine savaşın kanlı eli değip keskin barut kokusu sinmişti.

Hans, Mustafa'nın fazla ayakta durmasının kendisine zarar verebileceğini söyleyerek onu evden çıkardı. Mustafa, küçük çantasını yanına alarak evden ayrılırken anılarıyla yüklü evine birkaç kez geri dönüp bakmaktan kendini alamıyordu.

Evler ölüm sessizliğine bürünmüş, mahallede kendilerinden ve etrafı kolaçan eden birkaç askerden başka hiç kimsecikler kalmamıştı.

FARMADÎ'NİN DERGÂHINDA

Muhammed, kardeşi Ahmed'le birlikte Nişabur'a döndü. Hiçbir şey artık eskisi gibi değildi yüreğinde. Sanki ruhuna kalın bir mahzunluk perdesi örtülmüştü.

Arkadaşlarına ders vermeye ve hocasına yardım etmeye devam etti. O sıralar, içinde yeni bir fikir huzmesi belirmiş, belki içindeki boşluğu doldurur ümidiyle, bir eser telif etmeye başlamıştı. Muhammed'in artık yoğun bir hayatı vardı.

Zamanın güçlü sarkacına var gücüyle direniyor, vaktinin her anını verimli geçirmeye çalışıyordu.

Bütün bu yoğunluğa ve gittikçe artan itibarına rağmen içindeki boşluktan kurtulamıyor, gönül huzurunu sağlayamıyordu. Endişelerinin artması üzerine bu duruma bir hal çaresi aramaya başladı. Ahmed'i de yanına alarak o dönemde Nişabur'un tasavvufta zirve bilgini Ali el-Farmadî ile görüşmeye gitti. Farmadî, tasavvuf bilgini Kuşeyrî'nin talebesi olan şöhretli bir âlimdi.

Hankâha varınca kendilerini tanıtıp huzuruna diz çöktüler. Farmadî, gençlerdeki ilim aşkını görünce mutlu oldu ve onlarla ziyadesiyle ilgilendi. Muhammed ona tahsil hikâyelerini anlattı.

Farmadî'nin güler yüzü ve ruhun derinliklerine sirayet

eden tatlı sohbeti her ikisini de sıkıca kavramıştı. Muhammed, söze girdi:

– Efendim! Sizden kardeşim Ahmed'in sohbetlerinize kabulünü rica ederim. Kendisi Tûs'ta dergâhın en genç müdavimi idi. Babamdan sonra annemin de vefatı üzerine onu da yanıma aldım. Ancak söylemekte hayâ etse de, dergâhtan ayrılıp buraya geldiği günden beri, sanki denizden çıkmış balık gibi çırpınıyor.

– Hay hay evladım. Bundan biz de büyük feyiz ve keyif alırız. Ne zaman isterse ve bizden ne arzu ederse başımız üzerinedir. Tûs'tan geldik dediniz az önce değil mi?

– Evet efendim. Aslen Tûsluyuz.

– Kimlerdensiniz evladım? Babanız ne işle meşgul olurdu?

– Babam İplikçi Muhammed Efendi'dir. Fıkıh âlimi Ebu Hamid'in kardeşi.

Farmadî'nin gözleri dolmuştu. Bir tevafuk eseri gençliğinde Tûs'ta ders aldığı hocasının yeğenleri karşısındaydı. Buğulu gözlerle onları süzdü. Muhammed, konuşmaya devam ediyordu:

– Efendim! Bir diğer husus da şahsımla ilgilidir. Medreseye geldiğim andan itibaren büyük bir alakaya mazhar oldum. Fıkıh, kelam, cedel ve diğer ilimlere karşı fıtrî bir merakım var. Hocam el-Cüveynî'nin teliflerinde ona yardım etmekle şereflendirildim. Arkadaşlarım arasında yüksek bir itibarım var. Şimdilerde bir eser telifine başladım. Lakin çok arzuladığım merhaleler bir bir hâsıl olmasına rağmen içimde derin bir boşluğun büyüdüğünü seziyor ama onu dolduramamanın ızdırabını yaşıyorum.

Farmadî, Muhammed'in sözlerine hiç müdahale etmedi. Titrek bir sesle devam etti:

– Bu hal efendim, annemin vefatından hemen sonra, daha da dayanılmaz bir noktaya ulaştı. Bana da bu hususlarda yardımcı olabilir misiniz?

– Elbette, Yüce Allah'ın lütuf buyurduğu miktarda evladım. Ancak anlıyorum ki sen ilim yoluna devam etmelisin. Tahsilin sonu yoktur lakin ilmin kabuğu ve özü meselesi vardır. Bilgilerimiz artarken ruhumuzun gıdasını azaltmamak lazımdır. Sen de bilirsin ki "Kalpler, ancak Allah'ı anmakla huzur bulur." O nedenle senin için, önce tasavvufun ilmini, sonra da tatbikatını planlamamız gerekir.

– Efendim, nasıl münasip buyurursanız.

– Burası sizin evinizdir artık. Rahmetli amcanızın benim tahsilimde emeği çoktur.

Farmadî'nin gözleri yeniden buğulanmıştı. Boğazına düğümlenen cümleleri zorlukla tamamladı:

– Allah rahmet eylesin. En zor günlerimde bana kol kanat germişti. Bu nedenle bunu telafi imkânı sağladığınız için size müteşekkirim.

Muhammed ve Ahmed dergâhtan ayrılırken dünyanın içinde bambaşka dünyaların olduğunu idrak etmenin hayretini yaşıyordu. Nişabur caddelerinde biraz dolaştıktan sonra medreseye döndüler.

Medresede haftanın dört günü ve günde dört saat ders yapılıyordu. Bu yüzden talebelerin, dersten sonra araştırma yapma ve kendilerini geliştirmek için oldukça bol vakitleri vardı.

Muhammed, epey bir süre Farmadî'nin derslerine devam etti ve tasavvuf ilmiyle ilgili malumat edindi. Tasavvufun ilmî yönünü tamamlayınca Farmadî'nin gözetimi altında edindiği bu bilgileri hayatına tatbik etmeye başladı.

O günlerde Muhammed ders ve telif çalışmalarını da yürütüyor, el-Cüveynî'ye yardım etmeye devam ediyordu. Bir yandan da, ruhunu arındırma temrinlerini bıkıp usanmadan sürdürüyordu.

MÜDERRİSLİĞE İLK ADIMLAR

Muhammed, içinde yanan ilim aşkını biteviye körüklüyordu.

El-Cüveynî, Muhammed'in ilimdeki aşamalarını dikkatle izliyor ve onu bir 'umman'a benzetiyordu. Zira Muhammed, ilmî meseleleri kavrayışı ve ifadesindeki akıcı üslubuyla nehirleri kendisine çeken derin bir denizi, hocasının ifadesiyle ummanı andırıyordu.

Yaşı epey ilerlemiş olan el-Cüveynî, Muhammed'in bu durumundan çok memnun oluyor ama onun henüz çok genç olması nedeniyle de bazı kaygılar taşıyordu.

El-Cüveynî, Muhammed'in o gün arkadaşlarına verdiği dersi dinlemiş, ilme doğal yatkınlığı ile akıcı anlatımına hayranlık duymuştu. Dersin çıkışında bu duygularını kendisiyle paylaştı. Ancak odasına döndüğünde Muhammed'in eser telifine başladığını duyunca bu durumdan pek de hoşnut olmadı.

El-Cüveynî, Muhammed'i medresedeki kendi yerine hazırlıyordu. Onu dikkatle izlemesinin ve özel ilgi göstermesinin nedeni de bu idi. Ancak Muhammed'in içindeki dizginlenemeyen ilim arzusunun ve her geçen gün büyüyen hırsın da farkındaydı.

O günlerde Muhammed, telifine başladığı fıkıh ilmiyle ilgili eserini yoğun çalışmaları neticesinde *el-Menkul fi İlmi'l-Usul* adıyla tamamlamış ve hocasına takdim etmişti. El-Cüveynî, kitabı aldı ve dikkatle incelemeye başladı. Fıkhî meselelere hâkimiyetine, konuları titizlikle tasnif edip misallerle açık seçik anlatmasına hayranlık duymuştu.

Muhammed, kendine has bir üslup oluşturmuş, bu da hocasının gözünden kaçmamıştı. El-Cüveynî, Muhammed'i yanına istedi:

– Allah Teâlâ hayırlı etsin, iki cihan saadetine vesile kılsın evladım.

– Allah razı olsun efendim. Sizin himmetiniz ve şahsıma alakanız olmasaydı bu çalışma meydana gelmezdi.

– Çok beğendim. Özellikle konuları belli bir tertip içerisin-

de bütün inceliklerine kadar uygun misallerle açıklamandan ziyadesiyle istifade ettim. Lakin böyle bir eser yazmak için biraz daha sabredip bekleyemez miydin evladım? En azından benim ölümümü gözetseydin. Bu eserinle henüz diri iken beni mezara gömdün.

– Bu nasıl söz efendim? Allah sizi başımızdan eksik etmesin. Sizin himayenizden bizleri mahrum bırakmasın. Bu eser, aslında sizin eserinizdir.

El-Cüveynî tebessüm etti. Ayağa kalkarak ona sarıldı.

– Bizim Muhammed artık Gazalî oldu, dedi.

Odadan ayrılırken içini buruk bir sevinç kuşatmıştı.

Hocasından çok memnundu ve her zaman ona dua ederdi. Zira o, Cüveynî'de aradığı her ilmi; fıkıh, usûl, cedel, mantık, tefsir, hadis, kelam ve felsefeyi hazır olarak bulmuştu. Diyar diyar dolaşıp hoca aramamış, bu yüzden bütün bu ilimleri elde etmek için zaman kaybetmemişti. İhtiyaç duyabileceği her kitap önünde hazırdı.

Gazalî, bu büyük zenginliğin farkındaydı ve bu yüzden hocasına her daim hürmetkârdı.

El-Cüveynî, Gazalî'nin yazdığı kitabı önce medresedeki müderrislere, ardından da seçkin talebelerine büyük bir övgüyle tanıttı. Herkes Gazalî ve eserini konuşuyordu. O gün, Gazalî için bir dönüm noktası olmuştu. Yemekten sonra hocası onu yanına istedi.

El-Cüveynî epey yorgun ve bitkin görünüyordu. Gazalî'ye yer gösterdikten sonra konuşmaya başladı:

– Evladım! Artık medreseye gelemeyecek kadar rahatsızlıklarım arttı. Bugün özellikle senin için geldim. Nasılsın?

– Sağlığınıza duacıyım efendim. Geçen gün yaptırdığım ilaçların tesiri olmadı mı hocam?

– Evladım, benim derdim ilaçla deva bulacak bir dert değil. Ruhum bu ten kafesinde artık durmak istemiyor. Bu sıkıcı gurbetten azat olup ait olduğu yere gitmek istiyor.

– Allah geçinden versin hocam. İnşaallah sıhhat bulacaksınız.

– Bak evladım! İlim güneşi bizim üzerimizden batmaya doğru meylederken, şimdi sizin üzerinize doğuyor. Bunun kadr ü kıymetini iyi bilmek lazımdır. Bizden öncekiler, Yüce Allah'ın övgüyle bahsettiği ilimleri bize kadar taşıdılar. Biz de şimdi bu emaneti size devrediyoruz.

– Estağfirullah hocam. Biz kimiz ki...

– Şimdi beni iyi dinlemeni istiyorum. Dörtyüz yılı aşkın bir ilim geleneğinin üzerinde oturuyoruz. Bizden önce yaşayan âlimler, ellerinden gelen gayreti göstererek bize paha biçilemez büyük bir hazine bıraktı. Bu birikime sahip çıkıp onu anlamak ve dahi yorumlamak lazımdır.

– Elbette hocam, Allah sizden razı olsun.

– Bir işin çilesini çekmeden meyve alınmaz oğul. Nitekim Hz. Ali Efendimiz "Ben bütün hayatımı verdim, ilim bana ancak bir kısmını verdi" buyurmuştur. Bu iş, çilenin yanında büyük bir aşk ve sabır işidir. Allah yolunu ve bahtını açık etsin evladım.

Hocasının sanki bir veda konuşması yaptığını anlamış ve epey duygulanmıştı. Gün boyu onun anlattıklarını düşündü.

Gazalî o günlerde yoğun bir çalışma temposuna ulaşmıştı. Aynı zamanda Farmadî'nin kendisine salık verdiği çetin züht ve tasavvuf alıştırmalarını hayatına tatbik etmeyi de sürdürüyordu.

Sanki büyük bir acelesi vardı ve bütün rüzgârı arkasına alarak rotasını ummana doğru korkusuzca çevirmişti. Ne fırtınadan kaygı duyuyordu ne de büyük dalgalardan.

Gazalî, vaktinin tamamını ilim yoluna vakfediyordu.

ŞÖHRETLE GÖNÜL KISKACINDA

Aylarca süren çalışmasının ilk meyvesini almış ve ilimde bü-

yük bir tatmine ulaşmıştı. Ancak ruhunda aynı mutluluğun yansımalarını bulamıyordu Gazalî. Şöhretiyle iç dünyası arasında bir orantısızlık vardı.

İçinde zuhur eden boşluk devam ederken çok çalışmasına ve yürekten arzulamasına rağmen sufî temrinlerinden beklediği neticeyi de alamıyordu. Bu nedenle artan şöhretine ve kelamındaki duruluğa rağmen iç dünyasında gezinen büyük karmaşaya engel olamıyor ve bu durum onu içten içe kemiriyordu.

Gün içinde kafasına takılan soruların ardından yaptığı tefekkür yolculukları, araştırmaları, müderrisliğe başlaması Gazalî'yi, iç dünyasına yönelmekten epey alıkoyuyordu. Ancak o, her fırsat bulduğunda nefis tezkiyesi ve zikir ödevlerini de yerine getiriyordu.

O sıralarda ilimdeki şöhreti, medresenin sınırlarını aşarak Nişabur'un mahallelerine ve civar beldelere yayılmaya başladı. İmam Gazalî, halka yönelik sohbetlerine de başlamıştı.

Gözlerini kamaştıran bu şöhrete fazla direnemedi. Öğrencilerin derslerine duyduğu talep iyice artmış, kendisiyle görüşmek için ziyaretçiler gelmeye başlamıştı. Bu halin artmasıyla birlikte, kendisini şöhretin dayanılmaz cazibesine kaptırması bir oldu. Tam da o günlerde, giriştiği tasavvufî tecrübelerin kendisini belli bir fikre götürmediği zannına kapıldı.

El-Cüveynî'nin gözü hiç arkada değildi. Zira Gazalî'nin yüreği ilim ışıltısıyla parıldıyor, hocasının boşluğunu layıkıyla dolduruyordu. İşinde üstün başarı sergilemesi derslerine halktan katılanların sayısını her geçen gün artıyordu.

Yoğun çalışmaları esnasında Gazalî, fıkıh, kelam, hadis ve münazara ilminde heybesini doldurarak ilimde yüksek bir mevkie ulaştı. Herşey yolundaydı ve herkes ona imreniyordu. Ancak onu içten içe huzursuz eden mesele de büyümeye devam ediyordu.

Gazalî, onca çabasına rağmen, sufilerin yüce âlemden gelen keşif ve ilhamı idrak ettikleri makama bir türlü ulaşamadı-

ğını hissederek ızdırap duymaya başladı. Biraz tefekkür ettikten sonra bu meselenin üzerini bir süreliğine küllemeye karar verdi. Ancak bu derdini ötelemenin hemen ardından yeni bir derde duçar olmuştu.

Son günlerde ruhuna, yeni filizlenen bir sıkıntı peyda olmuş ama üstüne gitmeye fırsat bulamamıştı. Onu şöhrete taşıyan ve bütün ayrıntılarıyla en üst seviyede vakıf olduğu kelamcıların nazarî sistemleri de artık kendisini tatmin etmemeye başlamıştı.

Gazalî'nin içindeki 'acaba'lar son günlerde iyice çoğalıyor ve ruhundaki boşluk biraz daha derinleşiyordu.

DERİN DEPREM

Farmadî, 1084 yılında vefat ettiğinde Nişabur adeta hüzün ve gözyaşı yağmuruyla sulanmıştı. Nişabur çevresindeki kör kuyuların su kaynağı ve gönül dehlizlerinin bilmecelerini çözen bu kutlu yürek, sırlarıyla hemhal olduğu sonsuz âleme kanat takmış, Hakk'a yürümüştü.

Gazalî, bu can yakıcı olayın acısını soğutmak için kardeşi Ahmed'le birlikte dergâha daha sık uğruyordu. Buna çok ihtiyacı vardı. Zira denizler ortasında yelkensiz, gönül dünyasının dehlizlerinde yapayalnız kalmıştı.

Farmadî'nin yokluğunda içindeki boşluk daha da derinleşiyordu. Cüveynî'ye sığındı o sıralar. Sıkça ziyaretine gidiyor, derslerle ilgili bilgiler veriyordu. Ancak onun hastalığı da her geçen gün ağırlaşıyordu.

El-Cüveynî, ziyarete gelenlere:

– Gözüm medreseden yana arkada değil. Zira benim yerimde Muhammed gibi âlim bir evladım var, diyordu.

Hastalıkla geçen son demlerin ardından Cüveynî son yolculuğuna, yetiştirdiği binlerce öğrencinin dua ve gözyaşları eşliğinde çıktı. Gazalî, büyük bir hüzne gark olmuş ve onun ardından günlerce yas tutmuştu.

Farmadî'nin ardından el-Cüveynî'nin de vefatı, zaten ilmin zirvesinde sert rüzgârlara maruz kalan Gazalî'nin iç dünyasında yeni fırtınaların oluşmasına neden oldu.

Ruhunu ayakta tutan iki ana direk birbiri ardınca devrilmişti. O günlerde bütün hayatını gözden geçirmeye ve kendisiyle hesaplaşmaya karar verdi.

El-Cüveynî'nin vefatından önce kendisine duyulan hürmet gereği yerine kimseyi atamayan medrese yönetimi, Gazalî'yi kelam kürsüsüne atadı. O, ilim yolundaki önemli kavşaklardan birini daha geçmişti artık.

Gazalî, işine çok önem veriyor ve derslerinde fark meydana getiriyordu. Ruhuna tesir eden iki büyük yaranın izini sardıktan sonra doğru düşüncenin ilkelerini araştırmaya ve mantık ilmiyle daha ziyade ilgilenmeye başladı.

Kalabalıklar içinde yapayalnızdı ve belli ki, birbiri ardı sıra kırılan direklerle ayakta durmakta zorlanan iç dünyasına güçlü bir dayanak arıyordu.

Hafızasındaki ilimlerin hiçbiri kabaran gönlünü teskin etmiyor ve onu dinginliğin huzur efsunlayan iklimine ulaştırmıyordu. İçinde günden güne büyüyen bir boşluk da vardı.

Talebelerinin yetişmelerine şahit olmak ve hemen her tarafa yayılan şöhretinin parıltıları o günlerde nefsini okşasa da ruhunu beslemiyordu. Çölde yağmur dilenen toprağın hali pür melali gibi Gazalî de hakikatin gönlünü teskin edecek nisan yağmurlarını bekliyordu.

Dış dünyasının alabildiğince parıltılı olmasına karşın iç dünyası bulanıktı. Ahvalini biliyor ve bu yüzden arınmak ve durulmak istiyordu.

O sıralarda Gazalî, yirmisekiz yaşında hırslı ve enerji dolu bir âlimdi. Tûs'ta, Cürcan'da ve nihayet içinde yaşadığı dönemin en sakin ilim merkezi olan Nişabur'da elde edebileceği bütün ilimleri tahsil etmişti.

Gazalî, etrafını aydınlatan bir kandil gibiydi.

Bütün vaktini ilim öğrenmeye ve öğretmeye adamıştı. Uzaklardan onunla tanışıp sohbet etmeye gelenler de artmıştı. Nitekim gün geçmiyordu ki birisi gelip onun kapısını çalmasın.

HANS'IN NİHAÎ KARARI

Mustafa ve Hans otele geldiğinde muhabirler o gün yaşanan bombardımanla ilgili ayrıntıları tartışıyordu. Irak'ın önemli askerî tesislerinin büyük bir isabetle vurulduğu, kısa bir süre içinde Bağdat'ın ele geçirilip Saddam Hüseyin'in cezalandırılacağı konuşuluyordu.

Lobide, en az şehrin büründüğü hava kadar kasvetli bir ortam vardı. Mustafa, odaya çıktıktan sonra Hans, otelin önünde birkaç tur attı. Kararsızlığın bunalım soluyan girdabına tutulmuştu:

– Tanrım! Bu ne biçim bir çaresizliktir ki, beni bütün bedenimden tutup da yerden yere çalıyor. Bana teselli verecek, yolumu aydınlatacak bir ışık yok mu?

Hans, farkında olmadan epey ilerlemiş ve yakınına bombanın düştüğü yere kadar gelmişti. Bakışını iç dünyasından dışarıya yönelttiğinde minaresi yıkılmış ve harabeye dönmüş camiyle yüzleşti. Orada yaşanan can pazarı gözlerine yeniden yansıdı. Bayıldığı yere yaklaştı. Bombanın açtığı çukuru inceledi. Dizlerinin üzerine çökerek; "Bu bomba birkaç metre daha yakınıma düşseydi belki de şimdi burada yoktum. Bu dünyadan çekip gitmiş olacaktım" diye içinden geçirdi.

İçini derin bir ürperti kaplamış üşüyor, bir yandan da acı acı terliyordu. Daha önce kendisiyle bu denli yakından yüzleşmemişti.

Hans, cümle acılarıyla, korkularıyla, şefkat ve merhametiyle, öfke ve çaresizlikleriyle ruhen çırılçıplaktı ve bütün geçmişi kaskatı kesilen ellerinin arasındaydı. Alnına kümelenen

ter tomurcuklarını kollarıyla sildi. Üşüyen ruhunu örtemiyor, kendisini düşünmekten alamıyordu. Dizlerinin üzerine doğrulduğunda başının döndüğünü hissetti.

Hans, iri ve güçlü bedenine rağmen ruhuna yenilmiş, ağlıyordu.

– Ölseydim acaba şimdi nerede olurdum, diye hayıflandı. Bunca telaş, koşuşturmaca, yapıp ettiklerim, kibir ve bir türlü engelleyemediğim gururum, taşan arzularım ve ben. Kimim ben? Ruhuma bulaşan bu kadar sıfatla buralara nasıl geldim? Şimdi nereye gideceğim? Bir çırpıda hepsini yüreğimden soyup atarken onların yerine şimdi neleri giyineceğim? Tanrım! Bu nasıl bir haldir? Kendimi ayakta dahi tutamıyorum. Ne olur bana yardım et.

Hans'ın gözleri kıpkırmızı olmuştu. Aklına Mustafa geldi. Akıttığı gözyaşları yürek yangınını bir hayli törpülemişti. Caminin avlusuna girdi. Bir tarafı yıkılmış şadırvanın beyhude akan çeşmesinde elini yüzünü yıkadı. Sonra kendisini toparlayarak otele yöneldi.

Yürürken var oluşunu sorguladığı sualler suratına çarpıp yüreğine akmaya devam ediyordu.

Otele yaklaştığında girişte bir kamyonet beklediğini gördü.

– Mustafa, diye hayıflandı birden. Adımlarını hızlandırdığında kamyonetten silahlı bir koruma eşliğinde iki kişi iniyordu. Gelenlerin otele yöneldiğini görünce Hans, hızlandı ve adamlarla birlikte otele girdi. Adamlar, otel görevlisine Mustafa'yı soruyordu.

Görevliye bir işaret yaparak gelenlerle ilgilenmeye başladı. Gür sakallı, beyaz entarili ve sarıklı tombul iki adamla tanıştıktan sonra onları odaya çıkardı. Mustafa uykudaydı. Adamlar Mustafa'nın uyumasını durumunun ağır olmasına yorarak telaşlandı ve derhal duruma müdahale etmek istediler.

Hans, durumunun iyi olduğunu söyleyerek onları sakinleştirdi:

– İsterseniz birlikte evine gidelim ve eşyalarını arabaya yükleyelim.

Adamlar, Hans'ın akıcı bir şekilde dillerini konuşmalarına şaşırmış ama kendisine bir şey sormamıştı:

– Belki vakit kaybetmemiş oluruz bu sayede.

Korumayı otelin girişinde bırakarak hızla eve doğru yöneldiler. Adamlar Mustafa'nın hazırladığı eşyaları ve kitapları arabaya taşırken Hans, etrafa göz gezdiriyordu. Mustafa'nın çalışma odasında yere devrilmiş olan raflı dolabı kaldırdığında altından birkaç adet kitap çıktı. Kitaplara göz gezdirirken güzel ciltli olanın arasından taşan çalışma kâğıtları dikkatini çekti. Kitabın adı *Selçuklu Tarihi* idi. Sayfalarını çevirdiğinde hemen her sayfanın arasına konmuş not kâğıtlarıyla karşılaştı.

"Bu kitap önemli olmalı" diye düşündü. Diğerlerini adamlara verdi ama bu kitabı yanına alıp karıştırmaya başladı. Küçük kâğıtlarda Mustafa'nın el yazısıyla tuttuğu notlar vardı ve kitap hemen her sayfasında Bağdat'tan bahsediyordu.

Hans kitap okumaya dalmışken şoför, işlerin bittiğini söyledi. Otele geldiklerinde Hans, misafirlere yemek ikram etti. Aceleyle odaya çıktı. Mustafa henüz uyanmıştı.

– Günaydın Mustafa. Gözün aydın. Seni almaya geldiler.

– Neredeler şimdi? Kaç kişi gelmişler?

– Yemek yiyorlar. Üç kişiler. Evine gidip eşyaları arabaya yerleştirdik. Seni rahatsız etmek istemedik.

– Teşekkür ederim. Sana hissettirmemeye çalışıyordum ama ben sabah erken gelirler diye bekliyordum onları.

– Evet, erken geleceklermiş ama Bağdat'a sokmamışlar onları. Bir de yollar adeta insan seliyle dolup taşıyormuş. Sen nasılsın bakayım?

– Sağolasın. Sana da çok zahmetler verdim. Kendimi daha iyi hissediyorum.

Mustafa namaz kılarken Hans balkona çıktı. Ufuk çizgisine, yüreğinde oluşan boşluğun resmini çiziyordu gözleriyle.

Az sonra oda servisi geldi.

Mustafa, Hans'ın perişan haline bir anlam vermeye çalışıyordu. Hans'ın gözleri kızarmış, yemek yerken elleri titriyordu. Mustafa kaşığını bırakarak ona döndü:

– Bizimle beraber gelmeni çok istiyorum. Bizi sevmezsen, oralara alışamazsan döner gidersin. Sence denemeye değmez mi?

– Size yük olmaktan çekiniyorum. Zaten bu savaş herkesin üzerine taşıması gerekenden fazla yük getirdi. Bir de benimle mi uğraşacaksınız?

Mustafa çok sevindi. Elini Hans'ın omuzuna atarak mutluluğunu paylaşmak istedi. Gözlerinin içinde çok farklı ışıltılar belirmişti. Sanki bütün vücudu tebessüm ediyor, mutluluktan eli ayağına dolanıyordu.

Hans'ı iki omzundan kavrayarak salladı:

– Yemekten sonra hemen eşyalarımızı toparlayalım o zaman. Merak etmeni gerektirecek bir durum yok ortada. Bize değişik ülkelerden; Türkiye'den, İran'dan ve Azerbaycan'dan her gün onlarca misafir gelir ve hiçbiri de kimseye yük olmaz. Aksine bizim yükümüzü hafifletip geri dönerler. Şimdi tamam mı?

– Tamamdır o zaman. Sizinle geliyorum.

Hans, verdiği karardan sonra rahatlamış, Mustafa'nın sevinçlerine şahit olunca da bütün kaygılarını silmişti.

Çok geçmeden aşağıya indiler. Hans, yemek yiyen arkadaşlarıyla vedalaşıp otelden ilişiğini kesti. Araba otelin önünden ayrılırken Hans, geriye döndü ve:

– Buraya gelirken buradan bu şekilde ayrılacağım hiç aklıma gelmezdi, dedi.

Bombaların tahrip ettiği ve geçit vermeyen birkaç ara caddeden sonra ana yola ulaşıp mesafe kat etmeye başladılar. Yolun her iki yanı, eşyalarını sırtlayıp Bağdat'tan uzaklaşan insanlarla doluydu.

Araba, ara caddelerde zorla yol alırken Hans'ın gözü, elindeki kitabın sayfaları arasında sağa sola yalpalayıp duruyordu.

Sırtına iki çocuğunu alıp birinin de elinden tutarak ilerleyen bir annenin çaresizliği, Mustafa'nın dolan gözlerinin sağanak misali boşalmasına neden oldu. Önde yürüyen babanın sırtında ise dağ gibi bir yük asılıydı. Yolun kenarında bekleyip bir yardım elinin uzanmasını isteyen o kadar insan vardı ki, bunları görüp de duygulanmamak elde değildi. Hans'ın ani sorusu, bu acıklı havanın dağılmasına neden oldu:

– Selçuklular da zamanında Bağdat'ı işgal etmişler. Onlar da muhtemelen Amerikalıların yaptığı gibi şehri yakıp yıkmışlardır herhalde.

Bu sözler, arabanın içinde buz gibi bir havanın esmesine neden oldu. Şoför, dikiz aynasından öfkeli bir edayla Hans'a bakarken, yanında oturan koruma ve diğer kişi de çatık kaşlarıyla ona eşlik ediyordu. Mustafa araya girerek ortamın daha fazla soğumasına müsaade etmedi:

– Bağdat, Bağdat olalı, tarihin her döneminde mazlum diyarı olmuştur. Lakin Selçukluların Bağdat'a gelişiyle Amerika'nınkini kıyaslamak çok büyük bir hatadır Hans. Bu memlekette herkes senin sözlerine içerler ve tepki verir.

Hans, bu sözlerden sonra baltayı taşa vurduğunu anlamıştı:

– Hata yaptıysam özür dilerim. Amacım Bağdat'ın çok talihsiz bir şehir olduğunu dile getirmekti. Selçuklu tarihini de çok iyi bilmem sonra.

– Özür dilemene gerek yok Hans. Kötü bir niyetin olmadığını biliyoruz. Lakin Bağdat'ta tartışmak çok zordur. Burada o kadar farklı inanç ve mezhep var ki dikkat etmezsen her an fincancı katırlarını ürkütür, bütün şimşekleri üzerine çekersin. Anlayacağın buralarda, kırk tilkiyi idare edecek ve kuyruklarını asla birbirine dokundurmayacaksın.

Hans, şaşkınlıktan başını sallıyordu.

BEKLENMEYEN MİSAFİR

Gün, öğle vaktine doğru akıyordu. Talebeler, karınlarının acıkmasına aldırış etmeden hocalarının nasihatlerini dinliyordu. O esnada, İmam Gazalî'nin ders okuttuğu medresenin dış kapısında uzaktan geldikleri her hallerinden belli olan birkaç atlı belirdi.

Bahçe girişinde nöbet tutan genç talebe dikkatle gelenleri süzdü ve kim olduklarını anlamaya çalıştı. Belli ki yabancıydılar ve uzaktan geliyorlardı.

Nöbetçi talebenin telaşlı bakışları arasında üç kişi atlarından büyük bir çeviklikle indi. Genç talebe, medreseye doğru yürümeye başlayan uzun boylu ve düzgün giyimli zatı dikkatlice süzdü. O ana kadar aşina olmadığı bir kişiydi. Yüreğine bir heyecan ve kalbinin ortasına keskin bıçak sıyırığı gibi ince ama derin bir korku düştü.

Yüreğindeki titremenin hayra alamet olmadığını düşünmüş olmalı ki, hızla hocasının ders verdiği odanın penceresine geldi. Hocasının dikkatini çekmek için ayağını yere vurdu. Elleri ve dizleri telaştan sağa sola yalpalarken büyüyen gözleri ise dersteki hocasının yüzüne kilitliydi.

Durumu fark eden Gazalî, başını sallayarak sakin olmasını salık verdi. Hocasının sükûnetini gören talebenin tedirginliği epeyce azalmıştı. Genç talebenin vazifesi gereği telaşını hayranlıkla izleyen misafir kişi, onu tebessümle selamladı:

– Selamün aleyküm evladım!

Misafirin yüzündeki tebessümden ve tavırlarından bir hayli etkilenmiş olmalı ki talebe, önce selamını aldı sonra elini öptü:

– Ve aleyküm selam efendim. Medresemize hoş geldiniz.

– Nasılsın evladım, iyi misin?

– Allah razı olsun efendim. Sağlığımız sıhhatimiz yerinde. Yüce Allah'a şükürler olsun.

– Gazalî'nin ders verdiği medrese burası mıdır evladım? Yanlış gelmedik inşaallah.

– Doğru yere geldiniz. Şu an onun ders verdiği odanın tam önündesiniz. Hocamıza kim geldi diyelim efendim?

– Horasan'dan deyiniz, kâfidir.

Dışarıda olağandışı durum olduğunu fark eden Gazalî, pencerenin önünde çok telaşlı olduğu fark edilen talebesiyle göz göze geldi.

Gazalî, bakışlarını önce sınıfın kapısına, sonra da arka sıradaki boş rahleye çevirerek talebeye yapması gerekenleri hal diliyle aktardı. Bu onaydan sonra talebe, gelen misafire yol gösterdi:

– Hocamız dersteler efendim. Sizin de katılmanızı arzu etmekteler.

– Sağolasın evladım. Sen kimlerdensin bakayım?

– Babam, Vezirimiz Nizamülmülk'ün seçkin askerlerinden Deli İlhan'dır efendim. Evden ayrılalı sekiz yıl oldu. Kendisinden haber alamıyor ve nerede olduğunu dahi bilmiyoruz.

Altmışlı yaşlarda kemalin hoş desenli elbiselerini giyinmiş sakin tavırlı adam, bu sözlerden sonra başını öne eğdi. Talebeye dönerek:

– Elin kalem tutuyor. Vezire bir mektup yazsaydın ya evladım? Belki ondan sana bir cevap gelirdi.

Talebe, kendisiyle konuşan kişinin Selçuklu'nun kudretli veziri Nizamülmülk olduğunu bilmeden heyecanla anlatmaya devam ediyordu:

– Efendim, Vezir Hazretleri önce dedemi yanına almış ve devlet hizmetiyle şereflendirmiş. Dedem vefat edince bu sefer babamı yanına almış. Bizim aileyi çok sever ve ziyadesiyle güvenirmiş anlayacağınız.

DERİNLEŞEN SOHBET

Nizamülmülk'ün gözleri dolmuş, boğazı düğüm düğüm ol-

muştu. Başını sağa sola salladı, dudağını büktü. Sonra talebenin saçını okşadı. Anlatacakları henüz bitmemişti:

– Yazdım efendim, uzunca bir mektup da yazdım Vezir Hazretlerine. Ona dedemi ve babamı anlattım. Bize çok yardımları oldu. Allah ondan razı olsun. Bütün ihtiyaçlarımızın karşılanmasını emretmiş.

– Peki, mektubuna cevap verdi mi?

– Verdi vermesine ama bu benim istediğim cevap değildi. Okumamı çok arzu ettiğini söylemiş mektubunda. Bugünlerde Vezir Hazretlerinden bir mektup daha beklemekteyim. Beni de yanına alıp devlet hizmetiyle şereflendirmesi için ondan görev talep ettim. Bu arzumun gerçekleşmesi için de gece gündüz dua ediyorum.

Talebenin yüreğinde yatan vatan sevgisine hayran olan Nizamülmülk, duygusallığın zirvesine kanatlanmıştı. Elini hızla cebine attı. Cübbesinin cebinden çıkardığı bir kese altını talebeye uzattı. Ancak talebe:

– Bunu hak edecek hiçbir şey yapmadım efendim, diyerek keseyi almadı. Talebenin yüzündeki ışıltılı da kaybolmuştu. Nizamülmülk, keseyi alması için talebeye ısrar ediyordu:

– Kabul et evladım. Bunu, başka hiçbir sebepten değil, sırf ilim tahsil ettiğin için hediye ediyorum sana. Lütfen kabul buyur.

Talebe ise keseyi almamakta direniyordu:

– Bugün benim nöbet günümdür efendim. Nöbetçi olmasaydım sizinle karşılaşmayacaktım ve altınlar da benim olmayacaktı. Üstelik arkadaşlarımın güven içinde ders yapmaları için burada tuttuğum nöbetin mükâfatı, bir kese altının katbekat üstündedir. Şayet onları kabul edersem, bu büyük mükâfatı kaybetmiş olacağım.

Nizamülmülk, hayranlıkla talebeyi dinliyordu:

– En iyisi siz bu altınları hocaefendiye veriniz. O, her zamanki âdeti üzere, altınları biz talebelere eşit miktarda taksim edecektir.

Nizamülmülk, talebenin sergilediği tavır karşısında susup kalmıştı. Gittiği her yerde gönülleri fetheden oydu. Ancak bu kez aldığı cevaplar karşısında esir olmuştu. Çaresiz, talebenin bu asil tavrına boyun eğdi.

Ders esnasında talebeleri rahatsız etmek istemeyen Nizamülmülk, bir süre kapının arkasından dersi dinledi. O esnada Gazalî, hararetle ders anlatmaya devam ediyordu:

– Kötü sandığın çok şey vardır ki, senin için iyidir. İyi sandığın çok şey vardır ki, senin için kötüdür. En sağlıklı yol, takdiri kabullenmen ve her hale şükür diyebilmendir. Aklı olan kimse kendine demelidir ki benim sermayem, yalnızca ömrümdür. Başka bir şeyim yoktur. Bu sermaye, o kadar değerlidir ki, verilen her nefes artık hiçbir şekilde ele geçmez. O halde, nefeslerimizi en iyi biçimde değerlendirmemiz lazım...

Nizamülmülk, Gazalî'nin sustuğu bir anda sınıfın tahta kapısını yavaşça aralayıp boş bir yere doğru yürümeye başladı. O esnada ahşap döşemenin çıkardığı ses vezirin yüreğini sızlattı. Hemen olduğu yere çöktü.

Gazalî, misafirini başıyla selamladı. Talebelerine dönerek:

– Anlatamadığım veya anlaşılmayan bir husus var mı, diye sordu.

Yaşları on ila yirmi arasında değişen talebeler, hep bir ağızdan:

– Allah razı olsun efendim, diye karşılık verdiler.

Seccadenin üstündeki rahleyi yan tarafa koyarak kısa bir dua etti. Artık ders bitmişti.

Talebeler, hocalarının işaretiyle sınıftan ayrıldı.

TARİHE AKAN SOHBET

Hans'ın sorusuyla gerilen ortamın kasveti Mustafa'nın müdahalesiyle dağılmış ve herkes tebessüm etmeye başlamıştı.

Hans, merakının peşini bırakmak niyetinde değildi:

– Mustafa! Selçukluların Bağdat'ı işgalini merak ettim şimdi. Lakin nasıl soracağımı bir türlü kestiremiyorum.

– Buna işgal demeyelim istersen Hans. Çünkü Selçukluları Bağdat'a davet eden bizzat halifenin kendisidir.

– Nasıl yani? Açıklayabilir misin bunu?

– Işıltılı bakışları ve sürmeli gözleriyle kendisine bakan herkesin hayran olduğu Bağdat'ın caddelerinde o günlerde nal sesleri eksilmiyordu. Ayrık bakışlar, şehrin dar caddelerine korku salıyor, dükkânları birbiri ardına yağmalıyordu. Bağdat, güzelliğinin yanında ticaret merkezi olmasının bedelini de ağır bir şekilde ödüyordu.

– Ama halife, her zaman bir otorite değil miydi?

– O dönemde Abbasî Halifeliği, hilafet merkezine uzak bölgelerde görev yapan valilerin birbiri ardı sıra bağımsızlığını ilan etmeleri sebebiyle kan kaybediyordu. Hilafete nice yıllık merkezlik, İslam medeniyetine başkentlik yapmış olan Bağdat, her gece kâbus görüyor ve yeni güne elem verici duygularla uyanıyordu. Bağdat hastaydı ve derdine derman bulacak bir tabibe ihtiyacı vardı.

– Bu yüzden Selçuklu'yu Bağdat'a halifenin kendisi çağırdı diyorsun?

– Evet, elbette. Zira meydana gelen kan kaybından dolayı İslam dünyasının siyasi birliği kaybolmuş, Abbasî halifeleri uzun zamandan beri merkezî otoritelerini yitirmişti. Bir zamanlar güçlüye karşı güçsüzü himaye eden bu irade, o günlerde kendisini dahi koruyamaz olmuştu. Siyasi açıdan büyük bir zaaf içinde olan Bağdat halifesinin otoritesi, Bağdat duvarlarının ötesine bile geçemiyordu artık.

– Halife için çok zor bir durum olsa gerek.

– Hem de çok zor. O yıllarda halifelik kurumu, asli işlevini kaybetmiş ve birbirleriyle geçinemeyen emirliklerin sembolik başı durumuna düşmüştü. Hal böyle olunca, bu boşlukta ikti-

darı fiilen sözü geçen hükümdar sülaleleri kullanmakta, halifeler ise bu durumu meşrulaştıran payeler vermekle yetinmekteydi.

– Vahim, hem de çok vahim.

– Fakirlik ve çaresizlik can yakıcı bir haldir Hans. Halife, bir taraftan eski parlak günlerinin özlem ateşinde yanarken bir yandan da ayakta kalabilmenin mücadelesini veriyordu senin anlayacağın.

– Buna kim yeltenebilmiş acaba? Toplumda nasıl bir boşluk oluşmuş da birileri bunu kullanmaya kalkmış?

– Bağdat, siyasi çatışmalar ve iktidar mücadeleleri yüzünden karmakarışıktı. Bu durumda Abbasî halifesi, sembolik de olsa varlığını sürdürme imkânı buluyor, hükümdar sülaleleri ise fiilî durumlarına İslam dünyası içinde meşruiyet kazandırarak toplum tarafından daha kolay benimsenme imkânı elde etmiş oluyordu.

– Bir çıkar birliği sanki.

– Öyle de denebilir aslında. Zira o zamanlarda Bağdat semalarında riyanın ve dalkavukluğun kara bulutları dolanıyordu. Bu arada olan, hizmet bekleyen bölge ahalisi ile İslam bayrağının güçlü bir şekilde dalgalanmasını yürekten arzulayanlara oluyordu.

– Vay canına be! Bunların bir adı ve mezhebi var mıydı Mustafa?

– Var elbette Hans. Halife Müstekfî o yıllarda, Şiî bir sülale olan Büveyhîlerin elinde oyuncak durumuna düşmüştü. Etraf karmakarışıktı.

– O şaşaalı durumdan bu duruma düşmek...

– Tarih, o dönemde de bu şehri imtihan salonuna almış, zor sorularla sınıyordu bir bakıma.

– Büveyhîleri ilk defa duyuyorum. Kim bunlar Mustafa?

– Büveyhîler, Hazar Denizi'nin güneybatı kıyıları ile Kuzey İran bölgelerini içine alan 'Deylem' bölgesinde Şiî mezhebi

kimliğiyle ortaya çıkan bir hanedanlıktı. Kısa sürede güçlenip genişlemeye başladılar.

– Bağdat o dönem Sünnî idi. Büveyhîler ise bu durumu tersine çevirmek istiyordu diyorsun?

– Evet, öyle diyorum. Nitekim Bağdat'ı işgal edip o devrin siyasal avantajını kendi çıkarları yönüne çevirmeyi başararak yaklaşık yüzon yıl boyunca dönemin siyasetine yön vermişler. Büveyhîlerin hüküm sürdüğü bu dönemde Bağdat'ta yetki ve nüfuz halifelerin ellerinden tamamen çıkmış; atama, görevden alma ve diğer bütün idari işler, yönetime doğrudan müdahil olan Büveyhî emirlerinin eline geçmişti.

– Mustafa! Ne kadar ilgimi çekti anlatamam. Hangi yıllardan bahsediyoruz? Rica etsem biraz daha açabilir misin?

– Tarihin 945 ila 1055 yılları arasını gösterdiği şeritten bahsediyorum. O tarihlerde, Bağdat caddelerinde Büveyhîlerin çelik kılıçları parıldıyor ve meydanlarda onların zafer türküleri söyleniyordu. Halife Müstekfî çaresizdi. Ver denileni veriyor, al denileni de sorgusuz sualsiz kabul ediyordu.

– Ama o halife? En büyük dinî otorite. Pekâlâ, sesini yükseltebilirdi buna, öyle değil mi?

– Nasıl ses çıkarabilsin ki? Halife Müstekfî, o dönemin Büveyhî emiri olan Muizüddevle'ye 'Devletin Şerefi' unvanını verdi. Onu emirü'l-ümera olarak tayin etti. Muizüddevle, bu payenin ne anlama geldiğini iyi bildiği için bu fırsatı sonuna kadar değerlendirdi. Basit bir gerekçeyle Halife Müstekfî'yi bu makamdan azlederek gözlerine mil çektirdi.

– İnanamıyorum! Halifenin akıbeti ne oldu acaba?

– Halife Müstekfî, ölünceye kadar hapis hayatı yaşamaya mahkûm edildi. İşte o demlerde de bu şehrin üzerine hüzün yağıyordu ve Bağdat, Bağdat oluşuna ağlıyordu adeta.

– Çok ama çok enteresan Mustafa! Bizler halife adını duyunca aklımıza iktidar ve otorite kelimeleri gelirdi. Anlattıklarını duyunca çok şaşırdım doğrusu.

Hans, bütün şaşkınlık ifadelerini kuşanıp konuşmasına devam ederken Mustafa, uzaklara dalıp gitmişti.

NİZAMÜLMÜLK, GAZALÎ'NİN YANINDA

Nizamülmülk ile başbaşa kalan Gazalî, başındaki beyaz sarığı rahlenin üstüne bırakıp, duvarda asılı duran siyah sarığı giydi. Vezirin önünde hürmetle diz çöküp, kısık bir ses tonuyla konuştu:

– Hoş geldiniz, sefalar getirdiniz efendim! Bizlere ne büyük saadetler ihsan ettiniz, bizi ziyadesiyle şereflendirdiniz.

– Hoş bulduk evladım. Nasılsın, halin vaktin iyi midir?

– Elhamdülillah efendim. Sağlığınız için duacıyız.

– Talebelerin keyfi yerinde midir, bir eksiğiniz veya sıkıntınız var mıdır?

– Tedbirleriniz sayesinde bir eksiğimiz yoktur efendim.

Nizamülmülk; çevresindeki birçok âlimin kendisine hayran olduğu fıkıh, kelam ve mantık konusunda ünü İslam beldelerine yayılan Gazalî'nin gözlerine baktığında, yirmisekiz yaşındaki genç hoca boynunu bükmüştü.

İkram edilen şerbetten bir yudum içtikten sonra Nizamülmülk, dudaklarını birleştirip başını sallayarak konuştu:

– Ziyaretimin üç sebebi var evladım: Birincisi, talebelerinizden birisinin şahsıma yazdığı mektuptur. Deli İlhan'ın oğlundan bahsediyorum. Mektubunda bana gelmek istediğini, dedesi ve babası gibi devlete hizmet etme arzusunda olduğunu yazmış. Lakin yüreğim buna elvermedi. Ona medresede okumasını salık verdim. Az önce kapıda tevafuken kendisiyle karşılaştım. Aldığı eğitim ve terbiyeye bizzat şahit oldum ve hayranlık duydum. Böyle evlatlarımız yetiştiği sürece Yüce Allah bize nice zaferler ihsan edecek ve İslam'ın bayrağını bütün cihanda dalgalandırmayı nasip edecektir. Allah sizden razı olsun evladım.

– Allah asıl sizden razı olsun ki memleketin her köşesinde ilim müesseselerini ayakta tutuyorsunuz.

– Ziyaretimin diğer nedeni, şahsınızla alakalıdır. İlim meclislerinde adınız ve şanınız övgüyle anılır oldu. Öyle ki bazı mühim meselelerde verdiğiniz misaller Bağdat'ta dahi konuşulmakta. Son zamanlarda "Bu konuda Gazalî şunları söyler" diye bahsedene sıkça rastlanır oldu.

– Estağfirullah efendim.

– Kimdir bu Gazalî diye şöyle bir soruşturdum. Tûslu olduğunuzu da bu vesileyle öğrendim. Kimlerdensin evladım?

– Babam Taberan eşrafından Muhammed Efendi'dir. Vaktizamanında Tûs'ta iplikçilik yapardı. Vefat edince kardeşim Ahmed'le birlikte ilim tahsil etmek için yollara düştük.

– Bilirim evladım. Allah rahmet eylesin. Lakin benim alakam daha ziyade amcanız Ebu Hamid'le idi. Onun yanında fıkıh ve hadis öğrenmiştim. Hafızlığımı da ona arz etmiştim. Mekânı cennet olsun.

Gazalî'nin gözlerinin içi parladı. Sevinçten ne diyeceğini bilemedi, mahcup bir edaya büründü. Vezir, devam etti:

– Kardeşim Ahmed dediniz yanılmıyorsam.

– Evet efendim. O da burada talebedir.

– Şimdi daha iyi anlıyorum ki ilme dair yürütmekte olduğumuz siyaset amacına ulaşmıştır. Yüce Allah'a binlerce şükürler olsun.

– Allah hizmetlerinizi daim eylesin efendim.

Nizamülmülk, kısa bir suskunluktan sonra tefekkür elbisesini soyundu ve kendisini ele veren bir tedirginlikle gözlerini belli bir noktaya dikerek konuşmasını sürdürdü:

– Ziyaretimin diğer bir sebebi ise Hasan Sabbah'ın estirdiği terördür. Bugün anlatacaklarım, muhtemel ki sizin de bilginiz dâhilindedir.

Gazalî heyecanlandı. Belli ki vezir hazretleri, çok önemli bir hususta kendisini bilgilendirerek vazifeli kılacaktı.

– Sir-Derya (Seyhun) ile Hazar Denizi'nin doğusu ve Aral Gölü arasındaki bölgede yaşayan Türkler yirmidört boydan oluşmaktaydı ve bunlardan bir tanesi Kınık Boyu Oğuzları idi evladım. Oğuzlar, Sir-Derya suyunun ağzına yakın bir yerde mesken tutmuşlardı. Boy beyi, Dukak Bey idi.

– Evet efendim.

– Dukak Bey ölünce yerine oğlu Selçuk Bey geçti ve etrafındaki Türklerle birlikte Cend şehrine yerleşti. Türklerin İslamiyet ile şereflenmeleri, bu yerleşimden sonra gerçekleşti.

– Hocalarımdan ayrıntılı olarak dinlemiştim efendim.

– Selçuk Bey ölünce yerine oğlu Arslan Yabgu geçti. Yabgu, Gazneli Mahmud tarafından esir alınınca Tuğrul ve Çağrı Beyler, yönetimi ellerine aldı. 1030 yılına gelindiğinde, Gazneli Mahmud öldü. Gazneli Sultanın iki oğlu, taht kavgasına tutuşmuşken Tuğrul ve Çağrı Beyler, tam bir dayanışma içinde idi. Tuğrul devlet başkanı, Çağrı ise ordu komutanı oldu.

Nizamülmülk, kendinden geçercesine anlatmaya devam ediyor, Gazalî de dikkatle onu dinliyordu:

– Gaznelilerde yönetime Sultan Mesud hâkim olunca, Selçuklularla arasında çetin savaşlar başladı. Sultan Mesud başarısız oldu. Çağrı Bey 1037'de Merv vilayetini, 1038'de şu anda ders verdiğin Nişabur şehrini aldı. Burada kendi adına para bastırıp hutbe okuttu. Böylece Selçuklu devleti resmen kurulmuş oldu.

– Sizin, Selçuklulara hizmetiniz...

– Ben, daha önce Gaznelilerin hizmetinde bulunmuş ve devlet işlerinde tecrübe edinmiştim. Selçuklu'nun Belh valisi beni yanına aldı. Vali, beni Sultan Alparslan'a tavsiye etmiş olmalı ki o beni Merv'e çağırdı ve kendi yanına görevlendirdi. O gün bugündür bulunduğum hizmetteyim.

– Allah güç versin, eksikliğinizi hissettirmesin efendim.

– Görevimiz çok mühimdir. İslam bayrağını bütün cihanda dalgalandıracak bir siyasetin temellerini atmaya gayret et-

mekteyiz. Tuğrul Bey zamanında, halife hazretlerini baskı altına alan Büveyhîler üzerine seferler düzenleyip Bağdat'ı bu zulümden kurtardık. Bu başarıları Tuğrul Bey'e, İslam emirleri içinde ayrı bir yer ve yeni sorumluluklar getirdi. O tarihten itibaren Tuğrul Bey 'Doğunun ve Batının Sultanı' oldu.

Sohbet uzadıkça uzuyordu. Nizamülmülk, Selçuklu tarihinin dönüm noktaları hakkında İmam Gazalî'ye bazı bilgiler verdikten sonra, Nizamiye Medreselerini neden kurduklarını anlatmaya başladı:

– Selçuklunun kurulduğu dönemde, İslam'ı tehdit eden unsurlara karşı mücadele verdik. Bu topraklarda siyasi birliği sağladıktan sonra zararlı akımlarla mücadelenin ilmî alanda da devam etmesi gerektiğini iyi biliyorduk. Bunun için var gücümüzle medreselerin yapımına hız verdik.

– Allah sizlerden razı olsun ki bizler de bu sayede ilim tahsil etme imkânı bulduk efendim.

– Allah sizden razı olsun evladım ki buralarda hizmete talip oldunuz. Genişleyen topraklarımızda istihdam etmek üzere nitelikli memur yetiştirmeye ihtiyaç duyuyorduk. Bu kurumlarda eğitim gören talebelerin idari kadrolarımızda görev yapmalarını arzu ettik. Topraklarımıza fetihlerle katılan ülkelerin, manen de fethini sağlamak istiyorduk ki bu fetih gerçek anlamını bulsun. Bunun için gerekli elemanları medreselerde sistemli bir eğitimle yetiştirmemiz gerektiğine kanaat getirdik.

– Yaptığınız hizmetin çok hayırlı neticelere ulaştığını sizlere müjdelemek isterim efendim. Yoksul fakat yetenekli birçok talebemiz var. Onlara imkân sunup topluma kazandırmak ne büyük bir hayırdır ki Yüce Allah bunu size nasip etti.

– Bizzat müşahede ettim ve bundan da çok gurur duydum evladım.

Nizamülmülk, birden çok uzaklara dalıp gitti ve gözleri buğulandı. Gazalî ne olduğunu anlamaya çalışıyordu ki vezir sözlerine devam etti:

– Bir gün Sultan Alparslan'la vilayetin caddelerinde geziyorduk. Sultan, caminin kapısında üstü başı perişan gençleri görünce bunların kim olduklarını sordu. Ben de kendilerine "Bunlar, insanların en şereflileri olan medrese talebeleridir. Herkes zevk ü sefada iken bunlar dünya zevkini terk edip ilim tahsil ederler" dedim. Bunun üzerine bana, bunlara bir yurt inşa edip maaş bağlamamı emretti.

İmam Gazalî'nin geçmiş medrese günleri zihninin hayal perdesinden gözlerine akıyorken Nizamülmülk, heyecanla sözlerine devam etti:

– Bugün de sizlere çok ihtiyacımız var evladım. Siyasi ve idari açıdan güçlü olduğumuz bu dönemde ehl-i sünnet itikadının korunması, devletimizin bekası için hayatî bir öneme sahiptir. Kılıçla ikame edilen bu yapının birçok ilim ve fikir müesseseleriyle takviyesine ihtiyaç vardır. Bu sebeple sizin gibi kalemi ve kelamı güçlü olan üstadlara; ilim, fikir ve sanat erbabına çok mühim görevler düşüyor.

– Estağfirullah efendim. Sizin yaptıklarınızın yanında bizim yapa...

Vezir, işaret parmağını iki dudağına yaklaştırarak Gazalî'yi susturmuş ve bu konuda tevazu göstermemesini hâl diliyle hatırlatmıştı ki talebelerden birisi öğle yemeklerini getirdi.

Gazalî, yemek tepsisini alarak bir kenara bıraktı. Büyük bir hürmetle cübbesinin eteklerini yukarı çekip tekrar vezirin önünde diz çöktü.

TARİHİN DEHLİZLERİNDE

Yoldaki kalabalığa ve curcunaya rağmen Bağdat uzaklarda kalmıştı. Siren sesleri, bombaların kulakları tırmalayan ve korkudan dağları yüreklere yükleyen gürültüsü, silah sesleri geride kalmış ve hüzünlü bir sessizlik gelip karanlığın tam ortasına bağdaş kurup oturmuştu.

Kısa süren bir sessizliğin ardından Kerkük'ün ışıkları göründü. Mustafa heyecanlanarak Hans'a seslendi:

– İşte benim güzel memleketim.

Araba şehrin içine girdikten sonra Hans'ın da heyecanı arttı. Yabancısı olduğu bu şehirde nelerle karşılaşacağını bilmiyordu. Aslında hiçbir beklentisi yoktu. Yine de tanımadığı insanlar ve aşina olmadığı bir ortama yaklaşıyor olmanın tuhaf hislerini yaşıyordu.

Hans, can alıcı gözlerle etrafı süzerken araba, anayoldan çıkarak bir aracaddeye saptı ve hızla şehirden uzaklaştı. Belli ki şehre bağlı bir kasabaya gidiyorlardı. Yarım saat sonra araba tarım arazilerinin bulunduğu meskûn alanlara yönelmiş ve yoğun yerleşim yerlerini geride bırakmıştı.

– Anacığım çok meraklanmıştır şimdi, dedi Mustafa.

Evler nihayet sona ermişti ki bir caminin etrafında kümelenmiş küçük bir yerleşim yeri göze çarptı. Araba, caminin yanından geçerek iki katlı geniş bahçeli evin önünde durdu.

Şoför:

– Hepimize geçmiş olsun, dedi.

Hans, önünde durdukları iki katlı ve bakımlı evi süzerken üst katın perdeleri aralanmıştı. Çok geçmeden arabanın etrafı insanlarla dolmaya başladı. Mustafa'nın çevresinde adeta sevgi yumağı oluşmuştu. Hans, uzun uzun bu duruma baktı ve şaşırıp kaldı.

Kız kardeşleri, Mustafa'nın koluna girerek onu arabadan çıkardı. O sırada merdivenin önünde beyaz entarili, gür sakallı bir adam belirmişti. Yüzünün parıltısı arabanın yanına kadar aksediyordu. Arabadan inen adamlar, başlarını öne eğmiş, sükûnetle bekliyordu.

Mustafa, Hans'ın şaşkınlığını fark edince:

– Babam Abdurrahim Efendi, diye işaret etti. Çok geçmeden annesi de telaşla evden fırladı. Hans, Abdurrahim Efendi'nin elini sıkarken bir taraftan da tebessüm parıldayan yüzün-

den kendisini alamıyordu. Abdurrahim Efendi:

– Hoş geldin evladım, diyerek Hans'a sarıldı.

Hans, bembeyaz elbiseler içinde çınar edasıyla karşısında duran pembe yüzlü gür sakallı bu adamda rengârenk çiçeklerin kokusunu ve baharın tatlı esintisini hissetmişti. Abdurrahim Efendi devam etti:

– Mustafama yaptığınız yardımlardan dolayı size müteşekkirim. Artık siz de kabul buyurursanız bizim bir evladımız oldunuz.

– Alakanıza teşekkür ederim efendim. Mustafa sizden çok bahsetti. Kabul buyurursanız sizinle tanışıp sohbet etmeye geldim.

– Başım üstüne evladım. Bize şeref verdiniz. Sefalar getirdiniz.

Abdurrahim Efendi'yle sohbet ederken Hans'ın gözü birdenbire Mustafa'ya sarılan annesine ilişti. Hans, o güne kadar hiç görmediği ve hiç tatmadığı bir sevgi çeşidiyle yüz yüzeydi. Duygulandı.

O esnada doktor olduğu anlaşılan iki kişi ellerindeki çantayla avluya girdi. Abdurrahim Efendi, Hans'a yol gösterdi.

Doktorlar tedavi için Mustafa'yı yan odaya aldıklarında Hans etrafı süzüyordu. Evin girişinden itibaren göze çarpan ahşap doku, büyüleyici güzellikteydi. Kilimler, perdeler ve evin dekorasyonu Hans'ı çok etkilemişti. Bu yüzden epey bir süre gözlerini duvardaki güzelliklerden alamadı.

Çok geçmeden yarasını pansuman etmek için Hans'ı çağırdılar. Hans, herhangi bir tedaviye gerek olmadığını söylese de Abdurrahim Efendi ısrar etti. Hans, gördüğü ilgiden çok etkilenmişti.

Şoför, yolda aldıkları birkaç hediyeyi büyük bir saygıyla Abdurrahim Efendi'ye takdim etti. Paketi hanımına verip Mustafa'ya seslendi:

– Oğlum! Misafirimiz bu gece bizimle kalsın. Yarın için

misafir evi hazırlatırız. Orası sizin için daha uygun olur. Allah rahatlık versin.

Ardından Hans'a bakarak sözlerini sürdürdü:

– İyi geceler Hans. Burası senin de evindir artık. Sakın ola sıkılıp çekinmeyesin. Canın ne isterse haberimiz olsun. İyi istirahatler.

– Size de efendim. Herşey için sağolun.

Yemeğin ardından Mustafa, Hans'a odasını gösterdi. Hans, hayran gözlerle şirin odayı süzdükten sonra, avluya açılan pencereden dışarı baktı. Gözlerinden uyku akıyor, başını tutmakta zorlanıyordu. Kendisini gelişigüzel yatağa bıraktı. Uzanır uzanmaz uykunun kollarına teslim olmuştu bile.

Hans, uykusunu keyifle yudumlarken duyduğu yüksek bir sesle gözünü açtı. Ezan okunuyordu. Yeniden uyumaya çalıştı, başaramadı. Ezanı can kulağıyla dinledi. Yatağından kalkıp pencereye yöneldi. İnsanlar, büyük bir telaşla camiye gidiyordu. Üst katta tıkırtılar artmış, az sonra evin kapısı da açılmıştı.

Abdurrahim Efendi, büyük bir huşuyla camiye gidiyordu.

Hans, bir süre onun arkasından bakakaldı. Uykusuz gecelerden ve yorucu bir yolculuğun ardından hiç tahmin etmediği biçimde dinç bir şekilde güne uyanmıştı. Bir süre etrafa göz gezdirdi ve seherin taşıdığı büyülü havayı teneffüs etti. Çok geçmeden insanlar camiden çıkmaya başlamıştı.

Hans, telaşla camiye koşan insanların büyük bir sükûnetle camiden çıkışını hayranlıkla gözlemledi. Ruhu hareketlenmiş ve neredeyse kanat takıp yükselecek gibiydi. İki elini ensesinde birleştirip gerindi:

– Özgürlük gibisi yok.

Camiden en son Abdurrahim Efendi çıkmış ve etrafına insanlar doluşmuştu. Herkes ellerini önüne bağlamış onu dinliyordu. Bir süre sonra kalabalık dağılmaya başladı. Abdurrahim Efendi, elindeki tesbihle bahçede biraz dolandıktan sonra eve girdi.

Gün ağarmaya başlamıştı. Hans, yatağına uzanmış Selçuklu tarihi okuyordu. Tarihe daldıkça merakı daha da alevleniyor ve aklına onlarca soru takılıyordu.

Tarihin derinliklerine gömüldüğü bir anda üst kattan kulağına daha önce benzerini duymadığı lezzette terennümler aksetmeye başladı. Sessizce pencereyi araladı ve ilgiyle dinlemeye başladı. Abdurrahim Efendi balkonda Kur'an okuyordu. Sandalyesini pencerenin kenarına yaklaştırıp can kulağıyla gelen sese odaklandı.

Ruhu iyice kabarmış, neredeyse taşacaktı. Uzun süre bu büyülü sesi dinledi. Kaygıları dağılmış, içine huzur huzmeleri dolmaya başlamıştı. Hiç tatmadığı bir saadetin ana vatanına doğru yola koyulduğunu düşündü. Tüyleri diken diken olmuş, adeta tatlı bir ürpertiye teslim olmuştu.

Başını pencerenin kanadına yaslayarak bu hali doyasıya yaşadı.

Ses kesildiğinde Hans, sanki bin yıllık uykudan uyanmış gibi dingindi. Ayağa kalktı ve pencerenin kanatlarını ardına kadar açtı. Güneş, yeryüzüne ilk oklarını fırlatıyordu. Etrafa baktığında gördüklerine bir anlam veremedi ve çok şaşırdı. Sanki herşey değişmiş ve bambaşka bir çehreye bürünmüştü.

Hans kendi kendine:

– Bu durum, içimden taşan bir güzellik olmalı. Zira güneş her günkü tanıdığım güneş ve baktığım yer aynı yer. Oysa şimdi onları bambaşka bir güzellikte görüyor ve ışıltılarına hayran oluyorum.

Mutfaktan tıkırtılar duyuluyor, dışarıdan nefis bir hamur kokusu yayılıyordu. Mustafa'nın annesi Gülizar Hanım, ateşi tutuşturmuş, kahvaltı için hazırlık yapıyordu.

Hans, gözüne ilişen büyüyü çözmek için etrafa göz gezdirmeye devam ederken çocukların dışarıda oynamaya başladığını gördü.

İçi kıpır kıpırdı. Odasında daha fazla duramadı.

Üstünü giyinip oynayan çocukların yanına koştu. Dışarı çıkarken mırıldanıyordu:

– Sanki yeniden doğmuş gibiyim.

ZİRVEYE AÇILAN KAPI

Nizamülmülk, gözlerini bir noktaya dikmiş ve uzaklara dalıp gitmişti. Gözlerindeki ışıltı hafiflemiş ve sözlerindeki heyecan kesilmişti. Durgunlaşan yeni çehresine tedirginlik ve hüzün hâkimdi. Konuşmasına devam etti:

– Hasan Sabbah'ın yaymaya çalıştığı Batınîlik mezhebi epey taraftar topladı evlat. Ehl-i sünnete karşı duran bu fırka ile her alanda mücadele etmek zaruri bir hal aldı.

– Bize düşen bir görev var mıdır efendim?

– Söyleyeceğim şimdi. Ama bundan önce bilmen gereken bazı hususlar var. Hasan, bizim teşkilatımızın lider kadrosu içindeydi evladım. Teşkilata ihanet edip, kendi örgütünü kurdu. Hızla taraftar topluyor ve sapık düşüncelerini yaymaya çalışıyor. Bunu başarabilmek için de suikast dâhil her türlü gayrı meşru yola başvuruyor.

– Derdi nedir efendim?

– Hasan, bir maşadır evlat. Nihaî amaç, bu coğrafyaya hükmedecek büyük bir İsmailiye devleti kurmaktır. Fatimîler ona destek veriyor. Hasan'ın adamları her gittiği yerde ahaliye, Hasan'ın mehdi olduğunu ve gerçek İslam'ı yaşayıp anlattığını söylüyor. Onlar, Kur'an'ın açık hükümlerini yok sayıyorlar. Hasan, karşısındaki en büyük engelin bizim teşkilat olduğunu biliyor ve bu yüzden bize karşı savaşa hazırlanıyor.

Nizamülmülk, son cümlesinden sonra, birkaç kaşık çorba yudumladı. Ardından Gazalî'nin gözünün içine bakarak kızgın bir tonda konuştu:

– Hasan'ı hafife almamak lazım evladım.

Gazalî, şaşkınlık içinde başını sallarken Nizamülmülk, sözlerine devam etti:

– Hasan Sabbah, teşkilatımızın kullandığı askerî teknikleri çok iyi biliyor. Yakın zamanlarda ikiyüze yakın arkadaşımıza suikast düzenledi. Ben ki Selçuklu veziriyim, iki hafta evvel yatağımın kenarına saplanmış bir hançerin gölgesinde uyandım. Belli ki Hasan, bizi çok iyi gözetliyor ve bana bu yolla bazı mesajlar veriyor.

– Efendim! Ehl-i sünnet itikadını yaymak, iyi talebeler yetiştirmek ve ahaliyi bu minval üzere bilinçlendirmek belki de bu işin en ciddi tedavi yoludur.

Hasan Sabbah'ı anlatırken Nizamülmülk'ün gözünde kaybolan ışıltı, Gazalî'nin bu cümlelerinden sonra geri gelmişti:

– Sizi bu işe vazifeli kılıyorum evladım. Talebelerinizden uygun gördüklerinizi ilim tahsili için Bağdat'a göndermenizi istiyorum. Deli İlhan'ın oğlunu da güvendiğin bir arkadaşa emanet et. Dedesini ve babasını teşkilat yoluna kurban verdik. Çok sadık ve yiğit insanlardı. O evden artık kurban almak istemiyorum.

– Elbette efendim.

– Evladım! Sizin vazifenize gelince: Bundan böyle münasip görürsen seni de kendi yanıma danışman olarak almak isterim. Karargâhta yerin hazır. Hem ilim faaliyetlerine devam eder hem de benim ilmî ve hukukî danışmanım, baş hukukçum olursun.

Gazalî'nin heyecandan boğazı düğümlendi. Nizamülmülk devam etti:

– Karargâhta, ilim meclislerine katılır ve sohbet halkaları kurarsın. Yüksek bir tahsisat bağlatacağımdan da şüphen olmasın. Yeni vazifen için hazırlıklarını yapmaya başla! Allah yâr ve yardımcın olsun evladım.

İmam Gazalî, hiç beklemediği bir anda kapısını çalan bu görevden dolayı çok sevinçliydi. Nişabur'dan alacağını alıp daha derin denizlere yelken açması gerektiğini düşündüğü bu demlerde kendisine gerekli olan rüzgâr hemen yanı başında

belirmişti. Bir anda gelişen bu olay karşısında önce ne diyeceğini bilemedi. Yüzüne yansıyan mahcubiyetten dolayı öne eğdiği başını vakarla kaldırıp Nizamülmülk'ün gözlerine baktı:

– Emriniz başım üzerinedir efendim. Allah sizi devletimizin ve ulemanın başından eksik etmesin.

– Adamlarım size, hazırlanmanız için gerekli olan tahsisatı takdim edecekler evladım. Devletimizin her türlü imkânının sizin emrinize amade kılınacağından şüpheniz olmasın.

Nizamülmülk, Gazalî'ye yeni vazifesini tebliğ ettikten sonra, yanında getirdiği *Divan-ı Lügati't-Türk*'ün el yazması bir örneğini hediye etti. Nizamülmülk, hararetle devam etti:

– Kaşgarlı Mahmud, çok büyük bir iş yaptı evladım. Dili olmayan bir milletin hiçbir şeyi olmaz. Kaşgarlı, Türkçenin bu büyük eserini tamamladıktan sonra Abbasî halifesine de takdim etti.

Nizamülmülk, yemeğini bitirmiş ve ayağa kalkmıştı. Dış kapıya kadar misafirine eşlik eden Gazalî, vezirin sağ elini eline alıp başparmağını öptü. Genç imama gözlerinin içi parıldayarak bakan Nizamülmülk:

– İşimiz hükümetle değil, hikmetle evladım. Sakın unutmayasın!

Gazalî, atına doğru yürümeye başlayan Nizamülmülk'e hayranlıkla refakat ederken, nöbet bekleyen talebeye seslendi:

– Ettiğin dualar kabul oldu Karaca. Bak! Vezirimiz, mektubundan önce sana geldi.

Talebe, duyduğu sözden sonra, önce Gazalî'nin, sonra da Nizamülmülk'ün gözlerine baktı. Elindeki değneği yere attı ve atına doğru yürüyen misafirin arkasından hızlı adımlarla koşmaya başladı. İmam Gazalî duruma hemen müdahale etti.

– Ahmed! Karaca Ahmed!

Gazalî'nin kızgın sesi, genç talebenin yüreğini bir kez daha titretti. Olduğu yerde kaldı ve yüzünü tekrar hocasına çevirdi:

– Siz de biliyorsunuz ki en büyük dileğim, ümmetin sela-

meti için hizmet etmektir efendim. Aylarca beklediğim fırsat ayaklarıma kadar geldi. İzin verin de yüreğimin çağırdığı yere gideyim.

Gazalî bir hayli duygulanmıştı:

– Bizde bulamadığın bir şey mi var ki, bizi bırakıp bize gelene gidersin evlat?

– Ama hocam, ben aylardır mektup bekler, gecelerdir uyku uyumam.

– Karaca Ahmed! Sabırlı ol biraz. Gün doğmadan neler doğar. Belki kalbinin gitmeye can attığı yer, senin için hayırlı değildir.

Ahmed, başını itaatle öne eğdi ve kısık bir sesle:

– Pekâlâ efendim. Allah hepimiz için en hayırlısını nasip etsin.

– Sabret evlat! Bil ki sabır, gönlün ilacı ve her müşkülün anahtarıdır.

ŞÖHRET YOLUNDA

Gazalî, sekiz yıldır bulunduğu Nişabur Medresesi'nde ulaşabileceği en üst yere varmış, döneminin bütün ilimlerini hafızasına yerleştirmişti. Artık daha büyük denizlere açılmanın zamanı geldiğini düşünmeye başlamıştı ki ona yeni ufuklar açan fırsat hemen yanı başında belirmişti.

Nişabur'dan ayrılacağı haberi medresedeki talebelerin yüreklerinde büyük bir üzüntüye sebebiyet verdi. Derslerinin olduğu günü büyük bir sabırsızlıkla bekleyen talebeler, bu haberle ruhlarında kabaran karmakarışık duyguların dalgasıyla boğuşmaya başlamıştı.

Medresede hüzün ve sevinç bir arada yaşanıyordu. Bir yandan herkesin hürmet ettiği kudretli vezirin hocalarına gösterdiği alaka, diğer yandan ilmin eşsiz parıltısını gözlerinde taşıyan hocalarından ayrılacak olmanın derin hüznü. Talebeler,

sevinç ve hüzün aralığında sıkışmıştı.

Elbette bu ikilemin en merkezinde olan isim, ilmin basamaklarını ağabeyinin yanında adım adım tırmanan Ahmed'di.

Gazalî'nin medreseden ayrılacağı haberi, hemen her yere yayılmıştı. O günlerde Nişabur meclislerinde ve medresede konuşulan tek mevzu, Nizamülmülk'ün medreseye yaptığı ani ziyaret ve Gazalî'nin Nişabur'dan ayrılarak vezirin karargâhına gidecek olmasıydı.

Ertesi gün, gelişen olayları değerlendirmek ve yapılacak işlere karar vermek üzere medrese meşveret meclisi toplandı. Hocalar, bir durum değerlendirmesi yapıyordu. Toplantının sonuna doğru nöbetçi talebe salona girdi. Medreseye Gazalî'yle görüşmek üzere devlet ricalinden üç kişinin geldiğini söyledi.

Müsaade isteyerek toplantıdan ayrıldı. Gazalî'nin içinde sanki bir belirsizlik kanyonu vardı. Kabul odasına giderken aklında sorular, yüreğinde evham ve yüzünde bu renklerle desenlenmiş bir eda vardı.

Gazalî, büyük bir vakarla odaya girdi:

– Selamün aleyküm efendiler! Hoş geldiniz, sefalar getirdiniz.

Misafirler saygıyla ayağa kalkmıştı. Gazalî'nin selamına karşılık verip musafaha ettikten sonra oturdular. Kendilerini tanıttıktan sonra, Nişabur Şahne Yardımcısı Süleyman Efendi söze girdi:

– Efendim! Nizamülmülk Hazretlerinin şahsımıza tevdi etmiş olduğu talimatlar doğrultusunda sizinle görüşmeye geldik.

– Vezirimiz Nişabur'dan ayrıldılar mı?

– Evet efendim. Bu sabah yola çıkmadan önce sizinle ilgili yapmamız gerekenleri emir buyurduktan sonra aramızdan ayrıldılar.

– Buyrun öyleyse. Vezirimizin benimle ilgili arzusu nedir? Doğrusu ben de öğrenip gereğini yerine getirmek isterim.

– Efendim! Uygun gördüğünüz bir gün, sizi Samarra'ya, vezirimizin karargâhına götürmek üzere görevlendirildik. Yüce Allah'ın izniyle emniyet içinde karargâha ulaşmanız için her türlü tedbiri almak bizim vazifemizdir. Size gereken şey, hazırlıklarınızı tamamladığınızı bize haber etmenizdir.

Gazalî, başını sallarken Süleyman Efendi, yanında bulunan Halil Bey'e işaret etti. Halil Bey, elindeki torbadan beş kese altın çıkarıp Süleyman Efendi'ye uzattı.

Gazalî epey şaşırmış, olup biteni anlamaya çalışıyordu. Süleyman Bey, meseleyi açıklığa kavuşturdu:

– Hazırlıklarınızı yapmanız ve ihtiyaçlarınızı karşılamanız için vezirimizin size tahsisatıdır efendim. Lütfen kabul buyurunuz. Zira yeni göreviniz için hazırlık yapmanız gerekmekte ve bundan sonra vezirimiz adına hareket etmeniz icap etmektedir.

Gazalî'nin müteredditi halini görünce sözüne devam etti:

– Lütfen tahsisatı alınız ve bizi zor durumda bırakmayınız!

Gazalî, misafirlerini kapıya kadar uğurladıktan sonra salonda devam eden toplantıya geçti. Aklında yolculuk planları dönüp dolanıyordu.

İLK GECENİN ARDINDAN

Kerkük'ün bu hayal gibi saklı güzel kasabasında etrafı tel örgülerle çevrili büyükçe çiftlik evi kol kanat germişti Bağdat misafirlerine. Mustafa, yabancı misafirleri ağırladıkları konuk evinin eyvanına çıkardı Hans'ı...

Alaca bir karanlığın çevrelediği çiftlik evinin çok çok uzağında tek tük kandil ışığını andıran zayıf lambalar birer yıldız gibi göğün karanlığına takılı kalmış gibiydi.

Hans yorgundu, tedirgindi ve biraz da kederliydi. Herşeyden önce kendini çok garip ve yalnız hissediyordu. Burada ne için bulunduğunu, hangi amaçla geldiğini ve tanımadığı bu

insanların evinde ne işi olduğunu sorguluyordu içten içe. Sonra annesi belirdi gözlerinin önünde.

Şefkat ve merhametini hiç tatmadığı, huzuru göğsünde hiç emmediği, saçlarını elinde hiç taratmadığı annesinin silüeti neden hiç olmadık bir yerde gelmişti ki aklına? Yoksa bu bilmediği ilginç coğrafyada hissettiği o ilginç yalnızlık mıydı kendini böyle geriye doğru hüzünlü bir yolculuğa çıkaran? Neydi?

– Yemekler hazır Hans, diyen Mustafa'nın sesiyle bu hatıralar geçidinden sıyrıldı. Yuvarlak ve büyükçe bir siniye hiç görmediği yiyecekler, yemekler doldurulmuştu. Çok da açtı üstelik. Yiyeceklere saldırırken bir an durdu. Kendini tanıyamamıştı. Yedi, yedi...

Bahçedeki hizmetkârlardan birinin küçük çocuğu Hans'a el sallarken Mustafa konuşmaya başladı:

– Şaşırıyorsun değil mi Hans? Tarih boyunca ilmin beşiği olan Bağdat'ın ve dolayısıyla bu coğrafyanın gözlerindeki yaş bir türlü kurumuyor işte. Yüreğinde birikmiş 'katran' tükenmeden, buradaki hüzün sona ermez gibi görünüyor bana.

– Çok haklısın.

Mustafa'nın aklı hâlâ Kerkük'e gelirken yol kenarında gördüğü çaresiz insanlardaydı. İçi iyice yanmış olmalı ki feryadı patlattı:

– Heyhat! Gözlerinden bugün de kanlı yaşlar damlıyor Bağdat'ın. Analar ağlıyor, çocuklar ölüyor, insanlar çifte zulümlerin arasında permeperişan. Anlaşılan o ki bu durum böylece sürüp gidecek. Zira bu şehrin kaderi silinmez bir çile mürekkebiyle yazılmış.

Mustafa'nın sözlerinden sonra sofradaki herkesin canı yanmıştı. Gözler hüzün buğusuyla sürmelenmiş, yürekler kederlenmişti. Yol kenarında kümelenen her karenin hayali Mustafa'nın hatırına yansıyor ve onun bu hüznünü kamçılıyordu. Başını öne eğdiğinde gözünde hâlâ çaresizlik, perişan-

lık ve ümitsizlik yüklü kervanların Bağdat'ın dışına dizi dizi akmaya devam edişi canlanıyordu.

Avluya uzanan geniş sundurmaya geçtiler. Çaylarını yudumlarken birkaç misafir de aralarına katılmıştı.

Sohbetin iyice koyulaştığı sırada Hans, tarihle ilgili karşı konulmaz merakının kölesiydi. Boynunu bükmüş, anlatılanları dinliyordu. Zihnindeki sualleri bir türlü yatıştıramıyordu. Oluşan bu ilk boşlukta aklı, tarihin girdaplarına doğru uzadı:

– Bağdat'ın bugünü gibi tarihi de zengin olmalı. Yoksa kim ne isteyecek bu şehirden Mustafa? Ne cazibeymiş ama!

– Tarihimi okudukça çıldırasım geliyor Hans! Kanı beş para etmez insanların Bağdat üzerindeki emellerinin pis salyalarını büyük bir tiksintiyle seyrediyorum. Bu nefret zihnimde o kadar canlı ki, isterseniz eğer size bir karesini anlatabilirim.

– Büyük bir zevkle dinleriz Mustafa.

Misafirler de meraklanmış, herkes Mustafa'ya bakmaya başlamıştı.

– Sanki öfkeden yüreği çatlayacak gibiydi. Uzandığı yerden doğruldu. Dizginlenemeyen tay gibi yerinde duramıyor, gerilmiş bir ok gibi birikmiş öfkesi Bağdat'ın üzerine yağıyordu. Çok kararlı bir yapısı vardı. İri gövdesine öfkeyle gerilmiş gür sakalı eşlik ediyor, yassı burnu yüz hatlarını tamamlıyordu. Askerlerinin çok olması ona ayrı bir güç veriyor, adeta iki ayağını yerden kesiyordu.

Bu tasvir o kadar hoşuna gitti ki Hans, gayriihtiyari söze girdi:

– Kim bu?

Misafirler, Hans'ın tepkisine tebessüm ederken Mustafa devam etti:

– Büveyhîlerin son döneminde yaşayan Türk komutan Arslan Besasirî'nin kudurmuş öfkesini Bağdat'tan uzaklaştırılmış olması kamçılıyordu. Ne yapıp edip ırağına düştüğü şehri yeniden ele geçirip yönetmek istiyordu. Askerlerinin arasın-

da gururla dolup taşan bir ruhla geziyor, sağa sola durmadan emirler yağdırıyordu.

Mustafa'nın bu sesli tiyatrosu, herkesin çok hoşuna gitmişti. Ama Hans, sorusunun peşini bırakmadı:

– Hakikaten güzel bir anlatım yaptın. Ancak kim bu komutan? Bağdat'a olan bu büyük öfkesi neden?

– Arslan Besasirî, Bağdat valiliği yaptığı dönemlerde Fatimî Halifesi Mustansır Billâh adına faaliyette bulunduğu için halifenin gözünden düşmüş ve Bağdat'tan uzaklaştırılmıştı. Avını kovalayan bir kartal gibi, kovulduğu yerin tepesine çullanmak ve bu sayede intikam almak için hazırlıklar yapıyordu. Tabii, onun emellerini çok iyi bilen halifenin de o günlerde gözüne uyku girmiyordu. Kaim bi Emrillah, Besasirî'nin gittikçe artan nüfuz ve kudretinden dolayı Bağdat'ın karışacağından ve hilafetin tehlikeye düşeceğinden yoğun bir endişe duyuyordu.

– Bağdat'ta o zaman Şiîler çoğunlukta mıydı? Karışıklık, Şiî-Sünnî kavgası yüzünden miydi?

– Hayır. Büveyhîlerden önce Bağdat'ta Şiîler yok denecek kadar azdı. Ancak Büveyhîlerin güçlenmeleri neticesinde Bağdat'ta kısa zamanda pek çok Şiî yerleşim merkezi oluştu. Meydana gelen bu yeni toplumsal durum nedeniyle mezhep kavgaları da yeni yeni meydana gelmeye başladı.

– Bugün olduğu gibi havadan bomba atıp kaçmak da yok. Halk iyice kavganın içinde olmalı. Doğrusunu söylemek gerekirse o dönemde oralarda olmak istemezdim.

– Kim ister ki Hans? Bağdat, toplumsal dengenin Şiîler lehine bozulmasıyla yeni bir ateş sarmalının içine sürüklenmiş, sokaklar kanlı mücadelelere sahne olmaya başlamıştı. Bu nedenle asayiş ve güvenlik ortadan kalkmıştı. Şehirdeki çatışmalara ve ölümlere iyice alışan ahali, çarşı pazarda artan yağma işlerinden de iyice bunalmıştı.

– Kanaatimce toplum mühendisliği o zaman da yapılıyor. Birileri bu işi fena kurcalıyor gibime geliyor.

– Bizde "Ateş olmayan yerden duman çıkmaz" derler. Bağdat yönetimi, şehirdeki yangını ve huzursuzluğu önleyip sükûneti sağlamakta aciz kalıyordu. Halife, hem Büveyhîlerin hem de Besasirî'nin baskısı altında eziliyor ve siyasi iktidarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu. Büveyhîler ve Arslan Besasirî, hemen her gün halifeyi zor durumda bırakacak işler yapıp şehrin huzurunu bozuyordu.

– Peki, bozulan huzur onları da rahatsız etmiyor mu? Neticede aynı yerde yaşıyorlar.

– Huzursuzluk kimin işine gelir ki Hans? Bir toplumun temeli sallanırsa bu sarsıntıdan herkes etkilenir. Nitekim ortaya çıkan karışıklığı Büveyhî emirleri de yatıştıramıyor ve asi askerlerin saraylarını istila etmeleri sebebiyle şehri terk etmek zorunda kalıyordu.

– Biz, tarih okurken Doğudaki olaylar bize hem kısa hem de bizimle irtibatı varsa anlatıldı Mustafa. O yüzden bu meselelere aşina değilim. Ama çok ilgimi çekti doğrusu. O dönemde İslam dünyasının genel durumunu merak ettim şimdi.

– Tarihimizde seni kendisine çeken bir şeylerin olması beni çok mutlu ediyor kardeş. O yüzden merak ettiğin herşeyi rahatlıkla sorabilirsin.

Gün, usulca öğlene sarkıyor ve vakit sanki Mustafa konusunu bitirsin diye yavaş ilerliyordu. Anlatılan konu herkesin ilgisini çekmiş ve çok merak uyandırmıştı. Mustafa, etraflıca düşündükten sonra konuşmaya başladı:

– O tarihlerde Bağdat bu haldeyken, İslam dünyasında da farklı bölünmeler vardı. Endülüs Emevî Halifeliği yıkılmış, enkazından bir sürü devletçik meydana gelmişti. O dönemde, bu diyarlarda birliği sağlayıp İslam bayrağını dalgalandıracak bir emare henüz görülmüyordu.

Mustafa'yı dinlemek için mutfağın penceresi de açılmıştı. Hans:

– Evet, anladım.

– Diğer tarafta ise 909 yılında kurulmuş olan Mısır'daki Fatimîler vardı. İslam dünyasının merkezî yapısıyla siyasi bir bölünme içinde bulunan Fatimîler, Şiîliğin İsmailiye kolunun siyasi uzantısı olmaları nedeniyle aynı zamanda inanç açısından da bir bölünmeyi temsil ediyordu. Şiî inancın yayılması için var gücüyle çalışan Fatimîler, Abbasî halifeliğine karşı Fatimî halifeliği iddiasında bulunmaktaydı. Fatimîler, İslam dünyasının siyasi ve dinî temsilcileri olmayı arzuluyordu.

Misafirlerden birisi sordu:

– Bağdat'ta bulunan Büveyhîleri de Fatimîler kışkırtıyor olabilir mi?

– Elbette öyledir. Biz de olsak aynı şeyi yapardık. Huzursuzluğun kol gezdiği Bağdat'ın diğer yakasında ise Gaznelilere üstünlük sağlayan ve her geçen gün bölgeye hâkim olan Selçukluların nal sesleri yükseliyordu.

Mustafa, iyice heyecanlanmış ve anlatmaya devam ediyordu:

– 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nda Gaznelileri yenen Selçuklular, büyük kurultaylarını Merv şehrinde toplayarak devlet teşkilatlarını düzenledi. Artık bu coğrafyada güneş, en önce Selçukluların üzerine göz kırpıyordu.

Hans, yanında taşıdığı kitabı Mustafa'ya uzattı. Mustafa, içinde çalışma notlarının olduğu kitabı görünce çok şaşırdı. Hans'a 'kitabı nerede bulduğunu' sordu. Hans, tebessüm ederek cevap verdi:

– Enkazın altından çıkardım.

– Beni de tutup çıkardığın gibi mi demek istiyorsun?

– Olur mu canım kardeşim? Asıl enkazın altında olan benim şimdi. Beni bu enkazdan çıkaracak güçlü bir el arıyorum. İlk işim de bu kitabı okumak olacak sanırım.

Sohbet, bütün cazibesiyle sürüp giderken gelenler sürekli çoğalıyor ve ikramların da ardı arkası kesilmiyordu.

VEDA TURLARI

Toplantı bittikten sonra, kardeşi Ahmed'i yanına alarak çarşıya çıktı. Gazalî, alışveriş yapmak için uğradığı her yerde etrafında toplanan büyük bir kalabalıkla karşılaşıyor ve onlarla helalleşiyordu.

– Senin hasretini bundan böyle kardeşinle gideririz, diyen bir esnafın sözü onu çok duygulandırdı.

Gazalî, bu dost söze:

– O artık size emanet, diye karşılık vermekle yetindi. Gözleri dolmuş, ağlamamak için kendisini zor tutuyordu. Ara sıra uğrayıp sohbet ettiği bir esnafın yanındaydı. Yine bir hayli insan toplanmıştı.

– Belliydi, zaten belliydi, diye söze girdi bir kişi. Kudretli vezirimizin böyle bir hocayı yanına alacağı belliydi, diye ekledi.

Gazalî, vedalaşmaya devam etti. Kalabalığın içinden yaşlı bir amca:

– Gazalî gibi bir genç hocanın, ilim hastası vezirin gözünden kaçmasına imkân yoktu, diye söylendi. Allah yolunu açık etsin hocaefendi. Kurban olduğum Allah utandırmasın inşaallah, diye de dua etti.

Gördüğü ilgiden dolayı mahcup olmuştu. Hocası el-Cüveynî ile gönül yolculuğunun efendisi Farmadî'nin mezarını ziyaret ederek onlara dua etti. İki kardeş medreseye dönerken güneş, Nişabur'u erguvanî bir kızıllığa boyuyordu.

O akşam, dergâhtaki sohbete Gazalî'nin de katılacağını haber alan ahali, esnaf ve devlet ricalinden kalabalık bir grup, hankâhı hınca hınç doldurmuştu. Yerine geçerken kendisine gösterilen alakadan oldukça etkilenen Gazalî, duygusallığın doruklarına kanatlanmıştı.

Gazalî, postnişine yaklaşınca gözünün önünde, dalgalı gönül denizinin hocası Farmadî canlandı. Gözyaşlarına hâkim

olamıyordu. Büyük bir edeple posta oturduğunda bir süre başını öne eğerek ağladı.

İçindeki sis dağılmış ve yüreği berraklaşmıştı. Başıyla işaret ederek herkesin oturmasını salık verdi. Kalabalığa göz gezdirdikten sonra hocası için dua etti. Gözyaşları sel olmuş akıyordu.

Dergâhtaki herkes başını eğmiş, dualara gözyaşıyla mukabele ediyor, gönül âlemlerinin yağmurlarını birbirinden gizlemeye çalışıyordu.

Duanın ardından yürekleri delen sesiyle kükredi Gazalî:

– Ey Yüce Allah'ın sadık kulları! İki cihan serveri Efendimizin (a.s.m.) mümtaz dostları! Ey gönül dehlizlerimin yol arkadaşları!

Salona loş bir ışık hâkimdi. Yaşlı gözlerden çıkan parıltılar, bir ordunun üzerine boşalan ok sağanağı gibi üzerine yağıyordu:

– Kardeşlerim! Biliniz ki cevizin kabuğunu kırıp özüne inmeyen kişi, cevizin hepsini kabuk zanneder. Bütün vaktini dünya işine hasredip gönül işlerini ihmal eden kişinin durumu da işte bu misal gibidir.

Yine, atalarının dindarlığı ile kurtulacağını zannedenler; babalarının yemesiyle kendi karınlarının doyacağını, onların içmesiyle susuzluklarının gideceğini, onların okumasıyla bilgili olacağını zannedenlere benzer.

Dostlarım! Unutmayınız ki, ibadet on kısımdır, dokuzu helâl rızık kazanmaktır. Malının helâl yoldan mı yoksa haramdan mı geldiğini düşünmeyenler, cehenneme neresinden atılırsa atılsın, Allahu Teâlâ, onlara asla acımayacaktır. Çok kimse vardır ki, yedikleri ve giydikleri haramdır. Sonra ellerini kaldırıp dua ederler.

Şimdi sorarım size. Böyle bir dua nasıl kabul olunur?

Sözleri, kendisini dinleyenlerin yüreklerinde derin tesirler bırakıyordu. Gazalî coşmuş, adeta kendisinden geçmişti:

– Dostlarım! Uzun mesafelere ulaşmak ancak yakın mesafeleri aşmakla mümkündür. Allah Teâlâ'nın her yaptığımızı bildiğini unutmamalıyız. İnsanlar birbirinin sadece dışını görür. Allah ise, hem dışımızı hem de içimizi görür. Bunu bilen bir kimsenin bütün işleri ve düşünceleri edepli olur. Bu nedenle, bedenine değil, kalbine değer vermeye meylet ve gönlünü olgunlaştırmak için çabala! Çünkü kişi; bedeni kadar değil, ruhu kadar insandır.

Biliniz ki, ilmi ile amel etmeyen âlim; başkalarını giydirdiği halde kendisi çırılçıplak olan dikiş iğnesi gibidir. Eğer ki sen, ey nefsim! Sonra tevbe ederim diyorsan, yanılıyorsun. Zira ölüm sana daha evvel gelebilir ve sen pişman olup ortada kalırsın. Yarın tevbe etmeyi bugün tevbe etmekten daha kolay sanıyorsan, aldanıyorsun.

Çaydanlık, ne kadar kibirli dursa da bardağın önünde eğilir.

Kardeşlerim! Öyleyse bu büyüklenme niye? Bu kibir, bu gurur niçin? Unutmayın ki ölüm, Allah'ın sevgili kullarına, bir bardak soğuk su içmek kadar kolay gelir...

Gazalî, ahaliden helallik alıp sözlerini tamamladı. Sırtı sırılsıklam olmuş, dudağı susuzluktan birbirine yapışıyordu. Yüreği ise kuş gibi hafifti.

Cebinden çıkardığı mendille alnındaki terleri silerken ağzına kadar dolu olan dergâhta hiçbir hareket yoktu. Kimse yerinden ayrılmıyor ve hâlâ dinlemeye devam ediyordu.

Dergâhın kerpiç duvarları, sohbete eşlik edercesine terlemiş, sanki cemaatle birlikte gözyaşı dökmüştü. Gazalî ve Ahmed medreseye dönerken, gönüllerin bedenlerden ayrılarak sonsuz âlemlerin iklimine kanatlandığı bu an, Nişabur semalarını süsleyen eşsiz bir gökkuşağı olarak ufukta asılı duruyordu.

İki kardeş, birbirine yaslanarak medresenin yolunu tuttu. Şafak, gözlerinin önüne kümelenen siyah peçesini henüz yırt-

mış ve bütün berraklığıyla Nişabur vilayetinin üzerine gülümsemeye başlamıştı. O sabah, medresenin önünde daha önce toplanmamış bir kalabalık vardı. Ahali, erkenden medresenin bahçesine gelmişti.

Bütün hazırlıklar tamamlanmış, devlet ricalinin gelmesi bekleniyordu. Başmüderris yüksekçe bir kürsüye çıkmış, etrafı temaşa ediyordu. Çok geçmeden nöbetçi öğrenci devlet ricalinin gelmekte olduğunu işaret etti.

Başmüderrisin Gazalî'ye medreseye yaptığı hizmetlerden dolayı teşekkür eden konuşması, örtüye sarılı Kur'an-ı Kerim'i takdim edişi ve ona sarılarak başarılar dilemesi duygusal anların yaşanmasına sebebiyet verdi. Gazalî, başmüderrisin elini hürmetle öptü. Daha sonra iki elini havaya kaldırıp ahaliye:

– Haklarınızı helal ediniz, derken medresenin bahçesi:

– Helal olsun ve Allah utandırmasın, sözleriyle inliyordu.

Gazalî atına binmeden önce son bir kez Ahmed'e sarıldı. Ahmed'in gözleri dolu doluydu.

– Keşke babam da yaşasaydı ve bu manzaraya şahit olsaydı, dedi ağabeyine.

– Keşke, diye cevap verdi Gazalî uzaklara bakarak. Kim bilir, belki de şahit oluyordur, diye ekledi sonra.

Atına binip son defa geriye baktığında, arkasından sallanan yüzlerce eli ve Süleyman Bey'in dağıttırdığı çuvallar dolusu şekere hücum eden çocukların mutluluğunu görmüştü. Ahmed'i gördü sonra, hüzünlendi...

Ahmed, boynunu bükerek medreseye dönerken içinden mırıldanıyordu:

– Onu götüren rüzgâr, eminim ki bir gün beni de almaya gelecek...

Üçüncü Bölüm

1085 ve Sonraya Akan Zamanın İzinde

Ey oğul!
Fayda sağlayacak fırsatları kaçırma.
Muhtaç olduğun şeylere iyice sahip çık.
Görülmesini acele ettiğin işlerinde
dikkatini başka taraflara dağıtma.
İçinde bulunduğun toplumun âdet ve
geleneklerine saygılı ol.
Âhirette seni rüsvay edecek çirkin âdet ve
geleneklerden sakın.
Bir şeyin neticesini iyice düşünüp hesaba katmadan
yapmakta acele etme.

—İMAM GAZALÎ

Gazalî'nin karargâh günleri

TAKVİMLERİN 1085 YILINI gösterdiği vakitte Samarra'ya doğru giderken Gazalî'nin gözünden Nişabur'un resmi epey bir süre silinmemişti. Bedeni, ruhunun önünde yürüyordu sanki. Bu durum, Süleyman Bey'in yanına yaklaşıp sohbet etmeye başlamasına kadar böylece sürüp gitti.

Süleyman Bey, Gazalî'deki mahzunluğu fark etmişti:

– Alıştığın bir yerden ayılmak zordur. Hele de senin gibi sevilen birisi için.

– Evet. Zordur zor olmasına ama güneş her gün yeniden doğuyor ve seher yeli her sabah farklı bir muştuyla çalıyor kapımızı. Bugünden yarına başımıza nelerin geleceğini kestiremiyoruz. Rüzgârın ne yönden eseceğini ancak Kadir-i Mutlak olan Allah biliyor. Bize, bu Yüce Hâkimin hükmüne boyun eğmek düşüyor sadece.

– Doğru söylersin. Lakin bu sefer rüzgâr çok güçlü bir yerden esti. Vezir hazretleri, sizi ilim ve hukuk danışmanı olarak himayesine aldı. Sizin için bir köşk tahsis edip hazırlat-

mış. Hizmetçileriniz, bahçıvanınız, korumanız, haberciniz ve aşçınız görevlendirilmiş. Bundan böyle çok huzurlu bir hayat sizi bekler.

Samarra, gelinlik giymiş kız gibi bütün ışıltısıyla uzaktan görünmüştü. Şehre yaklaştıkça askerî hareketlilik daha da artıyordu. Gazalî'yi, askerleri dikkatlice süzerken gören Süleyman Bey söze girdi:

– Burası güvenli ve çok korunaklı bir yerdir hocaefendi.

– Devletin kalbinin elbette sıkı korunması lazımdır.

Gülüştüler. Devam etti söze Süleyman Bey:

– Biz, sizi yeni mekânınıza yerleştirip bütün eksiklerinizi gidermek üzere görevlendirildik. Bu zaman zarfında emrinize amadeyiz. Bir talebiniz olursa lütfen bize bildiriniz. Vezir hazretlerinin bu hususta kesin emri var, derhal karşılanacaktır.

– Allah ondan razı olsun. Bütün ayrıntıları düşünmüş...

– Unutmadan söyleyeyim, vezir hazretleri, kütüphaneniz için Bağdat'tan kitap sipariş ettiğini ve tahsisini de gönderdiğini söylemişti.

Samarra, Bağdat'ın yetmiş mil uzağında ve Dicle kenarında inşa edilmiş bir şehirdi. Gazalî'nin Samarra hakkında bildiği ancak aynı zamanda merak ettiği hususlar da vardı:

– Türkler, Orta Asya'dan göç etmeye başlayınca Anadolu'ya ulaşmadan önce Irak'a geldiler. O dönemde Bağdat'ta Halife Me'mun bulunuyordu herhalde?

– Evet. Me'mun, Türklere yerleşim yeri oluşturmak amacıyla, Bağdat'ın yetmiş mil kuzeydoğusunda ve Dicle'nin kıyısında uzanan araziyi şehir kurulması için tahsis etmiş ve burada yoğun bir inşa faaliyetine başlanmıştı.

– Yeni bir şehir inşasından bahsediyorsunuz herhalde?

– Evet, evet. Bağdat'ın dairesel planının yerine burada Dicle kıvrımlarına paralel uzanan bir şehir kuruldu. Burada tek katlı evler, camiler, hamamlar ve devasa saraylar inşa edildi.

Çöl ağaçlandırılarak muazzam bir şehir ortaya çıkarıldı. Kurulan yeni şehre, gören hayran kalır anlamına gelen 'surra men rae' adı verildi ancak bu isim halk arasında Samarra diye telaffuz edilir oldu.

Gazalî, kendisine kucak açan bu güzel şehre girmek için sabırsızlanıyordu. Süleyman Bey'in geçiş izin belgesini vermesiyle bu karargâh şehir, gönlünün bütün kapılarını ardına kadar açmıştı. Askerlerin dizili olduğu ana girişte ilerledikten sonra, bakırcılar çarşısına açılan ara caddedeki ritimli tıkırtıların arasından geçerek yürümeye devam ettiler.

Gazalî, alıcı gözlerle etrafı süzüyordu ki çok geçmeden, etrafı duvarla çevrili ve kapısı caddeye açılan bir köşkün önündeydiler.

Atlıların yaklaştığını gören Kasım Efendi:

– Geldiler, diye bağırarak telaşla kapıya koştu. Bir anda evde kim varsa, giriş kapısının önünde sıraya dizilmişti. Kafile kapıya dayanınca Kasım Efendi, her tarafına akseden bir tebessümle söze girdi:

– Hoş geldiniz beyim. Safalar getirdiniz.

Kasım Efendi durmadan konuşuyordu. Cüppesinden anladığı Gazalî'nin elini öpmek için davrandı. Bir solukta yanındakileri tanıttı ona.

Rengârenk güllerin çevrelediği yoldan köşke doğru yürürlerken Kasım Efendi nefes almadan konuşmaya devam ediyordu:

– Efendim! Dün sabah vezir hazretleri geldi buraya. Yapılan işleri denetledi. Üst kata bir kütüphane yapmaları için birkaç kişiyi görevlendirdi. Adamlar mırın kırın etmeye kalktı. Vezirimiz sesini yükseltti ve gerekirse sabaha kadar çalışmalarını emretti.

Süleyman Bey, Kasım Efendi'den bir fırsat bulup sordu:

– Bitirebildiler mi bari?

– Evet efendim, bitti. Bu sabah iki sandık kitap geldi. Kü-

tüphaneyi bir güzel temizleyip özenle yerleştirdik.

– Güzel...

Gazalî, sabah namazından sonra uyumadı. Kütüphanenin raflarında dizili olan kitaplara göz gezdirdikten sonra balkona çıktı.

Havuzdan yansıyan güneş parıltıları gözünü kamaştırıyordu. Uzun bir süre bahçedeki güllerin kendisine tebessüm edişiyle meşgul oldu.

Sokaklar güne yeni uyanıyordu. Çekiç seslerinin sabahın sükûnetine inat havayı kırbaçlamaya başladığı sırada Gazalî, etrafı temaşa ediyordu. O sırada bahçe kapısına elinde iki bohça taşıyan biri yaklaştı. Kasım Efendi koşarak kapıyı açtı. Kaşlarını çatarak çıkıştı gelene:

– Yine geç kaldın Mesud!

Köşkün hizmetçisi Mesud, oflayıp puflayarak cevapladı onu:

– Ancak hazır ettiler. Kimse işini zamanında yapmıyor artık!

O sırada Mesud'un gözü balkondaki Gazalî'ye ilişmişti. Önünde eğilerek selam verdi. Gazalî, tebessüm etti. İlerlerken Mesud'un konuşmaları sürüyordu:

– Aman Kasım Efendi, dikkat et! Kırışmasınlar. İlk yaptığımız iş hayırlısıyla tamamlansın da emeğimiz zayi olmasın bari.

Mesud, bir taraftan da göz ucuyla balkonu süzmeyi ihmal etmiyordu.

Gazalî yemeğini yerken hizmetçisi Şükran Hanım, yeni elbiselerini dolabına yerleştiriyordu. Tören elbiseleri, makam elbiseleri, beyaz-siyah sarıklar ve diğerleri... Hepsini yerli yerine özenle istifledi.

Yemek yerken gözü Samarra Ulu Camii'nin güzel duruşuna takılmıştı. Gazalî, gözünü bir türlü ondan alamıyordu.

Balkonun ucuna doğru yaklaştı. Adeta büyülenmişti. Bu

devasa mabet, neredeyse şehirle mukayese edilebilecek büyüklükteydi. Kare tabana oturan dev boyutlu minaresi ise bakanların gözünü güzelliğiyle esir alan bir şaheserdi.

Koni şeklinde olan bu anıtsal minare göğe doğru yükselirken gözler minarenin zirvesine geniş rampalı bir merdivenin kıvrımlarında dolandıktan sonra çıkabiliyordu ancak.

İslam dünyasının en büyük camilerinden biri olup yapımında tuğla ve kerpiç kullanılan Samarra Ulu Camii, Gazalî'nin bakışını bir mıknatıs gibi üzerine çekmişti ki, Mesud'un sözleri Gazalî'yi bu temaşadan kopardı:

– Efendim! Cüppelerinizin etek ölçülerini almamız lazım. Zira size her an lazım olabilir.

Gazalî, yüksek bir yerden yere çakılmış gibiydi. Biraz sonra Kasım Efendi'yle haberci İhsan da geldi. İhsan kendisini takdim etti:

– Efendim! Ben haberciniz İhsan. Size saraydan malumat getirdim.

Gazalî, İhsan'ı baştan ayağı süzdükten sonra başını sallayarak devam etmesini işaret etti.

– Efendim! Süleyman Bey, size selam ve hürmetlerini bildirdi. Ayrıca öğleden sonra sizi devlet erkânıyla tanıştırmak istediğini söyledi.

Samarra'da havalar ısınmaya başlamıştı bile.

KADI SEYYİD EFENDİ'NİN YANINDA

Sarayda geçen yoğun bir günün ardından Gazalî eve döndü. Aklında kalan şey, Ulu Cami'de kıldığı namazın manevî zevkiyle Kadı Seyyid Efendi'nin hoşsohbeti idi. Odasına girerken aklında çeşitli resimler dolanıyordu.

Pencerenin kenarına oturdu ve zihnini ayıklamaya başladı.

Kadı Seyyid Efendi, hoşsohbetinin yanında nüktedan ve oldukça açık sözlü biriydi. Dost canlısı tavırları da Gazalî'yi ol-

dukça etkilemişti. Yaptığı bir dizi ziyaretin ardından sıkılmaya başlamıştı ki hemen sonra ziyaret ettiği Seyyid Efendi'nin makamında rahatlamıştı.

İşlerinin yoğunluğundan dolayı ziyareti uzun tutmamaya kararlı olmasına rağmen sohbet alıp başını gitmiş ve vakit epey ilerlemişti. Seyyid Efendi'nin sohbeti bitirmeye pek niyeti de yoktu:

– Siz gelmeden şöhretiniz teşrif etti buraya hocaefendi! Bir tanışsak diye iç geçirirken sizi buralarda görmek bizi çok memnun etti doğrusu.

– Estağfirullah Seyyid Efendi! Biz kimiz ki şöhretimiz buralara kadar yayılmış olsun.

– Lütfen tevazu buyurmayın. İlim meclislerinde verdiğiniz misaller ve izahatlar çokça mevzu bahis olmaya başlayınca, vezir hazretlerinin sizi buraya getireceğini bekliyorduk zaten. Hatta çok geç kaldı diye hayıflanmaya başlamıştık neredeyse.

– Vezirimizin teveccühü oldu. Allah ondan razı olsun.

– Vezir hazretleri ilmin kokusunu nerede ve kimde bulursa hemen sahiplenir, onu devletimizin himayesine alır ve ona hürmet gösterir. Devletimizin ilmin ve fennin her çeşidiyle donanmasına sair işlerden daha ziyade ihtimam gösterir.

– Doğrusu da bu değil midir efendim?

– Elbette öyledir. Hatta Ömer Hayyam için nice masraflara girerek rasathane yaptırdığını, bir dediğini iki etmediğini de gördü bu gözlerimiz.

– Nişaburlu Ömer Hayyam burada mı?

– Rasathanesindedir herhalde. İlim meclislerine hiç katılmaz. Sıklıkla vezirimizin huzuruna teşrif eder, kabul merasimlerinde bulunur. Sonra da kabuğuna çekilip çalışmalar yapar. Sohbeti pek sevmeyen gizemli bir yapısı var. Misafirlerini de genelde evinde ağırlar.

– Nişabur'da adını sıkça duymuştum ama kendisiyle tanışamadım.

– Zaten tanışmasan daha iyi olur. Zira geldiğinden beri evlenmesi için her yolu denedim ama bir türlü muvaffak olamadım. Gerçi daha sonra evlenmemesi evla oldu gibime geldi.

– Neden öyle söylediniz? Her insan evlenmek ve yuva kurmak ister.

İmam Gazalî'nin bu sözünden sonra, Seyyid Efendi'nin gözlerinin içi parlamıştı. Gülerek elini Gazalî'nin omuzuna dokundurduktan sonra:

– Onun gecesi gündüzü pek belli değildi hocaefendi. Hayyam, yuva muva kuramaz.

Kadı Seyyid Efendi altmışını devirmiş hayat dolu ve muhabbet canlısı biriydi. Kalkmaya yeltendiği sırada Seyyid Efendi son sözlerini söylüyordu:

– Ancak senin evlenmen şart imam efendi! Hem de tam zamanıdır.

Kadılar, toplumdaki din ve hukukla ilgili bütün işlerde yetkiliydi. Evlenme ve boşanma işlerini yürüttükleri gibi, nafaka, miras ve alacak davalarına da bakarlardı. Bunun yanında yetimlerin ve erkek akrabası olmayan hanımların vâsiliklerini üzerlerine alan kadılar aynı zamanda noter vazifesi de görüp camileri ve bunlara ait vakıfları idare eder, vakfiyeler tanzim ederdi.

İmam Gazalî, habercisi İhsan'la birlikte evine doğru giderken aklında Kadı Seyyid Efendi'nin son sözleri deveran edip duruyordu.

Diline ise Hayyam'ın Nişabur'da gönülden gönüle akan şu dörtlüğü dolanmıştı:

Varlığın sırları saklı, benden.
Bir düğüm ki, ne sen çözebilirsin, ne ben.
Bizimki perde arkasında dedikodu.
Bir indi mi perde, ne sen kalırsın, ne ben.

Birkaç gün içinde Gazalî, Nizamülmülk'ün çalışma odası-

nın yakınında kendisi için hazırlatılan bir odaya yerleşmiş, ziyaretine gelen misafirleri kabul etmeye başlamıştı. Bu esnada devlet işlerinin nasıl yürüdüğü ve yapması gereken vazifeyle ilgili bilgiler de edindi.

Gazalî, evdeki çalışma düzenini de kurmuştu. Zira planladığı telif çalışmalarının özlemiyle yanıp tutuşuyordu.

Sabahleyin Gazalî'nin zihnini, o akşam Seyyid Efendi'nin evine yapacağı yemekli ziyaret meşgul ediyordu. Nizamülmülk'le ertesi gün yapacağı görüşme ise heyecanını cilalıyordu. Gün boyu bu toplantıya hazırlık yapmakla meşgul oldu.

KERKÜK GÜNLERİ

Bağdat ateşler altında kıvranırken akşamın kızıllığı ona nazire edercesine Kerkük semalarında dans ediyor, dağlara ve vadilere biteviye dökülüyordu. Akşamki sohbetin ardından Mustafa, aldığı ilaçların etkisiyle erkenden uyumuştu.

Abdurrahim Efendi, Bağdat'ın işgali dolayısıyla her zamankinden çok misafir ağırlıyor ve sabahlara kadar süren toplantılara katılıyordu. Nitekim o gün de bir toplantı için Kerkük'e davet edilmiş ve sabah erkenden evden ayrılmıştı.

Mustafa neredeyse öğlene kadar uyumuş ve kahvaltıdan sonra Hans'la çiftliği gezmeye çıkmıştı. Biraz sonra bir hurma ağacının dibine oturduklarında Mustafa yine uyukluyor, Hans da elindeki kitabı okuyarak tarihî olayları kitabın sayfalarından takip ediyordu.

Hans'ın Selçukluların ayak izine iyice düğümlendiği bir anda Mustafa ağaca yaslanıp Hans'a baktı. Onun tarihe bu denli merak duymasına çok seviniyordu. Hans, kitaptan başını kaldırarak konuşmaya başladı:

– Merakımı mazur gör. Beni kendisine çeken şeyin peşine gözü kapalı giderim ben. Zaten bu yüzden hiçbir yerde dikiş tutturamıyorum.

Mustafa, Hans'ın sözlerine gülümseyerek cevap verdi:

– Elbette insan, yüreğinin çağırdığı yere gitmeli. Hatta sonu ne olursa olsun bundan vazgeçmemeli. Sen doğru olanı yapıyorsun Hans. Bunun için herhangi bir sıkıntı duymana gerek yok.

– Sabahleyin sen uyurken ben de kitaba biraz göz attım. Kaldığımız köşk, gerçekten çok güzel. Babana teşekkür ederim derken erkenden evden ayrıldığını gördüm. Gece de sabaha kadar uyumadılar sanırım.

– Babam bu aralar çok yoğun. Mevcut işgalle ilgili istişareler yapıyor herhalde. Oturup iki kelam dahi edemedik.

– İnşaallah yaramaz bir durum yoktur. Bu arada kafama tarihle ilgili epey soru takıldı. Selçuklularla ilgili merakımı henüz yenemedim.

– Ben yıllardır araştırıyorum yenemedim de sen birkaç günde nasıl yeneceksin Hans? İlim denilen şey bu merakı takip etmekle başlar.

– Öyleyse bütün merakımı kuşanıp sorarım sana: Selçuklularda ve ismini çok beğendiğim Merv şehrinden konuşuyorduk. Ne oldu o şehirde?

– Merv şehrinde yapılan büyük kurultayda Selçuklu ülkesi ve ele geçirilmesi planlanan vilayetler, Selçuklu hanedanına mensup üç lider arasında taksim edildi. Tuğrul Bey 'Sultan' unvanı ile başkent Nişabur'da kaldı ve Irak bölgesini kendine bağladı. Çeşitli bölgelere gönderilen diğer hanedan üyeleri de Sultan Tuğrul'un emrine verildi.

– Buna diğerleri itiraz etmediler mi?

– Etmediler. Hanedan üyeleri, Büyük Selçuklulara bağlı kalmakla beraber daha sonra kendi devletlerini kurdular zaten.

– Herhalde tarihin önemli kırılma noktalarından birinden söz ediyorsun?

– Aynen öyle. Çok önemli bir kırılma noktası gerçekten.

– Ben de orda olmak isterdim. Çok gurur verici olmalı.

– Elbette. Hep birlikte zafer türküleri söyleniyordu. Güneşin çılgınca gülümsediği bir öğle vaktinde herkes vilayet meydanında toplanmış, sultanın gelmesini bekliyordu. Tuğrul ve Çağrı Bey en son gelerek ahaliyi selamladı. Herkesin yüzü, bir sürü yaralı ve şehit olmasına rağmen gülen güneşe eşlik ediyordu.

– Az önce toprak bölüşümünden bahsettin. Pekâlâ, niçin devlet parça parça taksim edilmiş böyle? Tek bir idare olsa daha iyi olmaz mıydı acaba?

– Selçuklularda kural böyle işliyor. İşin ideali ise senin düşündüğün gibi birlik içinde olmaktır. Tuğrul Bey'in oradaki 'ok benzetmesi' de bize bunu anlatır.

– Nasıl? Bu son söylediğini anlayamadım.

– Törende yapılan konuşmaların ardından Tuğrul Bey, Çağrı Bey'e bir ok verip kırmasını istedi. Çağrı Bey oku kolayca ikiye böldü. Etraftaki herkes şaşkınlık içinde Tuğrul Bey'in amacını anlamaya çalışıyordu.

– Bunu ben de merak ettim şimdi.

– Tuğrul Bey, bu kez Çağrı Bey'den iki parçaya ayrılan okları bir arada kırmasını istedi. Epey zorlanmasına rağmen Çağrı Bey bunu da başardı. Heyecan doruktaydı. Tuğrul Bey herkesin şaşkın bakışları arasında bu kez dört parçaya ayrılan okların bir arada kırılmasını istedi.

– Onu kırması mümkün değil ama?

– Acele etme Hans. Burada amaç oku kırmak değil, daha başka. Nitekim Çağrı Bey kıramayacağını bile bile okları kırmayı denedi. Çok zorladı ama sonuçta okları kıramadı. Bunun üzerine Sultan Tuğrul, devletin kuruluş ilkesini açıklayan ve herkesin merakını gideren o meşhur sözünü söyledi:

"Bizler de böyle birlik hâlinde olursak, birbirimize yaslanıp destek verirsek, Allah'a yemin olsun ki, bizi kimse kıramaz!"

Hans, çok şaşırmış ama meseleyi anlamıştı. Duygularını paylaştı:

– Tuğrul Bey, bu sözleriyle sorumun cevabını güzel şekilde verdi. En başta sorduğum sorunun cevabı da aklımda şekillenmeye başladı. Halife Bağdat'ta zor bir durumda ve sürekli gelişip büyüyen bir Selçuklu devleti var. Her ikisi de ehl-i sünnet inancında üstelik.

Mustafa, Hans'ın bu sözlerinden sonra tebessüm etti. Hans'a takılmayı da ihmal etmedi:

– Sana gazetecilik yaptırarak yazık etmişler. Aslında iyi bir tarihçi olabilirmişsin.

Hans, Mustafa'nın sözlerinden mutlu olmuştu. Gülerek karşılık verdi:

– Sen de çok iyi anlatıyorsun be birader. Anlayacağın merak suçunun tamamı bende değil.

Hurma ağacının altından kahkahalar yükselirken kalkıp ilerlemeye devam ettiler. Etrafa ağır aksak gelen akşamın mahmurluğu çöküyordu.

Mustafa Hans'a bakarak kaldığı yerden devam etti:

– Büveyhîlerin, Fatimîlerden destek alarak yaptığı tahrikler ve mezhep kavgalarının ayyuka çıkması Bağdat'ta hayat şartlarını iyice zorlaştırdı. Buna bir de Besasirî'nin zalimce icraatları eklenince halife, doğal olarak bu durumdan bir kurtuluş çaresi aramaya başladı.

Hans dayanamayarak araya girdi:

– Aman Tanrım! Selçuklular konusunda baltayı nasıl taşa vurmuşum da haberim yokmuş. Şimdi anlıyorum ki en korkunç meslek, cahilliktir.

– Evet öyledir. Ama cahil olduğunu bilmemek ondan da kötüdür.

– Seninki daha da güzel oldu. Özür diliyorum, devam edebilirsin.

– Halife, sabah namazından sonra danışma meclisini topladı ve herkesi dinledi. İçinde bulundukları durumdan kurtulmak için hal çaresi arıyordu. Sonunda Vezir İbnü'l-Müslime,

halifeyi, Bağdat'ı bu karışıklıktan kurtarması için Sultan Tuğrul Bey'den yardım istemeye razı etti. Şehirdeki karışıklıklardan iyice usanmış olan halife de, asayişin ancak bu şekilde sağlanacağına kanaat getirerek Tuğrul Bey'e bir mektup yazma kararı aldı.

– Bizzat gel bizi kurtar mı demiş mektubunda?

– Evet. Halife, içinde bulundukları bu zor durumdan kendisini ve devletini kurtarması için Tuğrul Bey'den açıkça yardım istiyordu.

Hava iyice kan rengine bürünmüştü. Mustafa ve Hans çiftlik gezisini tamamlayıp konağa dönmüş ve kendilerini bahçedeki çardakta deveran eden fıskiyenin su sesinin ritmine kaptırmıştı.

Etrafta telaşlı bir koşuşturmaca vardı.

AŞK KIVILCIMLARI

Akşam namazını Seyyid Efendi'yle Ulu Cami'de kıldıktan sonra korumalar eşliğinde karargâhın hemen arka tarafında bulunan eve vardıklarında havuz başında donatılmış masa onları bekliyordu. Masanın etrafında aşçı ve hizmetkârlar elpençe divan durmuş, Kadı Seyyid Efendi'nin talimatlarını bekliyordu.

Masanın kusursuz hazırlandığını gören Seyyid Efendi, çekilmeleri için eliyle işaret ettikten sonra hem yemeye hem de konuşmaya başladı:

– Muhammed, evladım. Daha rahat konuşuruz diye kimseyi davet etmedim. Buranın değişik bir havası var. Konuşulan herşey sabah olmadan bütün karargâha bire on eklenerek yayılıyor. Sen sen ol da bu hususa çok dikkat et.

– Böylesi daha isabetli olmuş o zaman efendim. Henüz yolun başında bu türden bir olumsuzlukla karşılaşmak istemem. Hem bu sayede, sizin engin tecrübenizden fevkalade istifade edeceğiz gibi görünüyor.

Yemek bitince, havuzun diğer tarafındaki masaya geçtiler. Gökyüzü, yıldız demetinden oluşan tacını giymiş ve masmavi tenini ruha sürur veren yıldız desenleriyle süslemişti. Bahçedeki durgun ve berrak havuz anbean, cilveden kudurmuş olan gökyüzünün resmini çekmekle meşguldü.

– Baba, diye bağırarak koşup gelen çocuğun sesi, donmuş olan zamanın buzlarını çözmüş ve vakti yeniden hareketlendirmişti.

Seyyid Efendi, on yaşındaki oğlunun önünde diz çöküp onu kucakladı ve bir süre uzun beyaz sakalıyla oynamasına müsaade etti. Alperen, babasının boynuna sarıldığı anda, gözlerinde apayrı bir tılsım taşıdığına tanık olduğu Gazalî'yle yüzleşerek durgunlaştı.

Seyyid Efendi, Alperen'in durgunluğunun sebebini anlamıştı. Onu öperek merakını giderdi:

– Gel oğlum. Seni imam efendiyle tanıştırayım.

Alperen, önünde duran uzun boylu ve kumral adamı süzdükten sonra eğilerek elini öptü. Çok farklı bir giyim tarzı vardı. Kalın dudakları, kırmızıya çalan yanakları ve ona eşlik eden taze sakalı da çok ilgisini çekmişti. Ancak aklı, diğer misafirlerden farklı olarak derin manalar gizleyen gözlerindeki ışıltıya takılı kalmıştı.

Gazalî'nin dizine oturdu ve utana sıkıla gözlerini süzmeye koyuldu. Gazalî daha fazla dayanamayıp alnına uzunca bir öpücük kondurdu.

Seyyid Efendi, Alperen'i almaya yeltenmişti ki o sırada kendilerine gelen hanımını gördü ve onu tebessümle karşıladı:

– Aman efendim kimleri görüyorum!

Gazalî de ayağa kalkmıştı. Hatice Hanım misafire dönerek büyük bir samimiyetle konuşmaya başladı:

– Hoş geldiniz evladım, lütfen rahatsız olmayın. Kadı Seyyid Efendi sizden sitayişle bahsetti. Yeni göreviniz hayırlı olsun, Allah utandırmasın.

Gazalî başını kaldırarak:

– Allah razı olsun efendim.

Gazalî'nin o anda dikkatini elinde tepsiyle Hatice Hanım'ın arkasında bekleyen genç kız çekmişti. İpekten bir elbisenin içinde zarafetiyle arz-ı endam eden kızla bir an göz göze gelen Gazalî, utanarak alev sarmalına dönen gözünü kıstı ve başını öne eğdi. Yeniden alev saçan gözüne baktığında içini garip bir ürperti kaplamış, yanakları kızarmaya durmuştu ki, o anda imdadına Seyyid Efendi'nin tanıştırma faslı yetişti:

– Eşim Hatice Hanım, kızım Nurbanu ve vezirimizin yeni danışmanı Tûslu İmam Gazalî.

Gazalî, tanışmaktan duyduğu memnuniyeti dile getirmişti ki Nurbanu, Gazalî'ye dönerek tebessüm etti ve "Hoş geldiniz hocaefendi" dedi. Sonra elindeki tepsiyi işaret ederek babasına döndü:

– Babacığım! Mutfağa girdim ve kendi ellerimle hazırladım.

Nurbanu, elindeki tepsiyi masaya bıraktı. Gazalî, başını öne eğmiş ve gözlerini kapatmıştı.

Zamanın sıfırlandığı o anda, Gazalî'nin gözüne Nurbanu'nun silüeti yansımaya devam ediyordu. Tedirgin oldu ve gözlerini açarak başını yukarı kaldırdı. Seyyid Efendi bir hayli neşelenmiş, kızına sarılarak methiyeler diziyordu:

– Aman kızım, gel bir sarılayım. Her akşam ayrı bir sürprizle karşılarsın bu ihtiyar âdemi...

Seyyid Efendi'nin kızına sarılışı, hanımına yaklaşımı ve oğluna duyduğu sevgi, Gazalî'yi bir anda başka dünyalara götürmüştü. O anda içinde bulunduğu derin boşluğu fark ederek durgunlaştı.

Hanımlar ve Alperen kısa bir zaman sonra ayrıldılar. Ancak Gazalî'nin göz peçesine yansıyan resim bir türlü silinmiyordu.

Saatler süren sohbeti Seyyid Efendi yönlendirmiş ve Gaza-

lî'ye karargâhın yapısı, işleyişi, adabı ve usûlleriyle ilgili detaylı bilgiler vermişti. Nizamülmülk'ün yoğun devlet işlerine rağmen ilme çok önem verdiğini ve ilim meclislerine her fırsat buldukça katıldığını anlatırken epey tedirgindi:

– Evladım, vezir hazretlerinin katıldığı ilim meclisleri çok çetin tartışmalara sahne oluyor. Herkes, kendisini kabul ettirmek için zırhlarını giyinip bu toplantılara geliyor.

Seyyid Efendi'nin anlatım tarzı ve heyecanı, Gazalî'nin çok hoşuna gitmişti. Anlattıklarını keyifle dinliyor, müdahale etmiyordu. Seyyid Efendi sohbeti renklendirmeye devam etti:

– Burada çok farklı düşünceler çarpışıyor evlat. Vezirimiz bu farklılıklara asla müdahale etmiyor, suyu her zaman akışına bırakıyor.

Seyyid Efendi'nin her cümleden ve misalden sonra Gazalî'ye yönelik nasihatleri de vardı:

– Aman evladım. Bu münakaşalara hazırlık yapasın. Zira vezirimizin gözüne girmek amacıyla her fırsatta seni sınamak isteyenler çıkacaktır.

– Meraklanmayın kadı efendi! Münakaşa ve münazara bizim işimizdir. Yüzmeyi bilmesek böyle engin bir denize zaten açılmazdık. Lütfen endişe buyurmayınız.

Vakit bir hayli ilerlemiş ve gece, sükûnet elbiselerini giyinmişti. Gazalî, sohbete eşlik etmek için gelen soğuk havanın tesiri genç bedenini iyice sardığında müsaade isteyip ayrılmak istedi.

Ay, yeryüzüne işmar edercesine şavkını salmış, havuz aynasında kendi güzelliğini temaşa ediyordu.

Seyyid Efendi, Gazalî'yi kapıya kadar uğurladı.

Kasım'la birlikte yola düşen Gazalî'nin yüzünde tatlı bir tebessüm kol geziyordu. Yıllar sonra ilk defa aile saadetinin tadını aldığı evden ayrılırken içi huzur doluydu. Kendisine baba şefkatiyle yaklaşan Seyyid Efendi'nin sıcak tavırları ve kol kanat germeye çalışması. Ve elbette Nurbanu'nun loş ışıkta

ahenkle salınan silüetinin gözlerine akseden zarif yansıması...

Sabahın ışıkları Ulu Cami'nin minaresine doğru yükselirken Gazalî, karargâha yürüyordu. Saraya giden uzun yolun sağında ve solunda kümelenmiş askerlerin saygı gösterileri arasında vakarla ilerledi. Diğer günlerden farklı olarak caddelerde olağanüstü bir hareketlilik gözüne çarpmıştı. Odasına girdi. Caddeye açılan pencereden bir süre bu koşuşturmacaları izledi.

Saray erkânı da peşlerinden atlı kovalarcasına telaş içinde makamlarına geliyordu.

Çok geçmeden mesele anlaşıldı. Sabah namazından sonra gelen haberciler, karargâha önemli bilgiler içeren bir mektup getirmişti. Mektuptaki bilgiler kulaktan kulağa yayılıyordu:

Nizamülmülk'ün damadı olan Fahrüddevle, Sultan Melikşah'ı, zengin Mervanî Devleti'nin Diyarbekir bölgesine bir sefer yapmak için ikna etmiş. Sultan, şehirleri art arda zapt ederek kısa sürede Diyarbekir bölgesine hâkim olmuş, böylece Mervanî Devleti'ni ortadan kaldırmış.

Gazalî, bunları duyunca İhsan'a dönerek kafasındakileri sordu:

– Ortada telaştan ziyade bir sevincin hâkim olması gerekmez mi?

– Mevzu bu kadar olsa dediğiniz doğrudur lakin devamı da var efendim. Sultan Melikşah, Mervanî Devleti'nin yardımına koşan Musul Emiri Müslim'e çok kızmış ve Musul üzerine yürüyerek şehri derhal teslim almış. Ancak bu sırada Horasan'da bulunan kardeşi Tekiş'in isyan etmesi üzerine, onu yerinde bırakmak zorunda kalmış.

O esnada sarayın salonu epey kalabalıklaşmış ve herkes can kulağıyla gelen haberlere kilitlenmişti. Kadı Seyyid Efendi telaşla bağırdı:

– Aman Allahım! Melikşah bunu onun yanına komaz!

İhsan, olanları anlatmaya devam etti:

– Sultan Melikşah daha sonra Tekiş'e karşı harekete geçmiş ve onu sığındığı Tirmiz Kalesi'nde kuşatıp yakalayarak gözlerine mil çektirmiş, sonra da hapsettirmiş.

Bir anda herkes odasına çekilmiş ve etraf boşalmıştı. Büyük divan toplanmış, herkes Nizamülmülk'ün gelmesini bekliyordu. Gazalî, bir süre daha dışarıdaki hareketliliği seyrettikten sonra çalışmaya başladı. Az sonra salondaki sesler ve koşturmacalar tamamen sona ermiş, etrafa tam anlamıyla ölüm sessizliği hâkim olmuştu.

Gazalî, el-Cüveynî'nin kaleme aldığı *Nihayet el-Matlab* adlı eserine *el-Basit* adında bir şerh yazıyordu ve bu eserini neredeyse bitirmek üzereydi.

Çalışırken, yarı açık olan odasının kapısında bir iki kez karaltı hissetti. Başını kaldırıp kapıya bakıyor ama kimseyi göremiyordu. Çalışmasına devam etti. Aynı durum üçüncü kez tekrarlanınca karaltının nedenini anladı. Gelen Kadı Seyyid Efendi'nin oğlu Alperen'di ve onu kapının ardından gizlice seyrediyordu.

Gizlice kapıya yöneldi ve onu saklandığı yerde kıskıvrak yakaladı. Sonra alnından öperek masasına getirdi ve ona bir avuç şeker verdi. Bütün mahcubiyetine rağmen Alperen'in ağzı kulaklarındaydı. Özür beyan edercesine konuştu:

– Babama ilacını getirmiştim.

Evlerine sürekli gelip gidenlerin yaşlı olması nedeniyle Gazalî'ye inanılmaz bir sempati duymuştu. Evlerine misafir olduğu akşam ve ertesi sabah annesine sürekli olarak "Bizde mi kalacak?" diye sormuş, kalmayacağını öğrenince de bir hayli üzülmüştü.

Gazalî, küçük dostunu sevmekle meşgulken, divan toplantısını yöneten Nizamülmülk, gelişen olayları değerlendirmeye devam ediyordu:

– Böylece sultanımız, dış fetihler sırasında karşılaştığımız önemli engellerden birini ortadan kaldırmış ve cihan hâkimi-

yetimizin peçesini bir karış daha aralamıştır. Allah ondan razı olsun ve ona sınırsız güç versin.

Vaktin öğlene aktığı sırada Gazalî, *el-Basit* adlı eserinin önsözünü neredeyse tamamlamış ve girişe, fıkıh usûlüyle ilgili daha geniş bir eser kaleme alacağı bilgisini eklemişti. Birkaç gün içinde eserinin tamamlanacağına kanaat getirmesi Gazalî'yi oldukça rahatlatmıştı. Pencereden dışarı bakarken ellerini ensesinde birleştirerek gerindi.

NİZAMÜLMÜLK'ÜN HUZURUNDA

Gazalî'nin arkasına yaslanıp dinlenmeye başladığı sırada İhsan geldi ve öğleden sonra Nizamülmülk'ün kendisiyle görüşmek istediğini söyledi.

Seyyid Efendi'yle birlikte Ulu Cami'ye doğru giderken aklı toplantıya düğümlenmişti. Ancak Alperen'in gün boyu yaptığı muziplikleri babasına gülerek anlatıyordu.

Namazdan sonra hızla odasına geçti. Nizamülmülk'le karargâhta ilk görüşmesi olacaktı ve bu yüzden içinde bir tedirginlik vardı. Biraz sonra beklediği haber geldi. Makamına kabul edildiğinde Nizamülmülk onu ayakta karşıladı ve üst düzeyde hürmet gösterdi. Bir anda bütün tedirginliği dindi.

Gazalî, gösterilen yere oturduğunda vezir, adamlarına eliyle işaret ederek çıkmalarını istedi:

– Yerleşebildin mi Muhammed Gazalî, alışabildin mi buralara?

– Sayenizde herşey yolunda. Allah sizden razı olsun.

– Bugün sultanımızdan çok güzel haberler aldık. Yüce Rabbimiz, devletimizin önündeki engelleri lütf u keremiyle bir bir ortadan kaldırıyor. Lakin seni bu hususları görüşmek için çağırmadım.

– Buyurunuz, emrediniz efendim.

– Hükümet işlerinden ziyade hikmet işlerinde muvaffak

olmamız lazımdır. Zira bizi ayakta tutacak ve devletimizin payidar olmasını sağlayacak husus orada düğümleniyor.

Gazalî, Nizamülmülk'ün ilme verdiği değeri iyi biliyordu. Ancak onun dikkatini çeken şey, her ilimden bahsedişinde vezirin gözlerindeki parıltının birkaç kat daha alevlenmesiydi.

Vezir heyecanla konuşmasına devam ediyordu:

– Evladım, bizim ilimde izlediğimiz ince bir siyasetimiz vardır. Bu siyaset, ehl-i sünnet anlayışını topluma hâkim kılmaktır. Bizden önce bu topraklarda bazı yanlışlar yapıldı. Nitekim ehl-i bidatı lanetleyelim derken buna ehl-i sünneti de dâhil etme gafletine düştüler. Bu yüzden çok değerli ilim adamlarımız baskıya maruz bırakılıp memleketten sürgün edildi.

– Çok büyük bir talihsizlik olmuş efendim.

– Talihsizlik değil, tedbirsizliktir olan. Zira bu yüzden toplumumuzda mezhep kavgaları çoğalmış, ahali ne yapacağını bilemez hale gelmişti. Bu durum bizi çok rahatsız etti. Uykularımızı kaçırdı. Bu nedenle göreve başlar başlamaz Yüce Allah'ın inayetiyle, bu baskıları ortadan kaldırıp âlimlerimizin vatanlarına geri dönmelerini sağladık. Kaybolan itibarlarını iade edip ilme hizmet yollarını açtık.

– Efendim! Hocam el-Cüveynî, o dönemde çektiği sıkıntıları anlatır, sizin için duada bulunurdu.

– Allah rahmet etsin. Hocamızın da teslim ettiği gibi ehl-i sünnet mezheplerimiz arasında uyumu sağlamak önemli olduğu gibi Hıristiyan ve Musevî gibi gayrimüslim unsurlara müsamaha göstermek de gerekir. Hocamızın prensibidir ki, ben de bugün onu uygulamaktayım: Devletimizin, din adamlarımız üzerinde herhangi bir kontrolü veya tesiri söz konusu olamaz ve olmamalıdır.

Gazalî'nin gözleri iyice büyümüştü. Nizamülmülk'ün el-Cüveynî'den ders aldığını ilk kez duyuyordu. Vezir, konuşmasına devam etti:

– Evladım! Yüksek yerlerde rüzgârlar çok sert eser. Biz, ilmin gelişmesi için gayret ederken bir taraftan da her fırsatta bizi sultanımıza şikâyet edip şevkimizi kırmaya çalışanlarla uğraşıyoruz. Çevremizde cereyan eden batıl fırkaların oklarına karşı ehl-i sünnet itikadına kalkan olmamız lazım değil midir?

– Elbette efendim.

– Kaldı ki devletimiz her geçen gün büyüyor. İslam dinini yeni benimsemiş toplulukların batıl inançlarını silerek onlara dinimizin muazzam ışığını ulaştırmak bizim görevimiz değil midir? Sonra günbegün gelişen devletimiz için memur ve ilim adamı yetiştirerek maddî fetihlerimize manevî bir lezzet katmak amacımız yok mudur? Memleketin her tarafında ilme yatkın yoksul ve yetenekli talebeler bizi bekler dururken, nasıl gaflet gösterip onları görmezden gelebiliriz?

Gazalî'nin gözleri dolmuş, kelimeler gırtlağına düğümlenmişti. Vezir, sözlerine heyecanla devam etti:

– Görevimiz, devletimize hizmet etmektir. Bu devirde böyle bir işe talip olmak, ateşten gömlek giymek gibidir. Medreseleri peyderpey açtığımızda her birisine ilimde şöhretli müderrisler atadık. Kütüphanesi, iaşesi, vaizi, okutman ve gramercileriyle birlikte hiçbir eksiklerini bırakmadık. Bu yolla dinimize hizmeti esas aldık. Medreselerin giderleri için vakıflar tahsis edip hiçbir masraftan kaçınmadık. Her sene bu medreseler için harcadığımız miktar altıyüzbin dinardır.

Nizamülmülk, Gazalî'nin şaşkın bakışları arasında ani bir hareketle ayağa kalktı. Pencereye doğru yaklaştı ve bakışlarını uzaklara dikti. Gözleri dolmuştu:

– Evladım! Bizim ilme karşı olan bu cömertliğimizi çekemeyen ve hayrımızı şerre yoran hasis kişiler oldu. Melikşah'a, beni şikâyet ettiler. Sultanımızın zihnini bulandırıp bu mühim siyasetimizi baltalamak istediler.

– Nasıl olur efendim?

– Melikşah'ın gençliğini, yiğitliğini kullanıp onu tahrik etmek suretiyle yeltendiler bu işe.

– Ama efendim, sultanımız bu oyuna gelir mi hiç?

– Gelir evladım, gelir. Adımlarını dikkatli atmazsan gelir. Nitekim sultanımıza gelerek "Hazineden çıkan bunca para ile bir ordu kursan birçok memleketi zapteder hatta Konstantiniyye'yi bile fethedebilirsin. Bu şehrin surlarını mancınıklarla döveceğin, ok yağmuruna tutacağın tahsisatı, Nizamülmülk, medreselerde boş yere heba ediyor!" gibi sözler ederek yiğitlik damarını kabarttılar ve aklını çelmek istediler.

Odada aniden bir sessizlik oldu. Nizamülmülk, iyice celallenmiş halde uzaklara bakmaya devam ediyordu:

– Çok şaşırdın değil mi Muhammed Gazalî?

– Evet efendim, hem de çok...

– İlk duyduğumda ben de senin gibi şaşırmıştım. Allah'tan çok erken haberim oldu da bu düşünce sultanımızın kafasına tamamen yer etmeden gerekli tedbirleri almayı başardım.

– Efendim! Mahzuru yoksa...

– Anlatacağım evladım. Anlatacağım ki, bu tür muhalefete zihnin hazır olsun. Sultanımızın kafası iyice karışınca, derhal beni çağırtıp bu meselenin kalem kalem hesabını sordu. İçeri girdiğimde kararlı ve ciddi duruşundan epey ikna edildiğini anlamıştım.

Nizamülmülk, derin bir oh çekmiş, bir hayli sakinleşmişti:

– Yüce Sultanımız, dedim. Ben hayli yaşlı bir İranlıyım. Köle pazarında satılığa çıkarılsam benim için beş dinardan fazla kıymet biçmezler. Sen ise, genç ve güçlü bir Türk delikanlısısın. Buna rağmen pazarda sana da ancak yüz dinar paha biçerler. Sultanım! Senin askerlerinin okları ancak yüz arşın mesafeye gidebilirken medresede yetiştirdiğin bu talebelerin duaları göğün yedinci katına kadar ulaşır. Bunu da takdir etmek lazımdır.

Nizamülmülk'ün o anı yeniden yaşıyormuşçasına serdet-

tiği bu sözler, Gazalî'yi de çok etkilemişti. Ancak onun aklı meselenin sonuna düğümlenmiş ve merakla olayın neticesini bekliyordu.

Gazalî'nin aklını bu sorular döverken Nizamülmülk, devam etti:

– Sultanımız bu cevaba çok şaşırdı ve gözlerinden yaş damlamaya başladı. Çok üzülmüştü. Başını öne eğerek bana kesin talimatını verdi: "Anladım ki, bizim asıl bu orduyu çoğaltmamız lazımdır. Sen bildiğini yapmaya devam et. Allah yolunu açık etsin."

Görüşme neredeyse noktalanmış, Gazalî'nin merakı yatışmıştı. Müsaade istemek üzereydi ki Nizamülmülk yine konuştu:

– Ha, unutmadan evladım! Bağdat'ta rüzgâr, farklı yerlerden sert eser. Bunun fırtınaya dönüşüp dinimizin dallarını budamasına fırsat vermeyelim. Bu yüzden toplumumuzda cereyan eden farklı düşünce akımlarını araştır ve bunu asla ihmal etme! Allah yardımcın olsun.

– Elbette araştıracağım efendim.

Nizamülmülk'ün huzurundan çıkarken Gazalî, ayaklarının yere dokunduğunu hissetmiyordu. Dosyalarını toplayıp eve geldi.

Gazalî artık hayat düzenini kurmuştu. Bir taraftan medreselerden gelen raporları inceleyip tasnif ederken diğer yandan medreselerde okuyan talebelerin istatistiklerini çıkarıyordu. Arda kalan zamanlarında ise telif çalışmalarıyla meşgul oluyordu.

Nitekim *el-Basit* adlı eserini tamamlamış ve başka bir eser telifine yönelmişti bile. Gazalî, bu kadar yoğunluk arasında son günlerde zihninden çok gönlüne ait taşmalara maruz kalıyordu. Zihni kabarınca onu yönetmesini biliyor, aklını yatıştırıncaya kadar düşünüp sonunda sükûneti yakalıyordu. Ancak gönül işlerine dair tecrübesi yoktu ve bu tecrübesizliği o

günlerde tek kelimeyle başının püsküllü belasıydı.

İlk zamanlarda balkona çıkıp yıldızları ve ayın halden hale girişini seyredip uzaklara dalma şeklinde ortaya çıkan bu yeni durum, gün geçtikçe farklılaşıyordu. Artık bahçeye inmeyi de alışkanlık haline getirmişti, gökyüzünün havuzdaki yansımasını dakikalarca seyre dalıyordu.

Bahçede arz-ı endam eden rengârenk güller, o demlerde Gazalî'nin her zamankinden daha çok ilgisini çekti. O, ilim çarşısında dolanıp alışveriş yaparken bir anda gönül tezgâhının seyyar satıcısı oldu.

Bütün teamülleri değişmiş, neredeyse kendisini tanıyamaz hale gelmişti. Nitekim el-Cüveynî'nin kitabını her açtığında karşısına hocasının resmi çıkar ve kitabını okurken sanki kendisinden ders dinliyormuş hissine kapılırdı. Ancak şimdilerde durum hiç de öyle değildi.

Kitabı her açışında olduğu gibi temaşa ettiği gökyüzünde ve güllerin katmerli tomurcuklarında dahi karşısına Nurbanu'nun portresi çıkıyordu. Gözünü açtığında hemen karşısında, kapattığında ise bütün hücrelerinde bu resmin uzantısıyla yüzleşiyor ve bu hal gittikçe tahammül edilmez bir noktaya doğru gidiyordu.

Gazalî'nin son günlerde en sık tekrarladığı söz; "Allahım! Aklıma mukayyet ol" kelamıydı.

İSLAM TARİHİYLE YÜZLEŞME

Ana konakta gelen giden eksik olmuyor, etrafta bulunan civar yerleşim yerlerinden yapılan ziyaretlerin ardı arkası kesilmiyordu. Herkes Mustafa'ya sanki kendi evlatlarıymış gibi sarılıyor ve geçmiş olsun temennisinde bulunuyordu.

Hans, çoğu zaman olanları film seyreder gibi izliyordu. Meseleyi çözmeye çalışsa da olanlara bir anlam veremiyordu aslında.

Gelen bir sürü misafirle birlikte akşam yemeğine oturmuşlardı. Masa donatılmış, ikramlar birbiri ardı sıra masaya yağmaya başlamıştı. Hizmetkâr Zeynel Abidin Efendi, uzun boyu ve ince bedeniyle vav misali az ötedeki sandalyeye oturmuş, teyakkuzda bekliyordu. Bir taraftan da ağır duyan kulağını konuşmalara odaklamış, sohbete tanıklık ediyordu.

Zeynel Abidin Bey, köşkün en yaşlı hizmetkârı ve çiftliğin tek kâhyasıydı. Mustafa onun elinde büyümüş, bu yüzden ona ayrı bir sevgi besliyordu. Mustafa'yı dinlerken yüreğinde sakladığı derin ayrılık hüznü çözülmüş ve ince sakalından yağmur gibi aşağıya doğru süzülüyordu.

Mustafa bunu fark edince yüreği incindi. Hans'ı işaret ederek:

– Beni enkazdan çıkaran kardeşim, dedi. Sonra Abidin Bey'i Hans'a takdim etti:

– Bizim sadık ve vefalı bir büyüğümüzdür.

Zeynel Abidin Bey, Hans'ın yüzüne sempatiyle bakarak:

– Mustafamın arkadaşı bizim de canımızdır. Aramıza hoş geldiniz, dedi. Hans'ın yüzü kızarmıştı.

Yemeğin ardından kahveler yudumlanırken Zeynel Abidin Bey, bir süre ayrıldı. Az sonra bir meyve sepetiyle geldi:

– Bunları sizin için topladım, dedi.

Hans, yabancı bir dünyada olduğunu anlamıştı. Bunca yenilen içilen şeyin ardından hâlâ bir arzusunun olup olmadığı soruluyor ve hiç durmadan ikramlar devam ediyordu. Olan bitene epey bir süre anlam vermeye çalıştı.

Zaman geceye uzandığında, akşamın aya ve yıldızlara galebe çalan alaca karanlığı, herşeyin üzerini siyah bir ferace gibi örtmüştü. O saatlerde sohbeti Mustafa'nın tarihle ilgili anlattığı olaylar ışıklandırıyordu:

– Nerede kalmıştık Hans? Hangi bozkırda at koşturuyorduk?

– Halifenin Tuğrul Bey'i davetini anlatıyordun. Çok me-

raklanmıştım ama araya yemek girdi. Burada yemenin ve içmenin bir sonu yok galiba. Tuğrul Bey, halifenin bu çağrısına hemen icabet etmiş mi acaba?

– Abbasî halifelerinin Selçuklu sultanlarıyla ilk yakınlaşmaları Tuğrul Bey'in Nişabur'u fethetmesinden sonra başladı. Tuğrul Bey'in yaptığı işler, Abbasî halifesinin gözünden kaçmamış ve ona bir elçi göndermesine vesile olmuştu. Halife, dönemin başkadılık yapan ünlü fıkıh bilgini Ebu'l-Hasan el-Maverdî'yi Tuğrul Bey'e elçi olarak gönderdi. Bu yolla hem isteklerini bildirmek hem de kendisine verdiği değeri göstermek istedi.

– Halifenin Bağdat'a davetten başka ne isteği olabilir ki?

– Halife, Tuğrul Bey'den; yaptığı fetihler sonucu elde ettiği yerlerde yağma, tahrip ve adam öldürmemesini, bunun yerine şehirleri imar faaliyetinde bulunmasını istedi.

– İşte benim bildiğim halife böyleydi işte. Herşeye karışan ve otoriter olan... Tuğrul Bey, ne cevap vermiş pekâlâ?

– Tuğrul Bey, gelen elçiye gerekli saygı ve hürmeti göstererek kendisine, halifenin bu isteklerini yerine getireceğini bildirdi.

– Yani bu ilişkilerinin daha öncesi de var demek istiyorsun?

Sohbet gittikçe heyecanlanıyordu. Kalabalıktan bir kısmı gözleri kızarmış olarak uykuya direnmeye çalışıyordu, yaşlılardan bazısı ise enselerini arkaya yaslayarak uyumaya başlamıştı. Mustafa devam etti:

– Var elbette. 1040 yılında saltanatını ilan eden Tuğrul Bey, Abbasî halifesine bir fetihname gönderdi. Abbasî halifeleriyle Selçuklu sultanlarının ilk siyasi ilişkilerinin başlangıcını oluşturan bu fetihnamede Selçuklu sultanlarının halifeye bağlılıklarını bildirmenin yanında Abbasî Devleti'nin kendi himayelerine girmesini ima etti. Zaman içinde karşılıklı mektuplaşmaların neticesinde halife, Selçuklu Devleti'ni fiilen tanıyarak meşruluğunu onayladı.

– Yani bir devleti, halifenin tanıması meşru kılıyordu onu o zamanlar.

– Evet öyleydi.

– Şimdi biraz ağır gidelim istersen. Halife, Sultan Tuğrul'dan çok şaşırtıcı insanî isteklerde bulunmuş. Yağma yapmama, adam öldürmeme ve şehirleri tahrip etmeme gibi istekler, gerçekten çok büyük bir duyarlılık göstergesidir. Ancak Tuğrul Bey'in ima ettiği şey, yani Abbasî Devleti'nin kendi himayelerine girme talebi bana çok garip geldi. Sen ne dersin?

– Sorunun birinci kısmı, Sevgili Peygamberimizin (a.s.m.) temel prensiplerini içermektedir. Bunlar bizim medeniyetimizin temel taşlarıdır. Yani halife, Tuğrul Bey'e Peygamberimizin her zaman ve zeminde uyguladığı temel ilkeleri hatırlatıyor.

– Gerçekten merak ettim. Biraz açıklayabilir misin?

– Elbette. Peygamberimiz her savaştan önce kadınlara, çocuklara, yaşlılara ve hayvanlara kılıç kaldırılmamasını emretmiştir. Üstelik tabiata ve özellikle ağaçlara zarar verilmemesini de şart koşmuştur.

– Yani bütün bunlar savaş ortamında emrediliyor diyorsun?

– Elbette. Bir misal daha vereyim istersen. Peygamberimiz, bir savaştan sonra Müslümanlara kılıç çekip canlarına kasteden düşmanlarını, Müslüman çocuklara okuma yazma öğretme karşılığında serbest bırakmış ve evlerine göndermiştir.

Kalabalık başını sallarken Hans, Mustafa'nın sözlerinden çok etkilenmişti. Elini epey azalmış saçlarına götürüp başını birkaç kez kaşıdıktan sonra sözlerini sürdürdü:

– Ben bunları ilk defa duyuyor ve çok şaşırıyorum. İnsan ve tabiat sevgisinin daha ziyade Hint düşüncesinde olduğunu duymuş ve bütün araştırmalarımı oraya yöneltmiştim. Oysa Almanya'da yaşayan bir sürü Müslümana sorsam bunları bana pekâlâ anlatabilirdi.

– Her Müslüman bu tür konulara ilgi duymayabilir Hans.

– Konuyu dağıttık sanırım. Sultan Tuğrul, halifeden davet alınca bu davete icabet etmiş mi?

– Tuğrul Bey, aldığı davet üzerine derin düşüncelere daldı. Komutanlarının fikirlerini aldı. Bu, halifenin yaptığı dördüncü davetti.

– Yani, halifenin ilk üç davetine icabet etmemiş demek istiyorsun?

– Evet, öyle diyorum. Tuğrul Bey aslında dördüncü davet geldiğinde ancak, muhteşem bir imparatorluk kurmanın arifesinde olduğunu fark etmiş ve bunun için Yüce Allah'a hamd ü senada bulunmuştu. Tarihin bu kırılma anında Tuğrul Bey, Müslüman Türklere yeni bir medeniyet kapısı aralamanın yanı sıra İslam dünyasına da kurtuluş ümidi olmanın verdiği bütün sorumlulukları hissediyordu. Halifenin ısrarlı davetiyle de artık...

– Kendisine bütün bir İslam dünyası sultanlığının yolu görünmüş ve üstelik bu mühim vazife, kendisine bizzat halife tarafından verilmişti.

Hans'ın araya girerek cümleyi tamamlaması Mustafa'nın hoşuna gitmişti.

– Artık sınıfı geçecek kadar bu işi öğrendin, diye takıldı ona. Hans da:

– Sağolun hocam. Bu sizin teveccühünüz, diye karşılık verdi.

Yaşlılardan bir kısmı ayrılırken Hans, Tuğrul Bey'i çok sevmişti ve onu daha yakından tanımak istiyordu:

– Bu durum bir sultan için çok büyük bir onur olsa gerek Mustafa. Tuğrul Bey nasıl birisiydi acaba?

– Tuğrul Bey, bir sultanda bulunması gereken yüksek meziyetlerin hemen hepsine sahipti. Adaletliydi bir kere, şefkat ve merhamette de çok ileri bir durumdaydı. Sabırlı oluşu ona dağınık Türk boylarını birleştirip devlet kurmada yardımcı

olan özelliğiydi. Hiçbir durumda ihtiyatlı olmayı elden bırakmıyor ve her türlü tedbiri yerli yerince alıyordu.

– Bu kadar büyük bir imparatorluğu yönetmek kolay değil tabii. Hele de böyle üstün vasıfların yoksa.

– Elbette. Ama dahası da var. Onun idealistliği gözlerinin içinde bir meşale gibi yanıyor, İslam hâkimiyeti mefkûresi bütün canlılığıyla hayal ufuklarının en uzağını aydınlatacak kadar parıldıyordu. Sabah namazından sonra uzunca dualar etti. Komutanlarına hazırlıklarını tamamlamalarını emrederek gerekli talimatları verdi.

– Çok dindar birisiymiş demek ki aynı zamanda?

– Evet, evet. Haftanın iki gününü oruç tutarak geçirecek kadar hem de. Tuğrul Bey, imar ettiği şehirlerde mükemmel camiler, hastaneler ve medreseler inşa ederken kendisi için çok mütevazı saraylar yaparak, ardından gelenlere örnek olmuştur. Onun bu konuda söylediği söz, hâlâ bütün İslam vadisini aydınlatmaya devam ediyor:

"Kendime bir saray yapıp da yanında bir cami inşa etmezsem, Allah'tan utanırım."

Gece yarıma devrilmiş ve herkes ayrılmıştı.

DİCLE'NİN KENARINDA

Gazalî, o sıralar iyice kabaran gönlünün dalgalarıyla boğuşuyordu. Yüreğini yaslayacağı sakin bir liman arıyor ama derdini kimseye de açamıyordu.

Bu durumda ne yapacağını bilemez hale gelmiş, yemesi azalmış ve uyku düzeni iyice bozulmuştu.

Yine zor bir gecenin ardından sabahleyin birkaç lokma atıştırdıktan sonra balkona çıktı. Ulu Cami'nin minaresindeki rampalardan kıvrılarak yukarıya doğru yükselen gözlerini sonsuza kilitledi. Şaşkınlık içindeydi. Gökyüzünden üzerine sanki Nurbanu'nun silüeti yağıyordu.

Gözlerini aniden geriye çekerek derin bir iç geçirdi:

– Allahım! Bu işe bir çare bulmam lazım. Bana yardım et.

Aklında, cevap bulamayan onlarca sualin baskısı vardı.

Dertlerini açıp rahatlayacağı, sorularını sorup ferahlayacağı bir dost yüze ne kadar muhtaç olduğunu düşündü. Ailesizliğin yüreğinde bıraktığı boşluğu o ana dek bu kadar derinden hissetmemişti.

Yüreğinden atamadığı bu yükü taşımakta sırdaş olacak bir dostu yoktu. Çaresizliğin kıvılcımları yüreğini mesken tutmuş ve alevler her bir hücresini sarmalamıştı.

Gazalî'nin sığınacağı tek liman, ansızın yüzüne doğru sökün eden gözyaşlarıydı. Dakikalarca ağladı.

Evden çıktığında, dükkânlar yeni güne hazırlanıyordu. İşe giderken hal hatır sorduğu esnafa o sabah sadece selam vermekle yetindi. Askerlerin hürmetlerine eliyle karşılık verdikten sonra ani bir kararla Dicle Nehri'ne doğru yürümeye başladı. Sakin bir köşede ruhunun sesini dinlemek ve yüreğinin ağırlıklarını suya salıp rahatlamak istiyordu.

Dicle Nehri o sabah, güneşin ışıklarıyla raks edip etrafa gülücükler saçıyordu. Gazalî, nehrin hemen kenarında bulunan bir selvi ağacına sırtını yasladı. Kıvrılarak akıp giden Dicle'yi seyretmeye başladı. Bir saatlik tefekkürün ardından, huzurla akıp giden bu nehre imrenerek karargâhın yolunu tuttu.

Yolda düşündüğü tek şey, Seyyid Efendi'yi akşam yemeği için evine davet etmekti.

Odasına geçmeden önce makamına uğradı ve bu davetini kendisine iletti. Olumlu cevap aldıktan sonra odasına geçip çalışmaya başladı. Ruhu, derin bir endişeyle boğuşuyordu.

Gönlüne ok gibi saplanan bu niyetini Kadı Efendi'ye nasıl açacaktı? Gün boyu zihninin duvarlarına çarpıp duran dalga bu idi.

Akşam namazını birlikte kıldılar. Balkonda başbaşa yedikleri yemeğin ardından Kadı Seyyid Efendi, Gazalî'nin ge-

len yemeklerden çok azını yediğini fark etti ve bunun sebebini sordu. Gazalî kaçamak bir cevap verdi:

– Efendim! Son günlerde iştahımın azaldığını görüyor ama sebebini bir türlü kestiremiyorum.

– Hocaefendi! Bir sıkıntınız varsa lütfen söyleyiniz. Zira burada henüz yeni sayılır ve pekâlâ dertleşecek kimse bulamamış olabilirsiniz.

– Sağolun efendim. Canımız sıkılınca size geliyoruz zaten.

Seyyid Efendi, cebinden bir beze sarılmış olan birkaç çeşit bitki yaprağı çıkardı ve kaynatılarak şurup yapılmasını rica etti. Gazalî, Kasım Efendi'ye tarif ederken bunların ne olduğunu da merak etmişti:

– Mahzuru yoksa bu yaprakların ne olduğunu sorabilir miyim?

– Tabii... Onlar benim ilacımdır. Malum, altmışımızı devirmek üzereyiz. İnsan, gençliğin çok kıymetli bir hazine olduğunu ve yaş ilerledikçe hayatın insana ne kadar acımasız davrandığını bu demlerde anlıyor. Anlıyor anlamasına ama o zaman da iş işten geçmiş oluyor.

– Önemli bir rahatsızlık değildir umarım. Allah, şifalar versin.

– Kalp çarpıntılarım epey sıklaşınca tabip efendi bu ilacı tavsiye etti evladım. Epey faydasını gördüm. Bir de malum, hep sıkıntılı işlerle uğraşıyoruz. Bize hal hatır sormaya senden başka kimse gelmez. Kapımızı bir derdi olan çalar. Sabah kalkar, çok neşeli olarak işe gidersin. Daha odaya varmadan sıkıntı kapıda karşılar seni. Sabaha kadar biriktirdiğin neşe, hemen oracıkta tükeniverir.

– Allah yardımcınız olsun. Zor bir görev yürütüyorsunuz.

– Artık işin sonuna yaklaştık evlat. Allah'ın izniyle kızım Nurbanu'yu baş göz edip, Alperen'i de medreseye gönderdikten sonra yüküm iyice azalacak. Ondan sonra ilim halkasının başmüdavimiyiz inşaallah.

– Allah, sağlıklı ömür versin.

– Daha önce üç kızımı hayırlı yerlere emanet ettim. Birisi rahmetli oldu. Şimdilerde Nurbanu için kapımı çalanlar bir hayli çoğaldı. En son, sultanımızın yakın koruması için aracılar geldi. Kızımın da rızası olmadığı için bu işi münasip görmedim. Epey gönül koydular ama kesin bir şekilde reddettim. Bu durum beni kara kara düşündürüyor.

Gazalî, Seyyid Efendi'nin Nurbanu için anlattıklarını nefes almadan dinlemiş ve ferahlamıştı:

– Hayırlısı olur efendim.

– Sağolasın hocaefendi. İnsan her gün toprağa bir adım daha yaklaştığını hissettiği bu yaşlara gelince, vazifelerini bir an önce tamamlayıp gönül huzuruyla göçmek istiyor.

– Kadı Efendi! Sizin bu sözleriniz rahmetli babamı hatırlattı bana. Rahatsızlıkları artınca arkadaşı Ebu Hasan'a kardeşim Ahmed'le beni emanet ederken o da aynı sözleri sarf etmiş.

– Kardeşim Ahmed dediniz?

– Evet, kardeşim Ahmed Nişabur Medresesi'nde tahsiline devam ediyor. Biz de dört kız kardeşten sonra dünyaya gelmişiz.

Nişabur sözünü duyunca Seyyid Efendi'nin gözleri parladı. Ayağa kalkarak balkonun kenarına kadar geldi. Uzaklara baktı baktı:

– Nişabur, ah Nişabur! Ne güzel günlerimiz vardı orada. Nizamülmülk'le medresede talebeydik. Çok sıkı arkadaştık. Nizamülmülk, hadis ilminde epey derinleşmiş, ben de usûl-ü fıkıhta epey yol kat etmiştim. Hocamız el-Cüveynî'nin dizinin dibinden ayrılmıyorduk. Sonra ters bir rüzgâr esti ve hocamızı Nişabur'dan sürdüler. Ben hocamı takip ettim, Nizamülmülk ise devlet işlerine meyletti. Çok dirayetli bir yapısı olduğu için devlette kısa sayılabilecek bir zamanda önemli mevkilere geldi.

– Ben bunları bilmiyordum efendim!

– Hocamız, kısa zamanda Mekke'de ilim halkası kurdu. Ben ona yardım ediyordum. O dönemde, etkili kitaplar yazıyor, şöhreti her tarafa yayılıyordu. Sohbet halkası gittikçe genişledi. Nizamülmülk'ün vezir olduğunu sonradan duyduk. Nişabur'da medrese yaptırınca geldi ve hocamızı alarak oraya başmüderris yaptı. Beni de karargâha kadı olarak atadı.

– Öyleyse ben de bu sayede hocamızdan ilim tahsil etmiş oldum.

– Nişabur'a döndükten sonra hocamızın eski tadı yoktu. Ulaştığı ama herkese açıklayamadığı hakikatleri olduğunu düşünüyorum. Ama ondan ilim alan herkesin bilgisinde bambaşka bir lezzet olacağı kesindir.

Vaktin epey ilerlemesine aldırmadan Seyyid Efendi konuşuyordu. Sohbet gittikçe renkleniyordu:

– Nizamülmülk, tebdil-i kıyafetle zaman zaman Nişabur'a hocamızı ziyarete giderdi. Halini hatırını sorup ondan bilgi alırdı. Seninle beraber takip ettiği iki öğrenci daha vardı sanırım. Ama yanına almak için seni tercih etti.

– Demek...

– Evet evladım. Medreselerde yaprak sallansa Nizamülmülk'ün haberi olur. Seninle ilgili büyük hedefleri olduğunu gizlemiyor artık. O yüzden çevreyi iyice tanıyıncaya kadar, ilmî tartışmalara girmemeni istiyor.

– Elbette... Ben de bu süre zarfında etrafımı tanıyıp telifle-rime yoğunlaşırım.

Bu cevaptan sonra rahatlayan Seyyid Efendi, elini Gazalî'nin omuzuna atarak içeri girmek istediğini ima etti. Gazalî'nin çalışma odasında devam eden muhabbet, geç saatlere kadar sürdü. Gazalî'nin telif uğraşısındaki tertip ve metoduna hayranlıkla tanıklık eden Seyyid Efendi, müsaade isteyerek ayrıldı.

Gazalî, dış kapıya kadar ona refakat etti.

Ardından el sallarken o, sohbetin damağında kalan tadı ve kapana kısılmış kuş gibi çırpınan gönlüyle başbaşa kalmıştı.

DERMAN PEŞİNDE

Uykusuz geçen bir gecenin ardından Gazalî'nin tek kazancı, derdini Nizamülmülk'e açma fikrine ulaşmasıydı. Kadı Seyyid Efendi'yi en iyi tanıyan oydu ve derdini açacağı başka birisi de yoktu. Sabaha karşı; "Saplandığım girdaptan beni ancak böyle güçlü bir el çıkarabilir" diye teskin olmuştu.

Haftalardan beri sadece bir veya iki saat uyumanın sağlığını bozacağı endişesini de taşıyordu.

Sabah erkenden karargâha geldi. İhsan'a, vezirle görüşmek isteğini söyledi. İhsan, Nizamülmülk'ün yolunu gözlerken Gazalî uykulu gözlerle çalışmaya başlamıştı. Çok geçmeden beklediği haber geldi ve kendisini bir anda vezirin huzurunda buldu:

– Sizi, özel bir müşkilimi arz etmek için rahatsız ettim.

– Buyur gel, otur evladım. Seni biraz solgun gördüm. Sıhhat ve afiyettesin inşaallah.

– Sağlığınıza duacıyım efendim. Lakin başkasına açamadığım ve sadece size danışmam gereken bir hastalığın pençesinde kıvranmaktayım.

Nizamülmülk irkilmiş, akıl defterinde binbir çeşit dermansız hastalığın sayfaları açılıp kapanmıştı. Başıyla devam etmesi için işaret verdi.

– Telaş buyurmayınız efendim. Bu, bir gönül hastalığıdır.

Nizamülmülk rahatlamıştı. Gür sakalını eliyle tarayarak:

– Beni korkuttun evlat. Böyle bir hastalığın zamanı gelmiş de geçiyor bile. Şimdi söyle bakalım, kimdir bu gönlünü çalan ve seni bu onulmaz derde salan kişi?

– Seyyid Efendi'nin kızı Nurbanu efendim.

– Evladım! Hem çok münasip hem de çetin bir kapıyı çal-

mışsın. Peki, Seyyid'in haberi, kızın rızası var mıdır?

– Günlerdir düşünüyorum da Seyyid Efendi'ye bu durumu benim söylemem uygun olmaz gibi geldi efendim.

– En doğrusunu düşünmüşsün. Lakin bu konuda Seyyid'in kapısını aşındıran başkalarının olduğunu biliyorum. Sultanımızın yakın çevresinden Nurbanu'yu istemeye geldiklerini bir iki gün önce haber aldım. Bu konuda malumatın oldu mu?

– Elbette oldu. Kadı efendiyle akşam beraberdik ve bana laf arasında bunu anlattı. Ama bu teklifi reddetmişler.

– Şimdi tamam o zaman. Bizim kadıdan kız almak, Bağdat'ta saray almaktan zordur. Aklına yatmayan işe kimse onu razı edemez. Sana gelince, bizim düşünmemiz gerekeni sen geldin ve bize danıştın. Muhammed'i evlendirsek de kendisini tamamen işlerine verse diye epeydir aklımı meşgul edip duruyordum.

Nizamülmülk, gözlerini kısıp düşünmeye başlamıştı. Aniden sordu:

– Peki, sen kızı gördün ve dahi tanıdın mı evladım?

– Evet efendim. Ayrıca kendisinden sitayişle bahsedildiğine de birçok kez şahit oldum.

– Evladım, Seyyid'in çocukları birbirinden değerlidir. Nurbanu, senin için çok münasiptir. Ancak yine de Seyyid'e bir sormam lazım.

Gazalî:

– Allah sizden razı olsun efendim, diyerek odadan ayrıldı.

Epey rahatlamış, üzerinden büyük bir yük kalkmıştı. Tatlı bir heyecan halesine bürünmüştü ki İhsan, Seyyid Efendi'nin apar topar vezirin odasına girdiğini söyledi.

Gazalî'nin yüreği sonsuz bir duaya durdu.

Çalışmalarına devam etmek istedi. Kendisini epey zorladı ama bir türlü muvaffak olamadı. Gözü önündeki risalede geziniyor ama zihnine Nurbanu'dan başka herhangi bir şey yansımıyordu.

DERİNLEŞEN MERAK

Gece bir hayli ilerleyince Hans ve Mustafa sohbetin devamını kahvaltıya erteleyip istirahate çekildi. Hans yünden yapılmış sakız gibi bembeyaz çarşaf ve yorganların içinde derin ve tüy gibi bir uykuya daldı.

Uzaklardan gelen kurbağa viyaklamaları, belli belirsiz köpek ulumaları ve guguk kuşlarının derinlerden gelen sesleri eşliğinde uzun zamandır tatmadığı bir uykuya teslim oldu.

Sabahleyin avludaki camiden yükselen ezan sesiyle uyandı ve dikkat kesildi. Saba makamıyla okunan bu eşsiz çağrıyı ürperti ile dinledi.

Konakta da hareketlenme olmuştu ve bu davete iştirak edenler belli ki bir hayli fazlaydı.

Sabahın seherinde burnuna yine güzel kokular gelip dayanmıştı. Konakta kahvaltı koşuşturmacası vardı. Destursuz burnuna giren bu koku da galiba bahçedeki fırının içinden gelen ekmeğin buğusu olmalı idi.

Mustafa da o sabah erken uyanmış, bahçede dolaşıyordu.

Uzunca bir süre Mustafa'nın evin hizmetkârlarıyla olan diyaloglarını seyretti ve hemen sonra giyinip bahçeye indi. Selamlaştılar.

– Sabah-ı şerifleriniz hayrola, diyorlardı.

Ne kadar içten bir selamlaşma olduğu gözünden kaçmadı Hans'ın.

Mustafa mahmur gözleriyle konuştu:

– Uykunu almışa benziyorsun Hans!

– Evet, harika bir gece geçirdim, çok teşekkür ederim.

Hans çardağa geçirip oturdu. Bu arada gözleri bahçeden geçen genç bir hanıma takıldı. Mustafa onu fark edince:

– Kız kardeşim Ayça, dedi.

Ayça uzundu, hem de bir servi gibi uzun. Esmerdi ve kaşları bir hilali andırıyor, gözleri simsiyah bir zeytini sonra. En-

damı narin, yürüyüşü şiirsel, bakışı keskindi. Batılı kızlardan çok farklı ve çok esrarlı görünüyordu Ayça.

Mustafa kız kardeşini anlatmaya devam ediyordu:

– Henüz evleneli iki ay olmuştu. Saddam'ın adamları bir gün aniden gelmiş ve eniştemi alıp götürmüşler. Ne olup bittiğini, nereye götürdüklerini henüz anlayamadan zindana atmışlar onu ve sonra da zehirletmişler. Ayça'nın şu sıralar tek avunduğu şey, beş yaşındaki oğlu Kağan.

Bir anda kalbine ve bütün benliğine Ayça dolmuştu Hans'ın.

– Ne kadar hüzün verici, diyebildi sadece.

Mustafa elindeki çay bardağını sofraya bırakırken derin bir soluk aldı ve canının çok yandığı bu olaydan kaçmak istedi:

– Eminim Tuğrul Bey'i daha iyi anlamışsındır. Tuğrul Bey, tarihte fazilet ve erdemin en önemli temsilcilerinden birisi bana göre.

Hans, Tuğrul Bey'in kişiliğine hayran olmuş ve Mustafa'nın söylediği son cümleyi büyük bir zevkle yorumlamaya başlamıştı:

– Zaten büyük adam olmak için insanda yüksek bir ahlak ile kuvvetli bir iman olmalı. Benim gibi nerede sabah orada akşam yaşarsan hiçbir baltaya sap olamazsın böyle.

Hans'ın sözü gülüşmeye neden oldu.

– Aklım Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelişinde kaldı. Nasıl karşılanmış acaba? Bugünkü gibi o zaman da halkta öfke ve nefret seli var mıymış?

Mustafa, Hans'ın bu imalı sorusuna tebessüm etti:

– Hiç akıllanmayacağa benziyorsun, diye takıldıktan sonra sualini cevapladı:

– Bağdat, elbette Tuğrul Bey'in hazırlıklarından haberdardı. Abbasî halifesinin Selçuklularla işbirliği yapması Bağdat'ta siyasi havanın iyice gerilmesine neden oldu. Arslan Besasirî, bu duruma sebebiyet verenleri cezalandırmaya hatta öldürmeye başladı.

– Tuğrul Bey'in hesap soracağından çekinmemiş mi bu adam?

– Gözdağı vererek halifeyi bu kararından vazgeçirmeye çalıştı tabii. Bir yandan da Mısır'daki Fatimîlerden destek talep ederek halifeliği ortadan kaldırmaya yönelik çalışmalarına hız verdi.

– Tuğrul Bey'in bunlardan haberi vardır herhalde?

– Tuğrul Bey Şiîlerin tertip ettiği olaylardan anbean haberdar oluyordu. Zira artık ok yaydan çıkmış ve kılıçlar çekilmişti.

– Ne Bağdat'mış ama. Sanki Ortadoğu'nun Leylası. Kimse peşini bırakmak istemiyor.

– Elbette bırakamazsın. Bağdat, Selçuklular için ekonomik, siyasi ve stratejik açıdan önemli bir merkezdi. Bütün kervan yolları Bağdat'ta kesişiyor, üstelik Horasan yolu da Bağdat'tan geçiyordu. Hilafet merkezi olması zaten sahip olabileceği en büyük değerdi.

– Besasirî'nin zulmünü sürdürmesi de bu yüzdendi herhalde. Tanrı Bağdat'a acısın.

– Besasirî'nin, İbnü'l-Müslime'nin adamlarını öldürtmesi, şehirde durumun kontrolden çıkmasına neden olmanın yanında Tuğrul Bey'in Bağdat'a hareket etmesini de hızlandırdı aslında.

– Az önce "Ok yaydan çıkmış" dedin. Bu, artık Tuğrul Bey yola koyuldu anlamına mı geliyor?

– Tuğrul Bey, tam da bu sırada halifeye bir mektup göndererek; İslam dinine hizmetle şeref kazanmak, Bağdat'ta isyanı teşvik edenleri yakalayıp cezalandırmak ve Şiî Fatimîlerle savaşmak arzusunda bulunduğunu ifade etti.

– Dönemin şartları, Tuğrul Bey'in kafasında şekillendirmeye çalıştığı coğrafyayı hiç beklemediği bir anda önüne altın bir tepside sunmuş diyebilir miyiz Mustafa?

– Ne güzel ifade ettin Hans. Teşekkür ederim.

Hans, mutlu olmuştu. Mustafa, sözlerini heyecanla sürdürdü.

– Böylece Tuğrul Bey, Bağdat Seferi ile hem Şiîlerin yaptığı taşkınlıkların önüne geçmiş hem de bölgedeki Fatimîlerin hâkimiyetini ortadan kaldırmış olacaktı. Tabii ki herşeyin ötesinde, kendi saltanatı ile Sünnî halifeliği birleştirerek öteden beri içinde büyüttüğü İslam hâkimiyeti mefkûresinin en önemli adımını atmış olacaktı.

– Sultan çok büyük düşünüyor. Helal olsun doğrusu.

– Büyük hedeflere büyük düşünenler varır Hans. Tuğrul Bey'in attığı ilk adım, hac yollarını imar ederek Müslümanların sevgisini kazanmak oldu. Sultan Tuğrul, bu hamlesi ile İslam dünyasının liderliğine en layık kişi olduğunu açıkça ilan etmiş oldu.

– Tuğrul Bey büyük düşünmenin yanında oyunu da kurallarına göre oynuyor aslında. Cihan hâkimiyetini kafaya koyduğuna göre her adımını dikkatli attığı anlaşılıyor.

– Doğru düşündün. Zira Tuğrul Bey, Bağdat'a hareket etmeden önce bir dizi siyasi çalışma yaptı. Türk asıllı Arslan Besasirî'ye mektup yazarak kendi tarafına çekmeye çalıştı. Yine Bağdat'taki Türk askerlerinin kendi tarafına geçmesi için onlara birtakım vaatlerde bulundu.

– Tek kelimeyle müthiş hamleler. Ya sonrası?

– Bütün bu çalışmalardan sonra Tuğrul Bey, ordusuyla birlikte yola çıktı. Bu duruma çok sevinen halife, cuma hutbesini Tuğrul Bey adına okuttu. Buna karşılık Büveyhî sultanını ve Besasirî'yi büyük bir telaş sardı. O sırada Şiî halkta da panik ve korku vardı.

– Konu ilerledikçe heyecan ve adrenalin yükseliyor Mustafa. İnsan merak etmekten kendisini alamıyor. Sonra?

– Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'a geldi ve şehrin girişinde ordugâhını kurdu. Büveyhî sultanı, Tuğrul Bey'in şehre girişini engellemesi için halifeye sürekli telkinde bulunuyordu.

– Bu saatten sonra engellemesi mümkün olabilir miydi?

– Herkes, ufacık da olsa bir ümidin kölesidir. Ancak Sultan Melikü'r-Rahim, bütün gayretlerine rağmen buna engel olamadı. Tuğrul Bey, Bağdat'ın girişinde vezir, devlet erkânı ve Büveyhî hükümdarının beyleri tarafından törenle karşılandı. Ayrıca halife, kendisine çeşitli ikramlarda bulundu.

– Melikü'r-Rahim'e ne oldu bu arada?

– Halifenin arzusuyla Tuğrul Bey'e itaatini bildirerek askerleriyle birlikte Bağdat'ın dışına çekilmek zorunda kaldı.

– Mesele epey kolay halledilmiş desene.

– Sen ne bekliyordun ki? Halife, Tuğrul Bey'i sarayında kabul ederek yanındaki ikinci tahta oturttu. Yaptığı hizmetler karşılığında ona şükranlarını bildirdi ve tebrik etti. Bütün devlet erkânının hazır bulunduğu bir törende Tuğrul Bey'in başına taç koydu, hil'at giydirdi ve onu altın kılıçla donattı.

– Hil'at dediğin şey nedir? Cehaletimi bağışla lütfen!

– Hil'at, bir çeşit şeref elbisesidir. Bu törende, halifenin üzerinde Peygamber Efendimizin (a.s.m.) hırkası vardı. Halife, Tuğrul Bey'den; 'adaletin yayılması ve zulmün ortadan kaldırılması için çalışmalarına devam etmesini' istedi. Ardından da onu 'Doğunun ve Batının Sultanı' anlamına gelen, 'Sultanü'l-Maşrık ve'l-Mağrip' unvanıyla şereflendirdi. Tuğrul Bey de daima İslam'ın ve halifenin hizmetinde bulunacağını söyleyerek halifenin elini öptü ve ona olan bağlılığını gösterdi.

– Halife, Tuğrul Bey'e çok iltifat etmiş doğrusu. Yani Tuğrul Bey de bunu hak etmiş aslında.

– Halife, Tuğrul Bey'i taltif etmeye devam etti. Bunlara ek olarak Tuğrul Bey'e, (dinin direği) anlamına gelen (Rukneddin) unvanını verdi. İşin daha ilginç yanı Kaim bi Emrillah, kendi egemenliği altındaki bütün toprakların yönetimini Tuğrul Bey'e devrettiğini bu toplantıda resmen açıkladı. Böylece halife, siyasi yetkilerinin tamamını Tuğrul Bey'e devretti. Kendi üzerinde ise sadece dinî yetkilerini bıraktı.

– Nasıl yani? Bu bir çeşit ayrışma değil midir?

– Nasıl anlayıp yorumladığına bağlı. Siz Batılılar zannedersiniz ki herşeyi biz bulduk. İnsanlık tarihini okuyan herkes ise bilir ki ilmin, fennin ve felsefenin ilk ve en büyük yorumcuları Müslümanlardır. Müslümanların çabaları olmasaydı Batı asla bugünkü konumuna gelemezdi. Ne var ki size baktığımızda biz Müslümanları ilkel, barbar ve cahil olarak niteliyorsunuz.

Mustafa, dikkatlice Hans'a baktı. Gözlerinden adeta sitem fışkırıyordu. Sesini yükselterek konuştu:

– Bu, Batının en büyük çelişkisi, yanılgısı ve akıl tutulmasıdır!

BEKLENEN HABER

Güneş guruba meyletmiş ve giderayak eline aldığı fırçayla caddeleri, evleri ve ağaçları erguvanî bir kızıllığın matemsi rengine boyuyordu. Nizamülmülk, öğleden sonra karargâha hiç uğramamış, Seyyid Efendi ise o gün makamından çok erken ayrılmıştı.

Gazalî, daha fazla beklemesinin bir anlamı olmadığını düşünerek karargâhtan çıktı. Gönlü gibi tutuşup yanan caddelerdeki kızıllığın içinden geçerek hiçbir yere uğramadan eve geldi.

Şükran Hanım, Gazalî'nin son günlerde az yemek yemesine çok üzülüyordu. "Acaba beğenmediği için mi yemiyor?" diye suçluluk hissedince durumu Kasım Efendi'ye açtı ve meseleye bir hal çaresi bulmasını rica etti. Gazalî bahçede biraz dolaştıktan sonra havuzun kenarında oturdu. Bunu fırsat bilen Kasım, elinde Şükran Hanım'ın hazırladığı bir kâse nar suyuyla gelerek:

– Efendim! Şükran Hanım, arzu ettiğiniz bir yemek olup olmadığını soruyor. Son günlerde yaptığı yemeklerden az yemenizi, yemeklerini beğenmediğinize yormuş.

– Kasım Efendi, teşekkür ettiğimi söyle. Onun yaptığı yemekler bir hayli güzel lakin benim iştahım kötü. O nedenle içi rahat olsun.

Gazalî, gece boyu çalışmalarına odaklanmak için uğraştı ama nafileydi. Yıldızlarla sohbet edip ayın halleriyle meşgul olmak ona daha cazip gelmişti. Vakit, neredeyse ertesi güne sarkmıştı.

Bir sene gibi gelen gecenin ardından makamına doğru yol alırken, karargâha giden yolun ilerisinde yaşanan bir kargaşaya şahit oldu. Beş altı asker, önlerine kattıkları bir adamı ite kaka sürüklüyordu.

– Kim olduğu belli değil! Bu bir yabancı, diye bağırdı birisi.

– Karargâhı gözetlersin ha, diye ekledi diğeri.

– Kesinlikle kötü niyetli. Bize konuşmak istemezmiş. Kadı efendi seni bülbül gibi öttürür şimdi, diye bağırıyordu bir diğeri.

Etraf ana baba günü gibiydi. Kadı efendinin başı da epey kalabalıktı. Gazalî, kargaşanın arasından geçerek odasına gitti. Salondan hiddetli sesler yükselmeye devam ediyordu. Biraz sonra seslerin bıçak gibi kesilmesinden Nizamülmülk'ün geldiğini anladı.

İhsan, o sabah bir hayli telaşla geldi Gazalî'nin odasına:

– Efendim! Vezirin odasına giren çıkan belli değil.

– Neler oluyor, mesele neymiş öğrenebildin mi İhsan?

– Büyük bir tehlike atlatmışız meğer. Hasan Sabbah'ın adamları karargâhımızın etrafında cirit atar hale gelmişler.

Gazalî, herkesin ağzında dolanan ve Nizamülmülk'ün Nişabur'da kendisine bahsettiği Hasan Sabbah ile ilgili kısa bir araştırma yapmış ama birbirinden farklı hikâyelerle karşılaşmıştı. İhsan'a da aynı mevzuyu sordu:

– Hasan Sabbah'ı tanır mısın İhsan? Neyin nesidir?

– Tanırım efendim. Medresede, Nizamülmülk ve Ömer Hayyam'la beraber okumuşlar. Nizamülmülk vezir olunca

önce Ömer Hayyam'ı himayesine alarak şereflendirmiş, daha sonra da Hasan Sabbah'a kol kanat germiş. Ömer Hayyam, kadir kıymet bilen birisidir. Ancak Hasan Sabbah'ın gözü her zaman yükseklerdedir. Kadir kıymetten anlamaz o.

– Nasıl yani?

– Anlayacağınız efendim Nizamülmülk, Hasan Sabbah'a Rey valiliğini teklif ettiğinde o, bu teklifi kabul etmedi. Onun yerine sarayda bir memuriyet istedi. Vezir de ona istediği memurluğu verdi.

– Peki ya sonrası?

– Hasan Sabbah çok akıllı ve hırslıydı. Gece gündüz demeden çalışarak kendi konumunu güçlendirmiş ve sultanımızın gözüne girmeyi başarmıştı. Asıl amacı Nizamülmülk'ü sultanın gözünden düşürerek onun makamını ele geçirmekti. Nizamülmülk, önceleri onun yaptığı çalışmalardan çok memnundu. Ancak asıl niyeti ayan beyan ortaya çıkınca ipini çekerek onun bertaraf edilmesini emretti.

– Canını nasıl kurtardı öyleyse?

– Ömer Hayyam sayesinde tabii ki. Araya Hayyam girip canının bağışlanmasını talep edince Nizamülmülk onu kıramadı. Hasan Sabbah böylece sadece saraydan uzaklaştırılmış oldu.

– Şimdilerde bunun davasını mı güdüyor o zaman?

– Nizamülmülk, Hasan Sabbah'ın her adımını takip ettiriyor ve neler yapmak istediğini anlamaya çalışıyor. Lakin o, veziri ve devlet teşkilatımızı iyi tanıdığı için ona göre tedbirleri alıyor ve sık sık izini kaybettiriyor. Son haberlere göre Hasan Sabbah, Horasan ve civarında hızla örgütlenip taraftar topluyormuş.

Merakını gideren bilgi yelpazesinde serinledikten sonra Gazalî, kendisini en ziyade mutlu eden çalışmalarına döndü. O gün yeni bir kitap üzerinde çalışıyordu.

Gazalî, bir fıkıh kitabı olan *el-Vasit*'in temelini atıp ana pla-

nını çıkarmıştı. Öğle namazı için odasından ayrıldı. Namazdan döndükten sonra etrafta Nizamülmülk'ün, uzun sürecek bir sefere çıkacağıyla ilgili haberler dolanıyordu. Yüreği sıkışmaya, aklı uçuşmaya başladı. "Acaba Nizamülmülk, onca iş arasında benim yangınıma su dökmeyi akıl eder mi?" diye iç geçirdi.

Oturdu ve çatısını kurduğu eserinin tuğlalarını örmeye başladı. İşine o kadar yoğunlaşmıştı ki İhsan'ın içeri girdiğini bile fark etmedi. İhsan telaşlıydı:

– Efendim!

Gazalî, ilmin derin kuyusuna saldığı aklını geri çağırdı ve İhsan'ın telaşına odaklandı:

– Efendim! Vezir hazretleri her an karargâhtan ayrılabilirmiş. Ancak ayrılmadan önce sizinle görüşmek istediğini söylemiş.

– Hiç hesapta yokken nereye gidecekmiş vezir, neler oluyor İhsan?

– Sultanımız çağırmış onu. Yanında seçkin askerlerden oluşan bir ordu bulundurmasını da emretmiş. İşin ilginç yanı, sultanımızın mektubunun yakalanan adamların üstünden çıkmış olması. Demek ki bu adamlar, sultanımızın habercilerine pusu kurup mektubu ellerinden aldılar.

– Sonra da olup biteni izlemek için karargâhı gözetlemeye başladılar.

– Aynen öyle efendim.

– Gözün kulağın seste olsun İhsan Efendi!

GÖNLE DÜŞEN MELTEM

Gazalî, odasının penceresinden dışarı baktığında büyük bir askerî hareketliğe şahit oldu. Gönlünün koridorları gibi sokaklar da bir anda karmakarışık olmuştu. Bütün caddelerden akın akın asker geliyor ve karargâhın önüne toplanıyordu. İçeride de ayrı bir koşuşturmaca vardı.

Nizamülmülk, divanı olağanüstü bir toplantıya çağırmıştı. Az sonra, ordu komutanlarından bir grup da karargâha geldi.

Karargâhın önünde muazzam bir ordu hazırlanmıştı. Gazalî bir süre dışarıdaki hareketliliği hayranlıkla seyretti. Yüreği dalgalandı. Sonra masasına döndü. Çalışmasının tam ortasındayken İhsan, ona beklediği haberi getirdi:

– Vezirimiz sizi bekliyor efendim.

Gazalî, toparlanarak odadan çıktı. Kalbi hızla atmaya başlamıştı. Selam vererek vezirin önünde hürmetle eğildi:

– Buyur otur evladım.

Gazalî'nin kalp atışı daha da hızlanmıştı. Vezir, Gazalî'yi göz ucuyla süzdükten sonra söze girdi:

– Allah hayırlı etsin evlat. Seyyid ve ailesi bu işin münasip olduğunu söylediler. Kızımız Nurbanu da senin teklifini uygun bulmuş. Allah, hayırlısıyla tamamına erdirsin inşaallah.

Gazalî'nin kalp atışları durulmuş ve yüreğini mutluluk halesi sarmıştı. Nizamülmülk, devam etti:

– Biz, yarın sabah itibarıyla kısa bir yolculuğun kölesiyiz evladım. Ne zaman döneceğimiz belli değildir. Bu yüzden Nurbanu'yu Seyyid Efendi'den istemek için yardımcım Yakub'u görevlendirdim. Ziyaretten sağ salim dönersek inşaallah, düğünü de o zaman yaparız.

– Efendim! Yüce Allah, hayırlısıyla gidip dönmenizi nasip etsin.

O esnada Nizamülmülk, masanın üzerindeki dosyayı Gazalî'ye uzattı.

– İnşaallah evlat. Bir de bu kitabımı alıp incelemeni ve dönünce bana bir rapor sunmanı istiyorum.

– Elbette efendim.

Gazalî, gönül telaşını sıfırlamış olarak odasına döndü.

Nizamülmülk'ün ayrılmasından sonra hemen her gün karargâha bilgiler akıyordu. Sultan Melikşah'la birlikte Bağdat'ta idiler.

Melikşah'ın Halbe'de çevgen ve top oynayıp Nizamülmülk'le birlikte ava çıktığından, birlikte sahabe ve din bilginlerinin mezarlarını ziyaret ettiğinden bahseden güzel haberler karargâhta sevinç kaynağı oluyordu.

O sırada Samarra'da bir süredir ara verilen ilim meclisinin yeniden toplanması için çalışmalar başlamıştı. Civar belde ve vilayetlere haber gönderildi ve âlimler Samarra'ya davet edildi. Çok geçmeden Samarra, ilim adamlarıyla dolup taşmaya başlamıştı bile.

Bağdat'tan da gelen kalabalık bir grup vardı. Âlimler, en güzel bir şekilde ağırlandı ve günlerce süren ziyafetler tertip edildi.

Bağdat'tan gelenler, sultanın halifeye çok değerli hediyeler takdim ettiğini buna karşılık halifenin de Sultan Melikşah'a hil'atler verdiğini ve üst düzeyde hürmet gösterdiğini anlatıyordu.

Gelen haberler herkesin moralini yükseltmişti.

Bir âlim, Nizamülmülk'ün Bağdat Medresesi'ne gittiğini, kütüphanede oturarak kitapları incelediğini ve hatta medresede halka hadis rivayetinde bulunduğunu gözlerinin içi parıldayarak anlatıyordu.

Bu esnada, Gazalî'nin evinde de düğün hazırlıkları yapılıyordu. Bahçe, yeniden elden geçiriliyor ve ev, Nurbanu'nun talimatları doğrultusunda tefriş ediliyordu.

O günlerde Gazalî, Nizamülmülk'ün verdiği dosyayı okumuş ve detaylı bir rapor hazırlamıştı. Diğer yandan iyice rahatlayan zihniyle, kendi çalışmalarına hız vermiş, vezirin ayrılmasının ardından gündüzlerini de tamamen telif çalışmalarına ayırmıştı.

Nihayet ilim meclisinin toplanacağı gün gelip çattı.

Gazalî, epey zamandır ayrı kaldığı böyle bir ortama dâhil olmak için can atıyordu.

MUTLULUĞUN KANATLARINDA

Mustafa'nın Batıyı kıyasıya eleştiren sözlerinden sonra çardakta bir süre sessizlik hâkim oldu. Bu esnada Hans, kendi tarihiyle yüz yüze gelmiş ve kafası epey karışmıştı. İçinden geçenleri sesli olarak dile getirmese de Mustafa'ya hak vermişti aslında.

O sırada gelen misafirlerle ortam bir hayli kalabalıklaşmıştı. Mustafa, hemen her gelene Bağdat'ta yaşadıklarını anlatmak durumunda kaldığı için bu durumdan sıkılmaya başlamıştı.

Hans, bunu fark eder etmez kendi tarihiyle hesaplaşmasını öteledi ve bu durumdan Mustafa'yı kurtarmak için Bağdat'ın dar caddelerine girmeyi tercih etti. Aslında kendisini de bu meraktan bir türlü alamıyordu:

– Mustafa! Yabancı bir komutan dışarıdan şehre gelip teslim alıyor. Buna hiç tepki olmuyor. Herşey güllük gülistanlık mıydı yani?

Mustafa teşekkür kabilinden Hans'a tebessüm gönderdikten sonra konuşmaya başladı:

– Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesinden hoşnut olmayanlar da vardı tabii. Selçuklu askerlerinin çarşıya çıkıp alışveriş yaptığı sırada Şiîler, Selçuklu askerlerine saldırarak şehrin sokaklarında yer yer çatışma çıkmasına sebebiyet verdi. Askerler bu kalkışmaya karşılık verince kalabalık bir Şiî grup, Selçuklu ordugâhına doğru harekete geçti. Ancak meydana gelen bu ayaklanma derhal bastırılarak Şiî mahalleler bütünüyle kontrol altına alındı.

– Olaylar yatıştı mı pekâlâ?

– Bağdat'ta bulunan Besasirî'nin adamları şehri terk ederek komutanlarının yanına gitti. Bu hareket, Tuğrul Bey tarafından büyük bir öfkeyle karşılandı.

– Şiîlerinki de büyük bir cesaret. Peki, Tuğrul Bey ne yaptı?

– Halifeye haber göndererek; "Sana hürmetim olmasaydı halkın tamamını kılıçtan geçirir ve bu şehri yakıp yıkardım" dedi. Bu olayların neticesinde Tuğrul Bey ordusuyla şehre girerek ayaklanmaları çıkaran Büveyhî Hükümdarı Melikü'r-Rahim ve adamlarını takibe aldı.

Kalabalık, Mustafa'yı film seyreder gibi can kulağıyla dinliyordu. Zeynel Abidin Bey'in talimatıyla izzet-i ikramın da ardı arkası kesilmiyordu. Hans sordu:

– Halife de zor durumda kalmış anlaşılan. Ya sonrası?

– Melikü'r-Rahim ile ayaklanmaya karışanlar yakalanıp zindana atıldı. Şehirde sükûn sağlandı. Büveyhî hanedanına böylece nihayet verildi.

– Bağdat nihayet rahat bir nefes aldı desene.

– Bir düşünsene Hans! Bu güzel şehir artık Tuğrul Bey'in güçlü kollarının arasındaydı. Böylece İslam dünyasının önemli bir bölümünde Tuğrul Bey'in otoritesi hâkim oldu. Bu sayede, Abbasî halifelerini epey bir süre nüfuzlarına almış olan Büveyhî hanedanının etkisi de kırılmış oldu.

– Tuğrul Bey bundan sonra devamlı Bağdat'ta mı kaldı acaba? Öyle ya, bu güzel şehirden ayrılmak da artık zor olsa gerek.

– Hayır, düşündüğün gibi değil! Tuğrul Bey, Bağdat'ta sadece onüç ay kaldı. Bu zaman zarfında devlet işlerini düzenledi. Şehirde yeni bir yapı tesis etti. Kaçan ve hapsedilen Şiîlerin mallarına el koydu. Askerlerini, onların terk ettiği evlere yerleştirdi.

– İşe çok hızlı koyulmuş anlaşılan.

– Evet, ama bu sadece bir başlangıç. Ayrıca Bağdat'ta kaldığı süre içerisinde, çok önemli imar faaliyetlerinde bulundu ve halifenin kendisine tahsis ettiği Dicle kenarındaki Samarra beldesinde Medinetü't-Tuğrul adında bir şehir kurarak ordugâhını buraya taşıdı. Eski mahalleleri yıkarak yerine cami, hamam, saray ve çeşitli çarşılar inşa ettirdi.

Yaşlı bir amcanın merak ettiği şeyler olmuştu:

– Oğlum! Bu kadar işi kısa zamanda nasıl yapmış ola? Paraları ve adamları çoktu o vakit?

Hans, söylenenleri pek anlamasa da herkesle beraber güldü. Mustafa'ya dönerek:

– Epey köklü değişiklikler bunlar. Çok emek sarf etmiş olmalı?

– Elbette. Bağdat'ı adeta yeniden imar ederek Selçukluların ikinci başkenti yaptı. Ayrıca Çağrı Bey'in kızı olan yeğeni Hatice Arslan Hatun'u, Abbasî Halifesi Kaim bi Emrillah ile evlendirerek iki hanedan arasındaki siyasi birliği akrabalık bağlarıyla da güçlendirdi.

Yaşlı adam sorusunun cevabını bulamamış olmanın huzursuzluğu ve ağır duyan kulaklarıyla soruyu tekrarladı. Mustafa:

– Para pul çokmuş o zaman emmi, diyerek onun merakını yatıştırdı.

Hans, çok mutlu ve huzurluydu. Bugüne kadar yaşadığından çok farklı bir dünyanın içindeydi ve oldukça keyifliydi:

– Bak Mustafa Hoca! Bu ayrıntılarla birlikte olaylar aklıma daha da net yerleşti. Muhabirliği bıraktığımda bir an ne kadar talihsiz birisi olduğumu düşünüyordum. Şimdi işsizim, ne yapacağımı bilemiyorum ama eskisinden çok daha mutluyum. Üstelik burnumun dibinde bomba patladı, üstüm başım yara bere içinde kaldı ve ölümün eşiğinden döndüm. Sen bana büyük bir ihsan oldun.

Mustafa da sohbet ettikçe yaşadığı acıları unutuyordu. Tatlı bir tebessüm göndererek ona karşılık verdi:

– Aynı durum benim için de geçerli Hans. Önce beni bombaların arasından çekip çıkardın, sonra da sohbet arkadaşı oldun. Seninle olduğum süre içinde bütün acılarımı tarihin kalbine gömüyorum.

Karşılıklı iltifatlar devam ederken kalabalık dağılmıştı.

Ayağa kalkıp çiftlikte dolaşmaya çıktılar. Onca gerginlikten sonra Hans bu güvenli hanede ve mekânda derin bir huzurun ve suskunun içine düşmüş, adeta rahatlamıştı.

Az sonra önlerine çağıl çağıl çağlayan bir çeşme çıktı. Nasıl da çağıldayarak akıyordu, nasıl da nazenindi ve nasıl da ikram ediciydi dupduru akışı...

Hans, bu güzel çeşmede elini yüzünü yıkadı, kana kana su içti.

Hava, Bağdat'ın atmosferinin aksine epey serin ve dingindi. Buralar şeyhin bahçesiydi ve bir bakıma onun emanetindeydi. Kolay kolay hiç kimse bu alana saldıramazdı. Böylesi bir dokunulmazlığı vardı bu çevrenin.

Mustafa'nın ayağı da epey iyileşmiş, çocukluktan beri en büyük zevki olan ve Zeynel Abidin Bey'le sık sık yaptığı dağ bayır gezmelerine yeniden başlamıştı.

İlerideki çıplak tepeye revan olduktan sonra bir yandan da sohbete devam ediyorlardı. Hans, kafasında biriken sualleri sormaya devam etti:

– Tuğrul Bey Bağdat'tan niçin ayrıldı Mustafa? Tehlike tamamen geçmiş miydi?

– Bağdat'ta yapılan çok önemli çalışmalara rağmen yolunda gitmeyen işler de vardı aslında. Nitekim Selçuklu ordusunun halk üzerindeki baskısının artması ve bu sebeple bazı memnuniyetsizliklerin ortaya çıkması üzerine Tuğrul Bey, 1056 yılında Bağdat'tan ayrıldı.

– Tabii. Halkın arasında o kadar askerin olması ciddi bir gerginlik...

– Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılışının başka bir sebebi de o sırada saltanat iddiasında bulunan üvey kardeşi İbrahim Yınal'ın başkaldırmasıydı. Tuğrul Bey, bu isyanı bastırıp otoritesini sağlamlaştırmak istiyordu.

– Bu kadar işin arasında bir de kardeşiyle mi uğraşmak zorunda kalmış yani?

– Evet. Saltanatlarda her kardeş bir sultan olarak doğar. Bu nedenle baba sultan ölünce evlatları ve hatta kardeşleri arasında zamanla bu tür taht kavgaları olmuştur. Neticede en güçlü kardeş, sultan olur.

– Çok ilginç doğrusu. Tuğrul Bey ayrıldıktan sonra Bağdat'ta işler yolunda gitmiş mi? Zira yılanın başı henüz ezilmemişti zannedersem?

Tepeden aşağıya inip asfalt yolda yürürlerken birden önlerini askerî bir araç çevirdi.

Hans irkilmişken Mustafa:

– Hayırdır inşaallah, dedi.

İLİM MECLİSİNDE

İlim meclisi toplanmış ve tartışmalar bütün hararetiyle devam ediyordu. Bağdat ve civar beldelerden epey kalabalık bir katılım göze çarpıyordu. Tartışma esnasında konu gelmiş ve Allah'ın en yararlı ve hayırlı olan şeyi yapmak zorunda olup olmadığı hususunda düğümlenmişti.

Âlimler bu konudaki görüşlerini açıkladıkça, çeşitli nehir kolları gibi, fikir ve düşünceler de farklılaşıyordu:

– Elbette Yüce Allah, en yararlı ve hayırlı olan şeyi yapmak zorundadır. Zira bunun aksini düşünmek, insanın ümidini kırar ve onu işlerinde hayra değil, şerre teşvik eder. Bu da dinimizin arzu ettiği bir durum değildir.

Kısa süren bir sessizliğin ardından uğultular yükseldi. Başka bir bilgin bu görüşe itiraz etti:

– Yüce Allah'a "Yapmak zorundadır" diyerek nasıl zorunluluk atfedebiliriz? Bu, Yüce Rabbimizi mecburiyet altına almak olur. Oysa Allah, her türlü mecburiyetten münezzehtir.

Arka taraftan bir âlim, gür sesiyle iştirak etti tartışmaya:

– Bizim haddimize mi Yüce Allah'a zorunluluk atfetmek? Allah Teâlâ, bizzat kendisi bu zorunluluğu kendisine münasip

görmüş. Bize düşen, onun ön gördüğü bu yaklaşımı benimsemektir.

Tartışma alevlenmiş ve bu iki farklı mecrada kısır bir döngüye ulaşmıştı. Ayet ve hadislerden getirdikleri delillerle herkes kendi görüşünü savunuyor ve hiç kimse kanaatinden bir adım geri durmuyordu. Tartışmanın kilitlendiği bu anda Gazalî söze girdi. Önce kendi görüşünü özetledi:

– Yüce Allah, kulları hakkında elbette dilediğini yapar. Kulların menfaatine olan işleri yapmak da dâhil hiçbir şey Allah'a vacip değildir. Zira Allah hakkında, herhangi bir zorunluluk düşünülemez. Şimdi sorarım size, Kadir-i Mutlak olan Allah'ı, hangi güç yaptıklarından sorumlu tutabilir? Yaptığından sorumlu olanlar, Allah'ın yarattığı varlıklardır.

Gazalî'nin akıcı üslubu bir anda bütün bakışları üzerine çekti. Son derece çarpıcı bir örnekle sözlerine devam etti:

– Farz edelim ki, Müslüman olarak ölen bir çocuk ile akıl baliğ olan bir kimse arasında ahirette bir münakaşa vaki olsun. Baliğ olanın derecesi elbette çocuğa nazaran daha yüksektir. Zira baliğ, bulûğa erdikten sonra iman edip ibadetlerini yerine getirmiştir. Mutezile gibi düşünenlere göre, baliğe çocuktan daha yüksek bir derecenin verilmesi Yüce Allah için bir zorunluluktur değil mi?

Herkes, sessizlik içinde Gazalî'nin sorusuna odaklanmış, neticenin nereye varacağına kilitlenmişti. Gazalî, devam etti:

– Bunun üzerine çocuk; "Ya Rabbi! Baliğin derecesini neden benimkinden daha yüksek yaptın?" der. Kendisine; "Baliğ oldu, ibadette bulundu da ondan" denilir. O zaman çocuk şunları söyler: "Beni çocukken öldüren sensin. Mademki, kulların için en yararlı olanı yapmak zorundasın, o halde neden benim hayatımı baliğ olup ibadet edeceğim bir müddete kadar uzatmadın? Uzun ömür vererek bu faziletleri baliğ olana ihsan ettin de neden bunu benden esirgedin? Bu, yüce adaletine aykırı düşmez mi?" Allah Teâlâ da şöyle buyurur: "Baliğ oldu-

ğunda bana ortak koşup isyan edeceğini bildiğim için sana en faydalı olan, daha çocukken ölmendi."

Herkes pürdikkat Gazalî'yi dinliyor ve meselenin sonunu merak ediyordu. Gazalî, devam etti:

– Ey âlimler! Bu, Mutezile ve onun gibi düşünenlerin Allah namına beyan ettiği bir özürdür. Fakat Yüce Allah—hâşâ—bu özrü beyan buyurduğu zaman, kâfirler cehennemin en alt tabakalarından bağrışmaya başlayarak şöyle derler: "Ey Rabbimiz! Acaba baliğ olduğumuz zaman sana şirk koşacağımızı ve bu sebeple günahkâr olacağımızı bilmez miydin? O halde neden bizi, henüz küçükken öldürmedin? Biz şimdi, Müslüman çocuktan çok daha aşağı derecelere razıyız. Yeter ki bizi buradan çıkar."

Gazalî terlemişti. Derin bir nefes alarak sözlerine devam etti:

– Bu verdiğim misal de gösterdi ki, Yüce Allah'ın en iyiyi yaratma konusunda zorunlu olduğu söylenemez. Bu mevzuda söylenebilecek tek söz şu olabilir: Allah, Kur'an'da kendisini Hakîm olarak tanıtmaktadır. Bu sebeple de yaptığı bütün işleri hikmet dairesinde yapmaktadır. Bu nedenle Yüce Rabbimizin yaptığı işler, en güzel ve en faydalı fiiller olmaktadır.

Herkes susmuş, risaleler kapanmış ve tartışma bitmişti. Âlimlerin bir kısmı hemen dağıldı. Gazalî, tebrik etmek için etrafında toplanan âlimlerle bir süre sohbete devam etti.

Seyyid Efendi, elini Gazalî'nin omuzuna attı. Gözlerinin içi yüzünü örten bulutlardan kendisini kurtarıp yeryüzüne işmar eden ay gibi geceye gülümsüyordu.

Ertesi sabah doğan güneş Samarra'ya, Gazalî'nin ilim meclisinde elde ettiği şöhretin haberlerini yayıyordu. Yol üzerindeki kitapçı:

– Arzu ettiğiniz bir kitap olursa lütfen emir buyurunuz. Onu sizin için yerin kırk kat altından çıkartıp getirtirim.

Gazalî, dua ederek karşılık verdi kitapçıya:

– Yüce Allah, bu topluma eksikliğinizi hissettirmesin muhterem.

O gün caddelerde Gazalî'nin selamına daha gür sesle karşılık verilmiş hatta onu yakından görmek için yolunu bekleyenler de olmuştu. Sabah güneşinin muştuladığı şöhret, caddelerde yankılandıktan sonra karargâha, oradan civar beldelere ve nihayet Bağdat'a kadar uzanmıştı.

Gazalî, o günlerde en ziyade araştırılıp adresi sorulan âlimdi.

Evliliğinin üzerinden neredeyse bir yılı aşkın bir zaman geçmişti. Seyyid Efendi, hemen her gün kızına uğrayarak doğacak torununu kucaklayacağı anı bekliyordu. Baharın coşkusunu yedi veren güller ve ona ilan-ı aşk eden bülbüller körüklüyor, tabiat ise yeşil abasının üzerine rengârenk kır çiçeklerinden oluşan bahar kostümlerini giyiniyordu.

Gazalî, epey zamandan beri ihmal ettiği Dicle Nehri'nin kenarına gelmiş ve söğüt ağacına yaslanarak baharı coşkuyla karşılayan sırdaşına hayranlıkla nazar ediyordu.

Dicle, göğsünü kabartıp sonsuz ummana doğru akıyordu. Geçen günlerini düşündü, babasının büyük arzusunu ve annesini... Ahmed takıldı hatırına aniden. Nurbanu'yu düşündü ve dünyaya gelecek yavrusunu. Gözlerini, tarif edemediği bir mutluluk esir almıştı.

İlim meclisindeki başarısı dilden dile dolaşırken Gazalî, devletin işleyişini iyice öğrenmiş ve her konuda danışılan bir âlim olmuştu. Evi de o günlerde, ilmî tartışmaların yapıldığı bir mekân haline gelmişti.

Bir taraftan telif çalışmaları, diğer yandan ilmî tartışmalar... Gazalî, evine yeni teşrif eden kızı Hatice'yi sevecek zaman bile bulamıyordu.

O sıralarda Nizamülmülk'le görüşmeleri de epey sıklaşmıştı. Gün boyu kabuller, divan ve meşveret meclisi toplantıları

ile devlet idaresiyle uğraşan yaşlı vezir, akşamları Gazalî'nin de katılmasını istediği ev görüşmelerini çoğaltmıştı.

Gazalî, Samarra'nın en parlak yıldızıydı artık.

Dördüncü Bölüm

1090 ve Sonraya Akan Zamanın İzinde

Ey oğul!
Fazla konuşma.
Sonra bulunduğun toplulukta taşınması
güç bir yük olursun.
Seninle beraber oturana karşı âlicenap davran.
Yanına oturmak isteyene güzel, nazik, hareket et.
Başkasının gözüne dikkatle bakıp durma.
Fazla lügat parçalayıp yaldızlı söz söyleme.
Çünkü bu sözlerin dış görünüşü belki güzel sayılabilir,
fakat gerçekte güzel değildir.

—İMAM GAZALÎ

Şöhretin göz kamaştıran zirvesinde Gazalî'nin başmüderrislik yılları

O GÜNLERDE TOPLANACAK İLİM meclisine Nizamülmülk'ün de katılacağı haberi günler öncesinden konuşulmaya başladı. Nizamülmülk'ün âlimlere ihsanda sınır tanımadığı herkes tarafından biliniyordu. Bu nedenle Bağdat başta olmak üzere birçok beldeden âlimler Samarra'ya akın etmeye başladı.

Gelen âlimlere ikramlar yapılıyor, karargâhta her gün onlarca hayvan kesilerek halka ziyafetler veriliyordu. Samarra, adeta âlimlerin manevî kisvesi altında nefes alıp verirken caddeler, büyük bir renkliliğe tanıklık ediyordu.

İlim meclisi her zamankinden kalabalıktı. Gazalî, Seyyid Efendi'yle birlikte geldi meclise. Nizamülmülk de yardımcılarıyla birlikte büyük bir şaşaayla geldi. Herkes ayağa kalktı. Vezir, kısa bir konuşma yaptı:

– Hoş geldiniz Allah dostları, aramıza hoş geldiniz. Hepinizin önünde saygıyla eğiliyorum.

Koca vezirin sözleri mecliste duygusal anların yaşanması-

na sahne oldu. Sözlerine devam etti:

– Sizler, memleketimizin süsüsünüz. Başlarımızın tacısınız. Yaptığınız hizmetler bizim için çok mühimdir. Zira bir memleketi ayakta tutan en önemli unsur, o beldenin âlimleri, yani sizlersiniz.

Nizamülmülk'ün gözleri parıldıyordu. Dua ederek sözünü tamamladı.

Çok geçmeden tartışmalar başlamıştı. Etrafa eşsiz bir bilgi ışıltısı yayılıyor, ayet ve hadislerden getirilen delillerle tartışma çeşitleniyordu.

Gökyüzündeki yıldızlara ve geceye gülümseyen aya inat, o saatte gönülleri daha ziyade bilginin parıltısı aydınlatıyordu.

Epey bir süre sakin bir havada süren tartışma esnasında Nizamülmülk, hadis rivayetinde bulunarak sohbeti renklendirdi. Bir süre sonra sohbet yön bulmaya ve tartışmalar alevlenmeye başladı. Söz, Yüce Allah'ın kelam sıfatı mevzuuna gelip yaslanmıştı.

İlahî kelam, Yüce Allah'ın zatıyla kaim ve kadim midir? Ya da ilahî kelam, sonradan yaratılmış olup mahlûk mudur?

Bu mesele, filozoflar, Mutezile ve ehl-i sünnet arasında tartışılan en çetin meselelerden birisiydi.

Bir âlim söz aldı ve görüşlerini açıkladı:

– Hepimizin bildiği gibi ilahî kelam sonradan yaratılmıştır. Harfler, kelimeler ve seslerden oluşan elimizdeki Kur'an'ın sonradan yaratıldığı yani mahlûk olduğu apaşikar ortadadır.

Bir süre uğultular oldu. O esnada başka bir âlim söze girdi:

– Allah'ın kelamına 'mahlûktur' demek, dinen doğru bir yaklaşım değildir. Hepimiz biliyoruz ki bu anlayış, bu güzel topraklarda resmî bir ideoloji haline getirildi ve insanlar Kur'an'ın mahlûk olduğuna inanmaya zorlandı. Hatta camilerin girişine bile "Kur'an mahlûktur" yazacak kadar ileri gittiler. Oysa dinde zorlama yoktur. Bununla da yetinmeyip Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmeyenleri zindanlara atan, sürgüne

gönderen bir anlayışı topluma egemen kılmaya çalıştılar. Oysa Kur'an, Yüce Allah'ın ezelde söylediği sözüdür ve kesinlikle sonradan yaratılmış değildir.

Tartışmanın iyice hararetlendiği o anda başka bir bilgin söze girdi:

– Yüce Allah'ın kelam sıfatına kalbimizle inanır ve onu dilimizle ikrar ederiz. Fakat kadim mi yoksa mahlûk mu olduğu hususunda herhangi bir görüş beyan etmekten Allah'a sığınırız.

Münakaşa bütün şiddetiyle devam ediyordu. Kendisini tanıtıp söz alan bir diğer âlim, görüşlerini açıkladı:

– Hayy sıfatı ile mevsuf olan Allah Teâlâ, eğer kelam sıfatıyla da sıfatlanmasaydı bunun zıddı olan dilsizlik, susma ve çocukluk vasıflarından biriyle nitelendirilmiş olacaktı. Hâlbuki bütün bunlar eksiklik ve acziyet ifadeleridir. Yüce Allah bu ve benzeri bütün eksikliklerden uzaktır.

Nizamülmülk, tartışmalardan çok mutlu oluyor ve etrafı süzüyordu. O esnada ateşli bir âlim, gür sesiyle bu sözlere cevap verdi:

– Hepimiz, doğruların ortaya çıkmasına ve topluma hâkim kılınmasına çalışmıyor muyuz? Bütün çabamız hakikate ulaşmak değil midir? Filhakika, okuduğumuz Kur'an; harfler, kelimeler, seslerden müteşekkildir. Bunların hemen hepsi sonradan yaratılmıştır. Allah'ın kelamı elimizde bulunan Kur'an ise, bu Kur'an sonradan yaratılmış, yani mahlûktur. Onun, Allah'ın zatıyla kaim olması ve kadim olması mümkün değildir.

Büyük bir sessizlik olmuş, âlimler kendi aralarında konuşmaya başlamıştı. Ortada uğultu tufanından başka anlaşılabilen herhangi bir söz yoktu. Gazalî söz alarak konuşmaya başladı. Bir anda sesler kesildi:

– Âlimimizin bu yaklaşımı ilk bakışta doğru ve kabul edilebilir gibi görünüyor. Ancak "Kur'an mahlûktur" diyenlerin konuyu gerçek boyutuyla anlamadığını söylemek isterim. Ev-

vela ilahî kelam, burada anlatılanlardan daha başka bir şeydir. Şimdi; insanın iki şekilde konuşması vardır. Birisi ses ve kelimelerle, diğeri ise kalpte oluşan bir konuşma şeklindedir. Biz buna 'nefis kelamı' adını veriyoruz. Nefis kelamı, sesten ve harften oluşmayan bir kelam çeşididir. Bu durum bir insanın; "Dün gönlümden bir söz geçti" demesi gibi bir şeydir.

Gazalî, meraklı bakışlar arasında konuşmasına devam ediyordu. Konuya hâkimiyeti ve sesini konuşmanın seyrine göre yükseltip alçaltması, dersini iyi çalışmış bir talebenin rahatlığını andırıyordu:

– Misal olarak efendinin hizmetçisine yönelttiği "Ayağa kalk!" emrini inceleyelim. Bu lafız ilk bakışta bize, hizmetçisinin ayağa kalkmasını istediği izlenimini verir. Ancak durum farklıdır. Efendisi hizmetçisinden şikâyetçidir ve ona söz geçiremediğini iddia etmektedir.

Şimdi; mahkeme heyeti hizmetçinin, efendinin iddia ettiği gibi söz dinlemez biri gibi görünmediği, dolayısıyla hizmetçiye haksızlık yapıldığı düşüncesindedir. Bu durumda efendi, hizmetçinin söz dinlemez biri olduğunu ispat etmek için hâkimlerin önünde hizmetçisine "Ayağa kalk!" der. Efendinin burada ağzından çıkan lafızla, murat ettiği davranış farklıdır. Lafız, hizmetçinin ayağa kalkmasını isterken efendisi ise ayağa kalkmamasını, böylece her zaman yaptığı gibi kendi emrini dinlemediğini kanıtlamasını ister.

Herkes gibi Nizamülmülk de şaşırmış ve meselenin nereye varacağını anlamaya odaklanmıştı. Gazalî devam etti:

– Buna göre, efendinin 'kalk' emrinin bünyesinde gizli olan 'kalkmama' isteği de takdir edersiniz ki bir kelamdır. Yani herhangi bir lafzın özünde bir mana vardır. O mana ya lafızla örtüşür ya da örtüşmez. Örtüşürse bir problem yoktur. Örtüşmezse esas kelam lafız değil, özünde gizlenmiş olan manadır.

Bir lafız ağızdan çıktığı zaman, ilk anda konuşan kişinin muradının lafza yüklenen anlam olduğu sanılır. Ama bu her

zaman böyle olmayabilir. Öyle olabilmesi için açık bir delaletin olması gerekir. Böylece ilahî kelamın, Cenab-ı Hakk'ın zatıyla kaim bir sıfatı olduğu apaçık anlaşılır. Elimizdeki Kur'an'ın harfleri, satır ve sayfaları ise ilahî kelama delalet eden unsurlardır.

Mesele anlaşılmıştı. İnsanların şaşkın bakışları arasında Gazalî, tartışmaya son noktayı koydu:

– Meselenin özü şudur: İlahî kelam, Mushaflarda yazılı, kalplerde saklı ve dillerde okunan bir kelamdır. Kâğıt, mürekkep, ses ve harflerin cisim olup sonradan yaratılmış olduğunu, fakat Yüce Allah'ın kelamı denildiğinde bunların kastedilmediğini anlatmak istiyorum. İlahî kelam Kur'an'da yazılıdır demek, kadim zatın da Kur'an'da olduğu anlamına gelmez. Mesela, ateş kelimesini kâğıda yazdığımız zaman kâğıdın tutuşmaması veya ateş dediğimiz zaman dilimizin yanmaması gibi, Allah'ın zatı ile kaim olan ilahî kelam da sadece yazılandan ibaret değildir. Yazılanların saygıya layık olması, delil olmaları nedeniyledir. Bundan dolayı Kur'an'a saygısızlık yapılması ve dahi ayakaltında bulundurulması günahtır.

Gazalî'nin sözleri bitmiş ama meclisteki sükûnet hali devam ediyordu. Söz alan başka bir kimse olmadı. Nizamülmülk, Gazalî'nin yanına gelerek onu tebrik etti.

İlim meclisindeki âlimler, İmam Gazalî'nin ilminin derinliğine ve meseleleri izah etmedeki üstün kabiliyetine hayran kaldıklarını itiraf ederek Gazalî'ye dua ettiler. O sırada Gazalî'nin yanına Kadı Seyyid Efendi yaklaşmış, kulağına bir şeyler fısıldıyordu:

– Bu en zor ve çok nazik mevzuyu, bu kadar açık seçik anlatıp izah edene ilk defa rastlıyorum. Allah nazarlardan saklasın evladım.

Herkes dağılmış ve evlerinin yolunu tutmuştu. Samarra, tarihî gecelerden birini yaşadığını gösterircesine takmış takıştırmış ve bütün ışıltısını giyinmişti. Gazalî, eve geldi ve balko-

na çıktı. Gökyüzü yıldızlarla donanmıştı.

O gece havuza yansıyan ay ışığı, durgun suyun kulağına Gazalî'nin, ilimde zirveye gidişinin muştusunu fısıldıyordu. Gazalî bu sözü duydu ve kayan bir yıldızın ardından derin düşüncelere daldı.

ORTADOĞU'NUN GERÇEKLERİYLE YÜZLEŞME

Askerler aniden yollarını kesince hızla inmişlerdi araçlarından. Bir anda tedirginlik had safhaya ulaştı.

Kimlik kontrolünden sonra rütbeli olan Hans'ı işaret ederek:

– Kimdir bu, diye sordu. Mustafa:

– Misafirimiz, dedi.

Asker, Hans'a dikkatle bakıyordu. Birdenbire celallendi ve sordu:

– Nereye gidiyorsunuz böyle? Kaldırın ellerinizi yukarı!

– Gezintiye çıkmıştık, bir mahsuru mu vardı?

Bunu söylemesiyle Mustafa'yı derdest etmeleri bir olmuştu.

Mustafa, askerin itelemesiyle yaralı bacağını burkunca derin bir acı duydu. Bunu fark eden Hans dayanamadı ve bağırdı:

– Görmüyor musunuz? Mustafa yaralı!

Hans'ın sözü henüz bitmişti ki askerin olanca gücüyle savurduğu dipçik bedeninde patladı. Hans, acı içinde kıvranarak ellerini kaldırdı.

Bu kez Mustafa dayanamadı ve bağırıp çağırmaya başladı:

– Bu yaptığınız çok çirkin! O bizim misafirimizdir ve böyle bir muameleyi asla hak etmedi!

Asker çok sinirliydi:

– Sen sus be adam, diye uyardı onu.

Askerler, etraftan gelenlerle epey çoğalmıştı. Mustafa ve Hans'ı yaka paça didik didik aradılar.

Komutan bağırarak sordu:

– Bu saatte nereye gidiyorsunuz böyle, neyin peşindesiniz?

Mustafa sinirli bir edayla cevapladı onu:

– Evimiz şu tepenin ardında ve biz dolaşıyorduk. Farkına varmadan tepeden aşağıya inmişiz işte. Babamın adamları şimdi bizi merak ediyordur, gidebilir miyiz?

– Baban kimdir senin? Savaşın ortasında olduğumuzu görmüyor musun? Bu vakitte hem de bir ecnebi ile...

– Babam Şeyh Abdurrahim Efendi'dir. Biz de savaş başladığı için buraya geldik zaten. Zira Bağdat'ta yaralandım ben.

Komutan, Abdurrahim Efendi sözünü duyduktan sonra susup başını öne eğmişti. Ortalıkta buz gibi bir hava esiyordu. Mustafa'nın kimliğine yeniden baktı ve askerlere bağırarak:

– Ne duruyorsunuz? Hemen misafirleri uğurlayın.

Asker de mahcuptu. Mustafa'ya dönerek:

– Kusura bakmayın! Bir ihbarı değerlendiriyorduk. Hocaefendiye selamlarımızı ve hürmetlerimizi iletin. Bizi dualarından eksik etmesin, dedi.

Mustafa'nın sinirleri epey yatışmıştı. Boğazına birçok kelam düğümlenmiş olsa da hiçbirini dillendirmedi.

Asker, Hans'ın yanına gelerek kulağına eğildi:

– Senden özür diliyorum. Bir yanlış anlama oldu. Memleketimize hoş geldin, dedi.

Mustafa mahcup, Hans ise şaşkın bir vaziyetteydi. Tekrar indikleri tepeyi tırmanmaya başladılar.

Mustafa çok sakindi ama Hans'ın gözlerine sinen şaşkınlık bir türlü gitmiyordu. Yaşadıklarına anlam veremiyor, askerlerin ilk tavırlarıyla sonraki halleri arasındaki büyük değişikliğin sebebini anlamaya çalışıyordu.

Mustafa, Hans'ın şaşkınlığına yardımcı olmak için söze girdi:

– Bizim buralarda yaşamak zordur. Aramıza hoş geldin.

Hans, bu sözden sonra biraz sakinleşti. Önündeki çeşmede

yüzünü yıkadı. Mustafa'nın üzüldüğünü fark etmişti:

– Her neyse artık, olan oldu bir kere. Bakarsın bir gün bu olanları daha iyi anlayabilirim.

Yaşadığı olay Hans'ın kafasını kurcalamaya devam ediyordu:

– Buralarda havalar çok sık değişiyor Mustafa. Bu bölge pek tekin bir yere benzemiyor. Birlikte gülüp oynarken neredeyse postu kurda teslim ediyorduk. Bağdat'ı şimdi daha iyi anlıyorum. Ha... Bir de; Abdurrahim Efendi parolasını söyleyince burada akan sular duruyor.

– Öyledir dostum. Söylemekte biraz gecikince faturasını sana kestiler. Canın çok yandı mı?

– Canım yandı ama aklım daha ziyade merak ateşiyle kaynıyor.

– Beceriksiz adamlar, aklımızı başımızdan aldılar. Nerede kalmıştık?

– Sana bir sual soruyordum. Hah! Yılanın başından bahsediyorduk. Acaba Tuğrul Bey ayrıldıktan sonra Bağdat'ta işler yolunda gitmiş mi? Az önceki askerlerin tavırlarını gördükten sonra işlerin hiç de yolunda gitmediğine kanaat getirdim. Yanılıyor muyum acaba?

Mustafa, gülerek karşılık verdi:

– Arslan Besasirî, Tuğrul Bey'in Bağdat'a geleceğini haber alınca başına gelecekleri anladığı için Bağdat'tan kaçmıştı. Ama Bağdat, rüyalarında onu kendisine davet eden gelinlik giymiş bir kız gibiydi. Arzularının iyice kabardığı sırada Mısır'da halifeliğini ilan eden Mustansır el-Alevî'den hil'at ve birtakım hediyelerin yanında bir de mektup aldı.

– Vay canına! Hazır Tuğrul Bey Bağdat'tan ayrılmışken... Mısır da hiçbir fırsatı kaçırmıyor gibi görünüyor. Mektupta ne yazıyordu acaba?

– Cesaret verici şeyler: "Sana her konuda yardımcı olacağım. Hedefini gerçekleştirmek için halife ve Tuğrul Han'dan korkmayasın!" gibi.

– Tabii Mısır'ın da idealleri var. Besasirî'ye yeniden gün doğmuş.

– Mektuptaki sözler, Besasirî'nin zaten kabarmış yüreğinin iyice taşmasına neden oldu. Tuğrul Bey'in Bağdat'tan ayrılmasını haber alır almaz Besasirî, halifenin ikazlarına kulak asmadan 1058 yılında ordusuyla Bağdat'ın üzerine yürüyerek şehri işgal etti ve kısa zamanda teslim aldı.

– Bu nasıl Bağdatmış be Mustafa! Bu güzelim şehrin başına gelmeyen kalmamış. Hakikaten dediğin kadar varmış.

– Evet Hans! Bağdat o sıralarda da Besasirî'nin güçlü kolları arasında kıvranmaya başlamıştı.

BAŞMÜDERRİS

Samarra'ya gelişinin üzerinden beş yıl geçmiş ve Gazalî bu zaman zarfında devlet işleri, toplumun yapısı ve yaşadığı coğrafyada cereyan eden fikir akımları hakkında epey tecrübe edinmişti.

Samarra'nın karargâh şehir olması sebebiyle burada farklı düşünceler özgürce yeşerip kökleşemiyordu. Buna rağmen yine de günlerce konaklayan kervanlar ve bu güzel şehrin cazibesi, hemen her yerdeki fikir hareketlerini Samarra'nın kalbine taşımaya yetiyordu.

Gazalî, bir türlü dizginleyemediği merakıyla bu farklı fikirlere kulak kabartıyor ve hemen her farklı yaklaşımdan haberdar oluyordu. Hızla yayılan şöhreti, onun sıkça misafir ağırlamasına, her zaman ve zeminde bu fikirleri tartışmasına yol açıyordu.

Bütün arda kalan vakitlerini ise telif çalışmalarına ayırıyordu. O günlerde Haticesinin yanına Zehra adında bir kızı daha dünyaya gelmişti.

Gazalî'nin Samarra'daki şöhreti o kadar artmış ve insanların kendisine teveccühü o dereceye varmıştı ki, bazı günler işe

gitmek için yürümesi gereken üçyüz metreyi ancak üç saatte alabiliyordu. Onu birkaç dakika bekletip ikramda bulunabilmek için çok ısrar edenler vardı.

Gazalî, bazen bu sorulara saatler süren açıklamalar getiriyor ve bir anda etrafı kalabalıklaşıyordu. Nitekim o günlerde bulunduğu hemen her yer, ilim meclisini andırmaya başladı.

O gün adımlarını çok hızlı atıyordu. Esnafa sadece selam verip geçmekle yetindi. Nedenini bilmese de İhsan, sabahın erken vaktinde Nizamülmülk'ün kendisiyle görüşmek istediği haberini getirmişti.

Vezirin odasına kabul edildiği anda, Kadı Seyyid Efendi'nin de içeride olduğunu gördü. Vezir onu uzunca bir süre kucakladı ve kendisine yer gösterdi. Gazalî ne olduğunu anlamaya çalışıyor ve aklından geçen sorulara makul bir cevap arıyordu ki Nizamülmülk, söze girdi:

– Din-i mübin-i İslam'a yaptığın hizmetlerden dolayı sana teşekkürlerimi bizzat bildirmek istedim evladım. Senin aramızda olman Yüce Allah'ın bize en büyük lütuflarından birisidir. Allah senden razı olsun ki hem sözlerinle hem de eserlerinle bu dine hizmet etmektesin.

– Allah sizi başımızdan eksik etmesin efendim. Sizin yaptığınız hizmetler karşısında bizimkinin sözü dahi olamaz.

– Evladım! Sen gelmeden önce Seyyid Efendi'yle istişare ediyorduk. Gördüm ve bizzat şahit oldum ki senin artık okyanuslara açılma vaktin gelmiş. Bu nedenle seni hilafetin ve ilmin merkezi olan Bağdat'a, medreseye başmüderris olarak atadım. Atanma emrini habercilerim bugün Bağdat'a ulaştırır. Bundan böyle bu büyük hizmetlerine orada devam edecek, müstesna güller yetiştirerek yüce dinimizin yayılmasına katkı sunacaksın. Görevin ağır ve mesuliyetin çoktur. Allah yardımcın olsun.

Gazalî, hiç beklemediği böyle bir görev karşısında önce çok şaşırmış fakat daha sonra kendisini toparlamıştı:

– Yüce Allah sizden razı olsun efendim.

Gazalî'nin hayretini ve şaşkınlığını fark eden Seyyid Efendi ona sarılarak tebrik etti ve uzunca duada bulundu. Sohbet bir süre devam etti. Gazalî, kapıya yöneldiğinde Nizamülmülk'ün gür sesiyle geri döndü:

– Gazalî, evladım!

Vezirle Seyyid Efendi gülüşüyordu. Gazalî'nin şaşırıp kaldığı anda Nizamülmülk sözüne devam etti:

– Evlat! Bu ihtiyar kadıyı Bağdat'a gönderemem, haberin olsun.

Hep birlikte gülüşmeye devam ettiler.

İLMİN BAŞKENTİNE GİDERKEN

Gazalî, aklının darmadağın olduğu o saatlerde karargâhtan ayrılarak eve geldi. Nurbanu, kızı Hatice'yle bahçede güller arasında dolaşıyordu. Hatice, babasını görünce koşarak boynuna atladı. Baba kız bir müddet hasret giderdikten sonra hep birlikte havuzun kenarına yürüdüler.

Nurbanu, pek alışık olmadığı için Gazalî'nin o saatte eve dönüşüne bir anlam vermeye çalışıyordu:

– Hayır ola bey, bu saatte... Yaramaz bir durum yoktur inşaallah?

– Hayırlısı olur inşaallah hatun. Bu sabah vezirimiz beni kabul etti ve Bağdat Medresesi'ne başmüderris olarak atadığını söyledi. Ben de bu haberi paylaşayım diye erkenden geldim.

Bir anda havuzun başında buz gibi bir hava esti. Sanki fırtına öncesi bir sessizlik vardı. Nurbanu'nun gözlerindeki tedirginlik havuzun sularını kabartıyor ve adeta kopmakta olan bir tufanı haber veriyordu.

Gazalî, durumu fark etti. Hızla müdahale etmeye yeltendi:

– Nizamülmülk, babanız Seyyid Efendi'yle istişare ettikten sonra beni Bağdat'a görevlendirdi.

Artık çok geç idi. Nurbanu'nun gönül havuzu taşmış ve hıçkırıklara nazire edercesine gözlerinden yanaklarına doğru akan iki gür çeşme belirmişti. Gazalî, daha yolun başında işinin ne kadar zor olduğunu düşünmeye başladı. Kasım Efendi'ye eliyle bir işaret verdi.

Çok geçmeden Gazalî'nin imdadına Seyyid Efendi yetişmişti.

Aceleyle gelen kadı efendinin yüzünde, baharın bütün çiçeklerinin belirtisi vardı. Bu yaşta böyle bir göreve atanmanın ne kadar büyük bir lütuf olduğunu her zamanki ikna edici üslubuyla anlatıyor, bunun ilimdeki en yüksek paye olduğunu söylüyordu.

Nurbanu'nun üzerindeki hüzün bulutları yavaş yavaş dağılmaya başladı. Annesinin de gelmesiyle birlikte gönlü iyice yatıştı.

Nurbanu, kardeşlerinin aksine anne ve babasına çok düşkündü. Onların desteğini hissedince yüreği sükûnu yakalamış ve çok geçmeden ruhunun rengi değişerek taşınma planları yapmaya başlamıştı bile.

O günlerde Samarra, Gazalî'ye misafir olduğunu hissettiren bir yapıya bürünmüştü. Her uğradığı yerde vedanın hüznünü soluyor, ahaliyle helalleşiyordu. Samarra, Gazalî'yi bağrına basıyordu adeta.

Görevlendirilen kişiler, yeni köşkü hazırlamak üzere Bağdat'a doğru yola koyulurken Gazalî de yarım kalan işlerini tamamlıyordu. Nitekim bir hafta sonra bütün hazırlıklar tamamdı.

Yola revan olmak istediği sabah, neredeyse bütün Samarra ahalisi Gazalî'yi uğurlamaya gelmişti. Kısa bir törenin ardından yeni görevine dualar eşliğinde uğurlandı. Gidilecek yolun kısa oluşuna inat, çok uzun bir uğurlama alayı vardı.

Samarra, hüznün kırkikindi yağmuruyla ıslanıyordu. Aynı gün Bağdat ise, bindiği atı ve giyindiği kıyafetlerle görkemin

bütün albenisini kuşanmış olan şöhretli başmüderrisine gönül kapılarını ardına kadar açıyordu.

Bağdat Gazalî'ye, cömertliğin en ufak bir ayrıntısını ihmal etmeden kusursuz bir misafirperverlik gösteriyordu.

Bu kadim şehir misafirini eşsiz bir coşkuyla karşıladı. Bütün ahali onu karşılamaya çıkmış, şeker ve gül saçarak onu bağırlarına basıyordu.

BAĞDAT'TA

Gazalî'nin Nizamiye Medresesi'nde göreve başlaması Bağdat'ın sosyal hayatını epey canlandırdı. Şehre geldiği andan itibaren hilafet sarayından ve devlet erkânından pek çok kişi kendisiyle tanışmak istedi.

Her gün onlarca misafiri vardı. Gazalî, günlerce onları ağırladı. Yeni evine yerleşip ziyaretçi sağanağı dindikten sonra ancak tedris ve telif çalışmalarına başlayabilmişti.

Medrese hocalarıyla yaptığı uzun toplantıda hem müderrisler hem de medresenin işleyişi hakkında detaylı malumat sahibi oldu. Müderrislerin önerilerini dinleyip not tuttu. Bu ilk toplantıda, gerçekleştirmek istediği hedeflerini anlattı.

Epey uzun süren toplantı boyunca Gazalî'nin ısrarla üzerinde durduğu iki husus vardı. Bunların birincisi, müderrislerin kendilerini yenileyip geliştirmeleri gerekliliği, ikincisi ise, derslerin bütün halka açık hale getirilmesi idi. Gazalî bu sayede, derslerin kalitesinin yükseltilmesini ve medresenin toplumu doğrudan aydınlatan bir kurum olmasını arzuluyordu.

O günlerde medresedeki derslere her kesimden insanlar katılıyordu. Kendi derslerini dinlemeye gelenlerin de her geçen gün artması Gazalî'de büyük bir istek uyandırıyordu.

Çok geçmeden dersine katılanların sayısı üçyüz kişiyi bulmuştu. Bunlar arasında devlet erkânından da hatırı sayılır bir grup vardı. Bu durum Gazalî'nin konuşmalarına olumlu tesir

etmiş ve hitabeti coşkun akan bir nehir gibi çağıldamaya başlamıştı.

Bağdat, Samarra'ya oranla fazla kozmopolit bir yerdi. İlmin ve tefekkürün beşiği olan Bağdat'ta, İslam coğrafyasında filizlenen düşünce akımlarından hemen hepsinin temsilcileri ve kendi düşüncelerini yayma faaliyetleri mevcuttu. Yüksek sesle dillendirilmese bile Gazalî, kendisine sorulan sorulardan daha ilk günlerde bunu anlamış ve bu durumu müderrislerle paylaşmıştı.

Gazalî, geceler boyunca bu mesele etrafında gidip geldi.

Halkın, İslam'ın özüne zarar vermesi muhtemel olan bu ehl-i sünnet dışı anlayışlara karşı bilinçlendirilmesi için neler yapılabileceğini dert edinmiş ve birtakım tedbirlerin alınması gerektiğine kanaat getirmişti. Bu yüzden belli akşamlarda vaaz faaliyetleri düzenleme kararı aldı ve halkın sorunlarının çözümüne yönelik fetva işiyle de ilgilenmeye başladı.

Toplumsal sorunlarla o dönemde bunca yoğunlukla uğraşan Gazalî, şöhretin bütün ışıltılarından nasipleniyor ve ünü doruklardan vadiye akan meltem gibi İslam vilayetlerine yayılıyordu. İkamet ettiği köşk, giydiği elbiseler ve kazandığı para, herkese nasip olacak cinsten değildi.

Gazalî, şöhretin tadını yakalamış ve bırakmaya niyeti olmayan bir titizlikle çalışıyor, kimsenin aklına gelmeyecek güzellikte misallerle dönemin tefekkürüne katkıda bulunmaya devam ediyordu.

Bağdat'ta Gazalî, geceye meydan okuyan bir yıldız ya da bulutların arasında parıldayan bir ay gibiydi.

Medresede ve evde düzenini kurmuş, inanılmaz bir gayretle çalışıyordu. Her gece tefekkürün en sarp köşelerinde açan gülleri korkusuzca deriyor ve tenhalardaki emsalsiz kır çiçeklerini bıkıp usanmadan topluyordu.

Gazalî'nin bu farkındalık oluşturan gayretinden ve üstün yeteneklerinden dolayı birçok kimse o dönemde onunla tar-

tışmaya ve ilmî münakaşaya girmeye cesaret dahi edemiyordu.

YOLDAKİ İHTİYAR!

Çiftliğin geniş arazisinde sohbet ederek yürüyüşleri hayli yormuştu Mustafa ve Hans'ı. Bir üzüm asmasının altına çömeldiler. Çevreye binbir güzellik sinmiş, asmanın dallarına ise bahar bütün haşmetiyle yaslanmış raks ediyordu. Tam bu sırada oldukça yaşlı bir ihtiyar yanlarına geldi.

Verdiği selamı aldıktan sonra Mustafa ayağa kalktı. Yaşlı adam ona dikkatle baktı ve konuşmaya başladı:

– Evladım, Mustafam! Beni tanımadın değil mi? Ben Muhammed Kerkükî, babanın amcazadesiyim oğlum. Uzun zamandır Lübnan'da idim. Sonra vatan hasreti ağır bastı, buraya geldim, rahmetli pederin viranesinde yaşamaya çabalıyorum.

Mustafa yaşlı adama doyasıya sarıldı:

– Amca! Sen de benim gibi vatanına hoş geldin öyleyse.

– Hoş bulduk evladım, peki bu adam kimdir?

– Hans, benim gazeteci dostumdur. Bağdat'ta hayatımı kurtardı. Kendisini benimle beraber bu huzur vadisine atmak istedi.

– O halde aramıza hoş gelmiş. Biz de huzur vadisini kalbine kadar ona açtık, gönlüyle yaşasın gayrı!

Muhammed Kerkükî ayrılınca bir süre sustular. Hans, gazeteci merakını kuşandı. Başladığı hiçbir işi yarım bırakmaya niyeti yok gibiydi:

– Mustafa! Besasirî demiştik en son. Bağdat'ı kuşatmıştı hani. Bayağı inatçı ve hırslı bir adama benziyor?

– Besasirî, Bağdat askerî valiliği yaptı. Dönemindeki isyanları bastıran ve devlet tecrübesi olan bir kişidir. Yani devlet işleyişini çok iyi biliyor. Nitekim Bağdat'ı işgal ederken bir taraftan İbrahim Yınal'la mektuplaşıp onu Tuğrul Bey'e karşı is-

yana teşvik etti. Diğer yandan da Mısır halifesine mektup yazarak Şiîliğin Bağdat'ta iyice kökleşmesi için yardım talep etti.

– Desene bu kızgınlıkla Bağdat, onun elinden çok çile çekeceğe benziyor. Hazır Tuğrul Bey de ortada yok?

– Besasirî, güçlü ordusu ve taşan öfkeleriyle Bağdat'a girdi ve çarçabuk şehri kuşattı. Ordu, Mısır bayrağı taşıyordu.

– Karşısına dikilen kimse olmadı mı?

– Bağdat Şahnesi Aytekin Bey, Bağdat'tan kaçtı. Bu yüzden Besasirî'nin ordusu herhangi ciddi bir mukavemetle karşılaşmadı.

– Neler yaptı şehre girince? Herhalde Tuğrul Bey gibi imar faaliyetlerine girişmedi?

Baharı bütün güzellikleriyle ortaya çıkarmış patika yoldan köşke doğru giderlerken Mustafa, Hans'ın bu imalı sorusunu çok beğenmişti:

– Besasirî, halifenin sarayına yürüdü. Kaim bi Emrillah'ı tahttan indirerek Bağdat'tan çıkardı. Ardından sarayı yağmaladı. Halifeyi Hadise Ane Kalesi'ne hapsetti. Öfkesi dinmek bilmiyor, oluktan boşanırcasına taşıyordu. Onun bu zulümleri sadece halifeye yönelik değil, cümle sosyal alanlara idi aslında.

– Adam hakikaten çok öfkelenmiş.

– Buna öfkeden kudurmuş denir Hans! Nitekim Mansur Camii'nde Mısır Halifesi Mustansır el-Alevî adına hutbe okutup ezana, "Hayye ala hayri'l-amel" (haydi en hayırlı işe) diye bir cümle de ekletti. Bir düşünsene, yüzyıllardan beri süre gelen bir uygulamayı değiştirmeye kalktı. Üstelik bununla da yetinmeyip bütün din bilginlerini ve devletin önde gelenlerini toplayıp onlardan Mısır Halifesi Mustansır el-Alevî'ye zorla biat yemini etmelerini istedi.

– Peki, karşı gelen olmamış mı ona?

O esnada köşke yakın bir yerde oturmuşlardı. Köşktekiler onların geldiğini görünce etrafta bir hareketlilik oldu. Mustafa devam etti:

– Ne mümkün karşı çıkmak Hans! Buna kim cesaret edebilir? Aksine herkes emirlerine itaat ediyordu. Zaten halkın çoğu şehri terk edip kaçtı.

– Ne kadar sürmüş ki bu zulüm?

– Bu durum bir yılı aşkın devam etti ve bu süre içinde Abbasî halifesinin egemenliği kesintiye uğradı. Anlayacağın bu dönemde Bağdat, yine zulüm ve gözyaşı seliyle yıkandı.

– Bu hengâmede Tuğrul Bey'in Bağdat'ın halinden haberi olmuş mu?

– Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanını bastırdı. Böylece kendi bölgesinde hâkimiyeti tamamen ele geçirip siyasi konumunu güçlendirdi. Bağdat'tan kendisine sürekli bir haber akışı da oluyordu zaten.

– Bu sefer hiddetlenme sırası Tuğrul Bey'de o zaman. Hem kız kardeşinin durumunu da düşünecek olursak, öfkesi daha da artmış olmalı?

– Aynen öyle. Tuğrul Bey, işgal haberini alır almaz 1059 yılında ordusunu toplayarak yeniden Bağdat'a hareket etti. Yolda bütün planlarını hazırlayıp birkaç koldan şehre girdi. Nitekim hazırladığı bütün planlar tuttu ve hızlı bir şekilde kuşattığı Bağdat'ı derhal teslim aldı.

O sırada çiftlik hizmetkârları ellerindeki tepsiyle çay ve birkaç parça yiyecekle birlikte çıkıp yanlarına kadar gelmişti. Hans:

– Beni alıştırmayın Mustafa. Zira ben böylesi bir ilgiye aşina değilim. Sonra hiç gitmem ve temelli evinizde kalıp başınıza bela olurum.

– O ne biçim laf Hans! Dilediğin kadar kal, hatta hiç gitme.

– Çok sağol, lakin muhterem pederinizle oturup laflayamadık, bizimle sohbet etmek mi istemez acaba?

– Estağfirullah Hans! Senin iyice dinlenmeni, kendine gelmeni ve ortama alışmanı bekliyor. Bir de gördüğün gibi aşı-

rı gelen gideni var. İşgalden dolayı sürekli toplantılara katılıp duruyor. Bu hengâmede ben de kendisiyle birkaç dakika görüşebildim ancak.

– Bu yaşta ondaki enerjiyi gördükten sonra kendimden utanmaya başladım. Tanrı yardımcısı olsun.

– Bu aralar Bağdat'tan kaçanlar da kapısını sık çalıyor anladığım kadarıyla. Onun her zaman önceliği ihtiyaç sahiplerinin dertlerini dinlemek ve kederlerini dindirmektir. Bu yüzden *İhyâ* derslerini de ertelemiş.

– Benim gibi bir kültürün insanı ne kadar anlar bilmiyorum ama babandan ve çalışmalarından çok etkilendiğimi itiraf etmeliyim.

ŞÜPHEYLE İLK YÜZLEŞME

Gazalî, epey bir süre ufkunun taraçalarını bürümüş olan şöhretin göz alıcı büyüsüyle avundu. İslam dünyasında yayılan ünü ayaklarını yerden kesmiş, onu adeta bulutların üzerine yükseltmişti.

Gazalî'nin şöhreti, sultanların şöhretiyle kıyaslanıyordu artık.

Zaman ilerledikçe kendi iç dünyasıyla yüzleşmeye ve sahip olduğu bilginin ruhuna ağırlık yaptığını hissetmeye başladı. Nitekim o akşam, pencereden ışıltılı Bağdat caddelerine bakarken bunları düşünmüş ve gözünün önünde engin bir deniz canlanmıştı.

Bağdat, çeşitli din, ırk ve kültürden gelmiş insanların bir arada yaşadığı karma bir şehirdi. Müslümanlar arasında da birbirinden farklı fikir akımları boy gösteriyordu. İslam ümmetinin çeşitli fırkalara mensup grupları bu engin denizde çırpınıyor ve nihayet sırasıyla boğulmaya başlıyordu. Kurtulan ise çok az bir zümreydi.

Gazalî birden bire irkildi. Vücudu kaskatı kesilmişti. İç

dünyasına yaptığı kısa seyahatin ardından ruhundaki gizli boşluğun farkına vardı.

Saat epey ilerlemiş ve hava da bir hayli soğumuştu. Ancak onun üşümesinin havanın soğumasıyla ilgisi yoktu. Yine de belki faydası olur ümidiyle hırkasını giydi ve tefekkürünü sürdürmeye devam etti.

Sesli düşünüyor, aklından geçenleri tekrar ediyordu:

– Oysa gariptir ki yetmişüç fırkaya ayrılmış gruplardan her biri, boğulmaktan kurtulanın sadece kendileri olduğunu iddia ediyor...

Gazalî, ruhunun çetin bir çelişkiler yumağına takılıp iplik gibi sarıldığını hissetti:

– Bu ne yaman bir mesele Allahım! İnsanın gözünü kör ediyor ve her bir zümrenin önüne, hakikate giden yolu kapatan ve mutlaka aşılması gereken bir engel olarak dikiliyor...

Peygamberimizin, ümmetin yetmişüç fırkaya bölüneceği ve kurtuluşa erenin ancak kendi ve ashabının yolunu takip edenler olacağıyla ilgili önemli uyarısını kimse üzerine alıp özeleştiri yapmıyor; üstelik her bir fırka, kendi halinden memnun görünüyor, diye hayıflanmaya devam etti.

Sualler aklına, ok sağanağı gibi saplanmaya devam ediyordu. Gecenin ilerleyen saatinde Bağdat caddelerinin bomboş olmasına inat kendi içine döşediği uzun kaldırımlarda yoğun bir hareketlilik vardı. Hakikati aramaya susamışlığı ile iç dünyasının patikalarında cesaretle yürümeye devam etti.

Zira yol uzun ve aynı zamanda gizli tuzaklarla doluydu.

Gazalî'nin gözüne uyku girmiyordu. Epey bir süre çalıştıktan sonra balkona çıktı. Kayan yıldızların gökyüzünde bıraktığı boşluğu düşündü. Hayat akıyor ve kalan yıldızlar ışıldamaya devam ediyordu.

Gazalî'nin gözleri iyice küçülmüştü. Son bir ümitle yatağına uzandı. Yine uyuyamadı. Gecenin kollarında sorularıyla, dertleriyle ve çaresizlikleriyle başbaşa kalmıştı.

YETMİŞÜÇ FIRKA

Epey zamandır üzerinde düşündüğü, zihnini sürekli meşgul eden Peygamberimizin hadisinin ışığında, ruhundaki fazlalıklardan kurtulmaya karar verdi. Evine dönerken bunun yöntemine odaklanmıştı.

Odasına çıkar çıkmaz başka bir hadis-i şerifle yetmişüç fırka hadisini tefsir etmeye başladı:

"*Her doğan İslam (bozulmamış, tertemiz bir fıtrat, yaradılış) üzere doğar. Sonra anne ve babası onu Yahudi, Hıristiyan veya Mecusî yapar.*"

Işık çok netti ama zihin aynasında sıralanmış kalın perdeler vardı. Bu perdeleri aralayıp bilgilerini masasının üzerine koyduğunda birbirine karışmış iki büyük yığınla yüz yüze geldiğini gördü. Büyük bir itinayla zihnini ayıklamaya başladı.

Bu yığının birincisi, Peygamberimizin (a.s.m.) buyurduğu asli fıtratın ışıldayan tarafı, ikincisi de, anne-baba ve hocaların taklit edilmesiyle ortaya çıkan karanlık yöndü.

Gazalî saatlerce, fıtratının üzerine eklenen hangi bilgilerinin gönlünü perdelediğini düşündü. Başını ellerinin arasına aldı ve tekrar tekrar sordu kendisine:

– Sonradan öğrendiğim şeylerin hangisi hak, hangisi batıldır acaba?

Gazalî kandilin altında düşünüyordu: Tertemiz bir fıtrat ve ona sonradan eklenen şeyler...

Gecenin zifiri karanlığından aydınlık dileniyor, lambanın titrek alevine müteredditt gözlerle bakıyordu.

KESİN BİLGİNİN PEŞİNDE

Gazalî, gece geç saatlerde zihninde yanan ilk ışığı yakaladığında pencereden baktığı caddelerin daha anlamlı hale geldiğini gördü. Epey sevinçliydi:

– Evet, mademki hakiki bilginin peşinde koşuyor ve yana döne onu arıyorum; öyleyse öncelikle, kesin bilginin ne olduğunu bilmem gerek. Acaba 'gerçek bilgi' dediğim şey nedir?

O gece, takip edeceği çetin yolculuğun başlangıç noktasını bulmanın huzuruyla uyudu.

Ertesi gün medresede ders anlatırken ve ilim halkasını yönetirken aklının arka planında çıkacağı bu yeni seyahatin heyecanı vardı. Nitekim günün karmaşasından fırsat bulur bulmaz zihninin kaldırımlarına koştu. Eve gelip çalışmaya başladı:

– Kesin bilgi, bilinenin ayan beyan ortaya çıktığı, içine hiçbir şüphe, yanlış ve vehmin karışmasına imkân bulunmayan bilgidir. Buna ek olarak böyle bilgiye kesin bir güvenin de olması lazım.

Gazalî açık denizde yol almaya başlamış, ilmin derin sularında kulaç sallıyordu. Kendine sualler yöneltiyor ve onları adım adım cevaplayarak denizler ortasında yaşayabileceği küçük bir ada kurmaya çalışıyordu:

– Biri çıksa ve kesin bilginin yanlışlığını ispatlamaya kalksa; mesela taşı altına ve değneği yılana çevirse bile insanda kesin bilgiye karşı asla şüphe uyanmamalıdır. Zira on sayısının üçten büyük olduğunu bildiğim halde birisi bana üçün ondan daha büyük olduğunu söylese ve bunu ispat için değneği yılana çevireceğim dese ve dahi gözümün önünde bunu yapsa bile asla şüpheye düşmem. Sadece bu işi nasıl yapabildiğine şaşarım.

Gazalî, kurduğu bu temel üzerine günlerce düşündü. İlimde başlangıç olarak saptadığı bu ön kabulün sağlamlığından iyice emin olmak için birtakım değerlendirmeler yaptı.

Şimdi bütün bilgilerini denetleme zamanıydı. Zihnindeki bütün taşları yere döktü. Önünde, hisse dayalı bilgiler (hissiyat) ile akla dayalı bilgiler (zaruriyat) olduğunu gördü.

Uzun uzun tefekkür etti. Doldurdu boşalttı. Adeta sağdığı zihninde hisse ve akla dayalı bilgiler dışında kesin bilgi tanı-

mına uyan herhangi bir veriye rastlamadı.

Denizin ortasında ada kurmaya çalışırken, temellerin çok sağlam olması gerektiğini biliyor ve adımlarını ona göre atıyordu. Epey bir süre bu temele tuğla taşımaya devam etti:

– Şimdi bu bilgilerin derde derman olup olmadığını anlamam lazım.

Gazalî düşünüyordu. Caddelerdeki gece sessizliğinin aksine onun yüreği kıpır kıpırdı.

O gün girdiği derslerden sonra kendisini medresedeki odasına kapattı. Tek derdi 'hissiyat' idi. Onu ölçüp onu biçiyordu:

– Duyu organlarımın getirdiği bilgiler kesin bilgiler midir? Bunlara ne kadar güvenebilirim? Bu bilgiler beni hakikatin kalbine götürür mü?

Üstüne üşüşen sorular, zihnini hareketlendiriyordu. Bazen ayağa kalkıp ufuk çizgisine odaklanıyor, bazen de rahlenin etrafında dolanıyordu. Soruları takip etmeye devam etti:

– Mahsusata olan güvenimiz nereden gelir?

Başı iki elinin arasında, aklı tefekkürün zirvesindeydi:

– Duyu organlarının en kuvvetlisi şüphesiz gözdür. Hepimiz en önce gözümüzle gördüklerimize inanırız.

Aniden ayağa kalkarak 'göz' dedi Gazalî ve devam etti:

– Gözümüz gölgeye bakar, onu durgun görünce kendisinde hareket olmadığına hükmeder. Bir süre sonra tecrübe ve müşahede ile anlar ki gölge yavaş yavaş hareket etmektedir.

Gazalî, açtığı aynı gedikten ilerlemeye devam etti:

– Gözümüz yıldızlara bakar ve onları madenî para küçüklüğünde görür. Oysa deliller bize gösterir ki yıldızlar yeryüzünden daha büyüktür.

Korku ve hayret içinde yerine oturdu:

– Bu kadar yanılan bir organa artık nasıl güvenebilirim?

Eve geldiğinde kapıda kendisini karşılayan Kasım Efendi'nin söylediklerinin çoğunu duymamıştı. Havuzun başındaki sandalyeye geçti. Nurbanu ile sohbet ederken uzaklara dalıp

gitmişti. Kızı Hatice sırtına çıkmış, Zehra ise kucağına oturmuş sakalıyla oynuyordu.

Gazalî, annesine sığınan çocuk gibi sokuldu onlara. Nurbanu'ya takıldı gözü sonra, epey solgun görünüyordu:

– Hayırdır hatunum? Hasta değilsin inşaallah?

– Yok bey! İyiyim. Babam yarın bir toplantı için buraya gelecek. Ertesi gün onunla Samarra'ya gidip annemi ziyaret etmek istiyorum.

– Elbette gidebilirsin. Baban belki birkaç gün kalır burada.

– Kalma ihtimali yokmuş. Sarayda çok önemli ve gizli bir toplantıya katılıp geri dönecekmiş.

Gazalî, bulutların üstünden aniden hayatın girift caddelerine inmişti. "Gizli toplantı ne olabilir?" diye düşündü. Nurbanu ve İhsan'ın da bu konuda herhangi bir bilgisi yoktu. Ancak birkaç gündür sarayda hareketlilik yaşandığını duymuştu.

– Kasım Efendi'ye söyle, hazırlık yapsınlar.

Gazalî, çalışma odasına çıktı. Geniş pencereden Bağdat'ı süzdükten sonra düşünmeye kaldığı yerden devam etti:

– Duyu organı kendi ölçüsüne göre hüküm veriyor, akıl ise onu kesin bir şekilde yalanlıyor. O halde yaslandığım iki direkten biri devrilmiş oldu.

Yerinde duramıyor, sürekli dolanıyordu. Söylenip durdu:

– Gözümle gördüğüm şeylerde bile bu kadar yanılıyorsam eğer, gerisini düşünmek bile istemiyorum.

Çok güvendiği sadık bir dostunu kaybetmiş gibi hüzünlendi. Adeta içi daralmıştı. Balkona çıktı, solgun gözlerle uzaklara baktı. Yıldızlara odaklanmıştı. Onların büyüklüğünü düşündü. Küçücük görünen yıldızların dünyadan daha büyük oldukları gerçeğini aklına bir türlü sığdıramıyordu.

Boşluğa doğru kayıp giden bir yıldızın peşine takıldı gözleri. Yıldız, göğü yırtıp yakarcasına süzülürken içi acımıştı sanki. Bir süre olanları seyretti. Hava sıcaktı ama yüreği buz gibi olmuştu.

Yüzüne lodosun sıcak eli dokunurken ve yıldızlar dünyaya yanıp yakılırcasına gülümserken bile Gazalî hâlâ üşüyordu.

Mahsusata dair güveninin kaybolması onu derinden sarstı. Yer, adeta ayağının altından kayıyor, dünyayla birlikte başının da döndüğünü hissediyordu. Birden hayıflanmaya başladı:

– Şimdi aklımda güvenebileceğim neyim kaldı ki?

İLK SIKINTILARDAN KURTULUŞ

Gazalî caddelere, evlerden belli belirsiz gelen loş ışıklara, bahçedeki havuza, göğe, aya ve yıldızlara müstereddit gözlerle baktı. Sanki onlara veda ediyor gibi bir hali vardı.

Mahsusata dair güveni kaybolup gitmişti.

Biraz sonra elinde kalan son bilgi kaynağı zaruriyata dair derin düşüncelere yöneldi.

– On, üçten büyüktür, cümlesini tekrarladı birkaç kez.

– Bir şey hem var hem de yok olamaz, dedi sonra.

Akıl yoluyla bilinenleri sınıyordu kendince.

– Evet, diye destekledi sözünü ve devam etti:

– Evet, nefiy ve ispat aynı şeyde bir araya gelemez. Yani bir şey, hem zorunlu hem de imkânsız olamaz.

Gazalî, başının kirman gibi dönmediğini ve ayaklarının yere değdiğini hissetti. Epey rahatlamıştı. Aklî bilgilere güvenebileceğine dair ulaştığı bu netice onu sakinleştirdi. Yatağa doğru giderken dilinde biteviye tekrarlanan bir cümle vardı:

– Aklî bilgiler, kesinlik ifade eden bilgilerdir.

Gazalî, erkenden kalkıp güneşin Bağdat'a gülümseyeceği anı beklemeye koyuldu. Yemeğini yedikten sonra balkona çıktı ve gözü kıvrım kıvrım uzayan yollara takıldı. Sanki uzayıp giden yollardan bir haber bekliyordu.

Onbeş gün önce kardeşi Ahmed'e bir mektup yazmış ve Bağdat'a gelmesini istemişti. Yazdığı mektuba henüz bir olum-

suz cevap gelmediğine göre Ahmed'in bizzat kendisinin gelmesi kuvvetle muhtemeldi.

Güneş, sanki diğer günlerin aksine o gün daha bir şımarık doğmuş ve ilk kıvılcımları evlerin çatılarını tutuşturmaya başlamıştı. Gazalî, cübbesini giydi, siyah sarığını başına doladı ve medresenin yolunu tuttu.

Odasında bir süre medresenin günlük işleriyle meşgul oldu. Sınıfa gidince bütün dertlerinden kurtuluyordu. Gazalî, talebelerini süzdükten sonra derse başladı.

Talebelerden çoğu Gazalî'nin bu kısa sessizliğini anlayıp kâğıt-kaleme sarılmıştı:

– Bilgi dediğimiz şey, insanın diğer varlıklarla ilişkiye girmeleri sonucunda ortaya çıkan üründür.

Sınıfta derin bir sessizlik vardı. Gözler hocanın bu tanımı anlaşılır kılmasına odaklandı. Merakın zirveye ulaştığını sezer sezmez Gazalî, sözlerine devam etti:

– İlim, kendisiyle bilinen ve insanın onunla âlim olduğu şeye denir. İlim dediğimiz şeyin aslı, tek tek özleri ve bu özlerin birbiriyle olan münasebetlerini idrak etmektir. Bilginin nasıl meydana geldiğine yani onun oluşum sürecine gelince, bunu iyi anlamanız için size ayna misalini vereceğim.

Sınıfta bulunan herkesi gözüyle kontrol ettikten sonra devam etti:

– Herhangi bir kişi ayna karşısına geçtiğinde aynada oluşan şey, o kişinin kendisi değil, suretidir. Bilgi dediğimiz şey de işte bu şekilde oluşur. Yani bilen kişinin kendisinde hiçbir değişiklik olmadan, eşyayı ve hakikatleri suret olarak algılamasıdır.

Talebelerin kendi arasında yaptıkları yorumların fısıltıları duyuluyordu. Gazalî için bu durum, verdiği misalin anlaşıldığının bir işaretiydi.

Sınıfa sessizliğin yeniden hâkim olmasının ardından devam etti:

– Şimdi bir adım daha ileri gidelim ve bilginin oluşmadığı-

nı farz edelim. Bir kalpte niçin bilgi oluşmaz acaba?

Sakalını sıvazlayıp başını yukarı kaldırarak devam etti:

– Bunun beş nedeni olabilir: Birincisi şekil noksanlığıdır. Yani aynadan kaynaklanan bir noksanlık vardır. Zira ayna dediğimiz şey demir cevheri ise şekillendirilip cilalanmadan hiçbir şey göstermez.

İkincisi ise aynanın üzerinin kirli, paslı ve bulanık olmasıdır.

Üçüncüsüne gelince; bu, ayna ile nesnenin karşı karşıya bulunmamasıdır. Ortada böyle bir durum varsa ayna yine bir şey göstermez.

Dördüncüsü, ayna ile insanın arasına perde ve benzeri gibi bir cisim girmiş ve görüntüyü engellemiştir.

Beşinci ve son olarak ise, bilinmek istenen şeyin ne tarafta olduğunun bilinmemesidir. Bu saydığım beş durumdan dolayı suret ortaya çıkmaz ve dolayısıyla herhangi bir bilgi meydana gelmez.

Gazalî, sorulan sualleri cevaplayarak dersini tamamladı. Talebelerin yemeğe çıkmaları için işaret verdi. Kendisini bekleyen talebeleri sabırla dinleyip sorularını cevapladı. Sohbet epey uzamıştı ki nöbetçi talebe odasında kendisini bekleyen bir misafiri olduğunu söyledi.

Gazalî'nin içi hoş bir merak halesine büründü.

TUĞRUL BEY'İN İZİNDE

Mustafa, konağın bahçesinde kendisini ziyarete gelen yakınlarının geçmiş olsun dileklerini kabul ediyordu. Gelen büyük kalabalığa hitaben yaptığı konuşma herkesin olduğu gibi Hans'ın da çok hoşuna gitti:

– Kardeşlerim! Yüce Allah Bağdat'ı tarih boyunca defalarca imtihan etmiştir. Gerekli dersleri çıkaramadığımız için bugün de imtihan devam ediyor. Bugün olanlardan gerekli ders-

leri çıkarmazsak yarınımızda da bu imtihan zorlaşarak devam edecek. Bizler birbirimize kenetlenmediğimiz ve bizi biz yapan değerleri el birliğiyle korumadığımız sürece bu savaş sürecek ve kaybeden hep biz olacağız. Allah yardımcımız olsun.

Mustafa'nın sözleri herkesi tesiri altına almıştı. Çaylar yudumlandıktan sonra kalabalık dağılmaya başladı. Hans:

– İnsan hoca olunca, böyle her yerde ders vermek zorunda kalıyor, dedi.

Mustafa bir süreliğine içeri geçti. Hans, kalan insanlarla sohbete devam etti. Birkaç kişi Mustafa'nın anlatacağı tarihî olayları dinlemek için özellikle bekliyor, ayrılmak istemiyordu.

Mustafa gelir gelmez Hans, aklına takılan sorulara devam etti:

– Tuğrul Bey Bağdat'ı teslim almıştı. Bağdat'ta ne yaptı, Besasirî'ye ne oldu? Buradakiler de merak ediyor. Ben de hâlâ oradan çıkamadım.

– Tuğrul Bey Bağdat'a gelince, şehrin yaralarını sarmaya başladı. İşe, halifeyi hapsedildiği Hadise Ane Kalesi'nden kurtararak başladı. Onu yeniden tahta oturttu. Bağdat'ın bozulan düzenini yeni baştan tesis etti.

– Ya bu işin sorumlularını ne yaptı?

– Ardından Arslan Besasirî'nin yakalanmasını emretti. Kısa zaman içinde yakalanan Besasirî, Tuğrul Bey'in huzuruna çıkarıldı ve öldürüldü. İş bununla da bitmedi. Bağdat'ta Fatimîler adına hareket eden ve faaliyet gösterenler de tespit edilerek cezalandırıldı. Böylece, epey bir süredir Bağdat'ın başına musallat olan Büveyhîlerin etkisi tamamen kırılmış oldu.

– Tuğrul Bey, Bağdat'a kalıcı olarak damgasını vurdu diyebilir miyiz?

– Elbette diyebiliriz. Ardından Tuğrul Bey, Şiî taşkınlıkları ile viraneye dönen Bağdat'ı imar faaliyetine girişti. Yıkılan bütün mahallelerini, evlerini, çarşılarını ve hanlarını yeniden

inşa ettirerek halkın emrine tahsis etti. Emir Porsuk'u Bağdat şahneliğine atadı. Irak'ın diğer şehirlerine de valiler tayin ederek bütün bölgeye kalıcı bir Türk kimliği kazandırdı.

Yaşlı bir amca dayanamadı ve araya girdi:

– Asıl şimdi lazım bize böyle bir kumandan.

Herkes kahkahalarla gülerken Hans girdi araya bu kez:

– Bu sefer Sultan Tuğrul'un daha sıkı tedbirler aldığı belli.

– Bizde "Sütten ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer" diye bir söz vardır. Tuğrul Bey de onu yaptı. Ayrıca halifelik ödeneğini artırıp şehre daha iyi hizmet edilmesinin yolunu açtı. Böylece Sünnî İslam dünyasının rakipsiz lideri haline geldi. Önündeki tek hedef Mısır Fatimîleri idi artık.

– Ben Fatimîleri tanımıyorum ama çok merak ediyorum Mustafa.

– Fatimîler, Şiîliğin kolu olan İsmailîlerin kurduğu bir devlettir. Abbasîler döneminde güçlenerek İslam ülkelerinde yoğun bir propaganda faaliyetine girişen İsmailîler, Kuzey Afrika'da tutunarak 910 yılında Tunus'taki Aglebîler Devleti'ni yıkmış ve Fatimîler adını verdikleri kendi devletlerini kurmuşlardır.

– İsimlerinin anlamı ne?

– Hz. Ali'nin hanımı ve aynı zamanda Sevgili Peygamberimizin (a.s.m.) kızı olan Fatıma'dan dolayı kendilerine bu ismi vermişler. Fatimîler, halifeleri el-Mustansır zamanında (1036-1094) en geniş sınırlarına ulaştılar. Bu dönemde Filistin, Suriye, Hicaz ve Yemen bölgelerini ele geçirerek imparatorluk haline geldiler.

– Onların da kendine göre birtakım emelleri vardır elbette?

– Olmaz mı? Fatımîler, Bağdat'taki Şiî Büveyhîleri destekleyerek, Abbasî halifesini baskı altına almak ve bu sayede bütün İslam coğrafyasına hükmetmek istiyordu. Ancak onların yolu bu kez hiç beklemedikleri bir anda Tuğrul Bey'le kesişmişti.

– Tuğrul Bey'in de zaten İslam hâkimiyeti mefkûresi vardı.

– Evet. Sultan Tuğrul'un o sıralarda içini yakıp kavuran şey de bu idealdi. Suriye, Filistin ve Mısır'ı ele geçirerek İslam hâkimiyeti mefkûresini gerçekleştirme arzusunda olan Tuğrul Bey, Büveyhîleri tarihin derin sularına uğurladıktan sonra bu arzusuna bir adım daha yaklaşmıştı. Bağdat'a hâkim olduktan sonra yaptığı imar çalışmaları ve attığı isabetli adımlar, onu İslam dünyasının tartışmasız lideri yaptı.

– Sanki bu idealini erteleyecekmiş gibi konuştun Mustafa.

– Evet, öyle. Çünkü Tuğrul Bey'in kafasını o sıralarda hiç beklenmeyen bir durum meşgul etmeye başladı. Kalbi Peygamber sevgisiyle dolu, beyaz elbiseler giyecek kadar onu örnek almayı ihmal etmeyen Tuğrul Bey, Hz. Muhammed'e (a.s.m.) olan manevî bağlılığını bu dünyadayken de perçinlemek ve onunla akrabalık bağı kurmak istiyordu.

Sohbet ilerledikçe heyecan artıyordu. Uyuklayanlar bile toparlanmıştı. İkramların da ardı arkası kesilmiyordu. Hans sordu:

– Bu mümkün mü? Nasıl yapacak bu işi?

– Elbette mümkün. Abbasî halifeleri, Hz. Muhammed'in amcası Hz. Abbas'ın soyundan gelmekteler. Bu nedenle Tuğrul Bey, halifenin kızıyla evlenmek ve bu sayede kendi soyunu Hz. Muhammed'in (a.s.m.) sülalesiyle birleştirmek arzusundaydı.

– Hay Allah! Bunu düşünememiştim. Savaş, kılıç ve kan arasında böyle bir mevzunun gündeme geleceği aklımın ucundan bile geçmedi.

– O günlerde, hem de böyle bir ortamda onca fikrî yoğunluğun ve kargaşanın arasında Tuğrul Bey'in aklı gibi gönlü de ferman dinlemiyor ve böyle bir yüce arzuyla yanıp kavruluyordu.

Mevzu gönül işlerine yaslanınca yaşlı amcaların gözleri açılmış, çakmak gibi parlamaya başlamıştı. Sohbete yeni ka-

tılanlar da vardı. Hans söze girdi:

– Tarihin dehlizlerini biraz eşeledikçe ne güzel olaylarla karşılaştık. Demek ki daha neler var. Bu gizeme kapıldım gidiyorum ve bundan da bir türlü kendimi alamıyorum.

– Hans! Biz tarih olarak eşi benzeri görülmemiş bir zenginliğe sahibiz. Ancak bu büyük zenginliğimizi bir türlü değerlendirememişiz. Bir düşünsene! Amerika fakir tarihinin her karesini filmleştirerek adeta bütün dünyaya dayatıyor. Kızılderililerin topraklarında onları yok etme pahasına yaptıkları işleri büyük bir başarı olarak işleyip her gün adeta gözümüzün içine sokuyor. Biz ise tarihimizin ihtişamlı sayfalarını kendimize yatak yapıp keyifle üzerine uzanıyor ve mehtaba dalıyoruz.

Herkesin başını sallayıp Mustafa'ya dua ettiği anda Hans konuştu:

– Çok doğru şeyler söylüyorsun Mustafa. Ben ki dünyanın değişik ülkelerinde bulunup değişik kültürleri araştırmış biri olarak senin anlattığın şeylerden haberdar değilim. Bu görev biraz da sizlere düşüyor sanırım. Ama ben henüz Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenmek istemesindeki sır perdesini tam olarak aralayamadım ve orada kaldım, bilesin.

KESİŞEN YOLLAR

Gazalî, gelen haber üzerine sevinç heybesini sırtına alarak odasına geçti. Kapıyı açtığında kardeşi Ahmed'i karşısında gördü. Karın, dağın yamacına yaslandığı gibi yaslandı Ahmed'in üzerine ve doyasıya sarılıp hasret giderdi.

Medresede tasavvuf dersi veren müderrisin sıhhatinin bozulması ve yaş haddinden ayrılması üzerine bu kürsü boşalmış ve Gazalî bu göreve kardeşi Ahmed'i düşünmüştü.

Çok duygulanmış ve birkaç damla sevinç gözyaşı akıtmıştı.

Gazalî, Ahmed'i eve götürdüğünde ikinci bir sevinçle yüz yüze geldi. Henüz eve giriyordu ki Seyyid Efendi'nin geldiği haberini aldı. Bütün aile, etrafa gülücükler dağıtan Seyyid Efendi'nin etrafında kümelenmişti.

Ahmed'le tanıştıktan sonra Seyyid Efendi, fazla vaktinin olmadığını belirterek Gazalî'yle özel bir görüşme yapmak istediğini söyledi. Gazalî, Seyyid Efendi'nin tebessüm elbisesinin altındaki derin hüznü fark etmişti.

Kabul odasına çıkar çıkmaz Seyyid Efendi'nin cümle telaşı dilinden taşmaya başladı:

– Evladım! Seni kaygılandırmak istemezdim ama son gelişmeler maalesef hepimizi çok üzüyor. Nizamülmülk'le Melikşah'ın arası, Dicle Nehri büyüklüğünde sorunlarla dolu. Bu işin sonu pek hayra alamet görünmüyor.

– O kadar mı açık araları efendim?

– Belki bir daha kapanmayacak kadar. Hatta öyle ki iş, karşılıklı restleşmeye kadar vardı. Gün geçmiyor ki sultanla vezir birbirine misilleme yaparak bir zarar vermesin.

– Ama bu nasıl olur efendim? Nizamülmülk, çok tecrübeli ve bilge bir vezirdir. Bu oyuna nasıl gelir?

– Evladım! Nizamülmülk oyuna gelmese de çevresindekiler ve özellikle evlatları geliyor. Vezirin oğlu Cemalülmülk, babasının taklidini yapıp eğlendiriyor diye sultanın maskarası Caferek'i öldürttü. Akabinde sultan da bir şekilde Cemalülmülk'ün canına kıydı. Bütün bunlar birilerine çok iyi malzeme oldu. Fitne kazanı öyle kaynıyor ki bunun içine sultanın eşi Terken Hatun da dâhil oldu.

– Neden efendim?

– Nedeni basit gibi görünüyor ama aslında çok girift bir mesele. Terken Hatun, dört yaşındaki oğlu Mahmud'u veliaht yapmak istiyor. Bu konuda çok hırslı üstelik. Nizamülmülk ise veliaht olarak Berkyaruk'u destekliyor. Bu durum, Terken Hatun'un vezire cephe almasına sebep oldu.

– Allah yardımcıları olsun. Sorun, gerçekten büyük görünüyor.

– Dahası var evladım. Melikşah, veziri tamamen gözden çıkardı.

– Nasıl? Anlayamadım efendim.

– Nizamülmülk'ün büyük gayretlerine ve sultanın yüksek ideallerine yazık olacak şimdi. Nizamülmülk'ün devletteki nüfuzu bildiğin gibi çok fazla. Bunu ikide bir dillendirip Melikşah'ı kışkırtıyorlar. İşin en kötüsü vezirin çocukları bu oyuna çok kolay alet oluyor.

– Çok üzüldüm, inşaallah daha ötesi yoktur.

– Keşke olmasaydı. Melikşah, geçtiğimiz günlerde Nizamülmülk'e bir mektup gönderip ona şöyle hitap etti:

"Sen benim devletimi istilâ ettin; memleketimi oğulların, damatların ve kulların arasında öyle taksim ettin ki, sanki sen devlette benim şerikimsin! Oğullarından her biri bir kıtayı istilâ etti ve büyük eyaletlere vali oldular. Buna da kanaat etmeyerek devlet işlerine müdahale ediyorlar. Eğer sen saltanatımda şerikim, mülkümde ortağım isen bunun da bir hükmü ve kuralı vardır. Fakat benim emrimdeysen o takdirde tâbilik şartlarına uymalısın. İster misin, önündeki vezirlik hokkasının kaldırılmasını emredeyim ve halkı senin tahakkümünden kurtarayım?"

Gazalî'nin gözleri doldu. İşin geldiği nokta, sandığından çok daha vahimdi. Buğulu gözlerle kayınpederine bakarken Seyyid Efendi sözlerine devam etti:

– Nizamülmülk, çoğu zaman yaptığı gibi geri adım atmadı evlat. Çok ısrar edip yalvarsak da sultana aynı sertlikte cevap gönderdi. Gelen elçilere durumu anlatıp Nizamülmülk'ün cevabını Sultan Tuğrul'dan gizlemelerini söyledik. Ama sultan, gerekli tedbiri almış ve heyette gizli bir elçi bulundurmuş. Bu sayede Melikşah, herşeyi öğrenmiş oldu.

– Nizamülmülk ne demiş Sultana? Mazur görülemez bir cevap mıydı ki?

– Sultanın kaldıramayacağı kadar hem de. Nitekim kaldırmadı da:

"*Sultana deyiniz ki, eğer benim saltanatta ve mülkünde ortağı olduğumu bilmiyor idiysen bil. Bugün bulunduğun mevkiye benim tedbirimle geldin. Babası öldürülünce işlerini nasıl idare ettiğimi, ona isyan edenleri nasıl tenkil ettiğimi hatırlamaz mı? O zaman bana sımsıkı sarılır ve değer verirdi. Ne zaman ki işleri yoluna koydum, herkesi ona itaat ettirdim, işte o zaman işlemediğim günahları bana isnat etti, hakkımdaki ihbarları işitir oldu. Benim adıma ona deyiniz ki: 'Başındaki o tacın varlığı bu divite bağlıdır. Ne zaman hokkayı kaldırırsa taç da kalkar ve ne zaman hokkayı selbederse taç da selbolunur.' Sultana böyle söyleyiniz.*"

Heyettekiler, eski hizmetlerinin hatırına onu bağışlamasını rica etti. Fakat gerginlik son noktaya ulaşmış ve vezir hakkında tedbir alınmıştı.

Gazalî adeta çöktü. Seyyid Efendi'nin halifeden duruma müdahale etmesini istemeye geldiğini öğrense de artık okun yaydan çıkıp hedefe kilitlendiğini anlamıştı. Boğazı kördüğüm oldu. Sadece:

– Şimdi neredeler, diye sorabildi ancak.

Seyyid Efendi elini Gazalî'nin omuzuna attı. Üzüntüsünün derin olduğunu anlamıştı. Yanına iyice yaklaşarak ona destek oldu:

– İsfahan'dalar evladım. Birkaç ay içinde birlikte Bağdat'a gelecekler. Allah'tan bir mani olmasa o zaman senin de yapacağın bir şeyler olacaktır.

Gazalî'nin yüreğine bir ümit kırıntısı dokunsa da bu durumun çok olumlu bir tesiri olmadı. Seyyid Efendi, ertesi sabah Nurbanu'yu almaya geleceğini söyleyerek evden ayrılırken Gazalî'ye sarılmış, kulağına fısıldıyordu:

– Evladım! Herşey olacağına varır ve hüküm yalnızca Allah'ındır.

Gazalî'nin, tefekkür sancılarına dünyevî kaygılar da eklenmişti artık.

Ahmed, o günlerde medresedeki görevine başlamış, bir süre ağabeyinin evinde misafir olmuştu. Geceler boyunca sohbet edip hasret giderdiler. Onun gelişiyle Gazalî'nin halet-i ruhiyesinde olumlu değişiklikler olmuş ve bu, bir süreliğine de olsa hayatını altüst eden dertlerini ötelemişti.

Gazalî, Ahmed'in kendi evine taşındığı o günlerde şüpheleriyle ve sürekli sorgulayan zihniyle yine başbaşa kaldı. Aklî bilgilerin kesin olduğuna hükmetmesi onu o sıralar epey rahatlatmıştı ancak ara sıra bu bilgilerin kesinliğiyle ilgili şüpheler de aklına damlamıyor değildi.

Sokaktan el ayak çekilince Gazalî, odasına çıkıp çalışmayı denedi. İlk oturuşta kafasını toparlayamadığını hissederek balkona geçti. Çocukların evde olmayışından dolayı üzerine sinen hüzün, balkondan güneşin batışını seyretmesiyle birlikte daha da çoğaldı.

Çalışmaktan korkan, bilgileriyle yüzleşmekten ürken bir tavrı vardı.

Bahçeye indi. Güller arasında Nurbanu'yu ve çocuklarını düşündü. Kafası biraz rahatlamış ve ufkunu saran haricî bulutlar dağılmıştı. Bir süre havuzun başında oturup hayallerine yaslandıktan sonra akşam yemeğini yedi ve odasına çekildi.

Çalışmayı düşünürken kendisini bir anda balkonda buldu.

– Bakalım nereye kadar kendinden kaçacaksın, diye mırıldanıyordu.

BİLGİYLE YÜZLEŞME

Gökyüzünü seyrederken bir taraftan da Kasım Efendi'nin getirdiği meyan şerbetini yudumluyordu. Güneş, gün boyu gülümsediği Bağdat'a veda etmiş, gökyüzü engin meydanını yıldızlara bırakmıştı. Gazalî, biraz sonra çalışma odasına geçti.

Aldığı notlara göz gezdiriyordu. Kesin bilgi çeşitlerinden elinde sadece aklî bilgilerin kaldığını, diğer bilgilerin kuş gibi uçup gittiğini anımsadı. Hem düşünüyor hem de konuşuyordu:

– Şimdi, aklî bilgilerle yüzleşme zamanım geldi işte.

Zihnini iyice toparlamıştı. Bütün cesaretini kuşanarak mevzuya odaklandı ve ani dolu baskınını andıran bir soruyla tefekkürüne başladı:

– Aklî bilgilere olan güvenimin sonunun, hissiyata olan güvenim gibi olmayacağına nasıl emin olabilirim acaba?

Zihni iyice açılmış, gözleri çakmak gibi parlıyordu. Merakının peşinden büyük bir kararlılıkla gitti:

– Ben hissiyata inanmaya devam ederken akıl hâkimi geldi ve beni yalanladı. Hâlbuki o gelmeseydi ben gözümün gördüğü herşeyin doğruluğuna güvenmeye devam edecektim. Akıl hâkiminin gelip hissiyatın hükmünü bozması gibi başka bir hâkimin gelerek aklın verdiği hükmü yanlış çıkarmayacağını nereden bilebilirim? Üstelik şimdi böyle bir hâkimin bulunmaması, onun sonradan ortaya çıkmayacağını gösterir mi?

Gazalî, biraz durakladı ve karmaşanın tam ortasında biçare ve savunmasız olduğunu anladı.

Bedeni kaçmak istese de aklı, açtığı bu çetin yolda yürümek istiyordu. Balkondan Bağdat'ı seyrederken ve gökyüzünün havuza akseden ihtişamına dalarken bile aklı boş durmuyor, onu bu girdaba çekmeye devam ediyordu.

Bir ara erken yatmayı ve bu düşüncelerden sıyrılıp uyumayı düşündü. Ancak yastığa başını koyar koymaz, aklına hücum eden sorular yüzünden doğruldu ve yeniden düşünmeye başladı:

– Görmüyor musun? Rüyada bazı şeyler görüp ona inanıyorsun. Uyurken bu halin devamlı olduğunu zannediyor, o anda gördüğün şeylerden hiçbir şüphe duymuyorsun. Uyandığında ise gördüklerinin aslı-astarı olmadığını anlıyorsun.

Şimdi soruyorum, soruyorum ve yine soruyorum: Uyanık iken yaşadığım ve inandığım bütün bilgilerin gerçek olduğundan nasıl emin olabilirim?

Kendisine sorduğu bu çetin sualden sonra gözünde kapana kısılmış bir kuş resmi canlandı. Kuş, kapandan kurtulmak için var gücüyle çırpınıyordu ama sonuç nafileydi.

Gaz lambasının ürkek alevine baktı bir süre. Gece, sabaha doğru uzuyordu. Bir adım daha attığında son ümidinin de kırılacağını ve denizler ortasında bir başına, yelkensiz kalacağını hissetti. O anda, çok tehlikeli sularda kulaç salladığını fark etti.

Ruhunda, aklının elinde perişan oluşunun çaresizliğiydi kol gezen. Sorular yeni sualleri beraberinde getiriyor, zifirî karanlıkta dipsiz bir denizin ortasına doğru sürüklendiğini fark ediyordu:

– Bu dipsiz derinlikte karanlığın, yalnızlığın ve çaresizliğin üstesinden nasıl gelip de sahile çıkabilirim ki? Ya tutunduğum son dal da kırılırsa? Aman Allahım! Bunu yaşamaya, daha ilerisini düşünmeye henüz hazır değilim. Ey Yüce Allahım! Aklıma mukayyet ol!

Gazalî, kendini ikna edip yatmaya gitti. Sabah namazına kalktığında, gördüğü tuhaf rüyalar sebebiyle bitkin düşmüş, sanki tonlarca yükün altında ezilmiş gibi bir hali vardı. Bütün hücreleriyle Rabbine yöneldi.

Kapandığı secdeden başını kaldıramıyor, hal diliyle derdini Yaradanına arz ediyordu. Namazın sonuna geldiğinde titreyen sesine gözyaşlarının eşlik ettiği bir dua kasırgası esti. Gönül yangınlarını sunuyordu en sevgilinin şefkat ve merhamet iklimine. Kalbi, içine maya katılmış hamur gibi kabarmıştı.

Ne yaptıysa bu sele karşı koyamadı. Yüreğinin çaresizliği anbean taştı gözlerinden. Ağladı, ağladı...

Pöstekinin üzerinde uzunca bir süre öylece kaldı. Bir süre sonra akıttığı gözyaşlarının ruhuna sinen bulutları dağıttığını

ve epey rahatladığını hissetti. Yavaşça ayağa kalktı. Sakalına süzülen yaşları sildi. Parmaklarıyla gözlerini ovuştururken:

– Gece boyu üzerime sökün eden, beni darmadağın eden tuhaf rüyalarım. Yola revan olmuş kervanlar gibi gelip geçtiler ve şimdi elimde avucumda yoklar.

Artık canı istemese de, kaçmaya çalışsa da zihni onu tefekkürün savaş meydanına çıkarıp kılıç sallamaya zorluyordu:

– Acaba rüyalarım şimdi neredeler? Ve ben şu uyanıklık anımda, başka bir halin uykusunda olabilir miyim? Kapımı çalmayı bekleyen başka bir şafağın aydınlığına uyanacak olabilir miyim?

Tan yerinin ağarmaya yüz tuttuğu bu vakitte Gazalî, fikir sancısı çekiyordu:

– Ve gerçekte böyle bir hal varsa, aklımdaki bütün kesin bilgiler, tıpkı bu geceki rüyalar gibi zihnime yansıyan hayalden öte bir anlam ifade etmeyecektir.

Başı dönüyor, gözü kararıyordu. Bir kâse su içtikten sonra geceye son noktayı koydu:

– Biz bu dünyada başka bir dünyanın uykusundaysak eğer, bütün bildiklerimiz ve bildiğimizi sandığımız herşey, uykusunda olduğumuz diğer dünyanın rüyalarından ibarettir.

GAZALÎ, BÜTÜN BİLGİLERİNDEN SOYUNUYOR

Gazalî, tefekkürünü sürdürürken aynı zamanda bütün hızıyla derslerine ve sohbetlerine de devam ediyordu. Ancak eve gelip çalışmaya başladığı andan itibaren herşeyden bağını kesip bambaşka bir halet-i ruhiyeye bürünüyor, ne kadar kaçmaya çalışsa da kendisini tefekkür sofrasına somun olmaktan alıkoyamıyordu.

Elindeki kâğıt kalemle, kâh rahlenin önünde kâh pencerenin dibindeydi yine. Dizinin dibinde aylarca ilim tahsil ettiği tasavvuf hocası Farmadî'yi düşündü o an. Pencereden karan-

lığını yenmeye başlayan Bağdat caddelerine bakarken, sonra devam etti:

– Muhterem hocam "Sufiler, nefsin etkisinden sıyrıldığı için akıl yoluyla çözülmesi mümkün olmayan halleri bizzat yaşarlar" derdi bana. Acaba uykularımı kaçıran hal, hocamın bahsettiği bu hal midir?

Gözleri hocasını arayıp sormak istercesine caddeleri tarıyordu:

– Herşeyin kıymetini zamanında bilmek lazım. Fırsat geçtikten, kervan göçtükten sonra kadir kıymet bilmek ne ifade eder? Ama aramıza ölüm girdi, ölüm...

Bütün hücreleriyle ölümü düşünüyordu. Yorgun gözleri fal taşı gibi açılmıştı birdenbire:

– Belki de sonradan gelecek hal, ölüm halidir. Zira ölüm geldiği zaman şimdi yaşadıklarım ve bildiklerimin hepsi bir hayal olacaktır.

Gazalî, o ana kadar yaşarken tutunduğu bütün dalları kesmiş ve en sonuncusuna darbeyi indirmek üzereydi. Elleri titriyor, yüreği üşüyordu.

Ölümle ilgili bütün bildiklerini, zihninin bozkırına sermeye başladı. Peygamber Efendimizin (a.s.m.) hadislerini tefekkür ediyor, "Ölmeden önce ölünüz!" hadis-i şerifinin ışığında ölümü anlamaya çalışıyordu. Ölüm anına yoğunlaştı bir süre.

Hiç durmadan tefekkür ediyordu. Gazalî zihnini, ölümün dışındaki bütün bilgilerden soyutladı. Sadece ölümü düşünüyordu. Ruhunu örten bilgi pelerini, sadece ufak bir düğüme tutulu kalmıştı. Bu düğüm de çözülürse ruhunun çırılçıplak kalacağını biliyordu. Olanca kuvvetini topladı ve dudağına kadar gelen ancak söylemeye cesaret edemediği hadis-i şerifi tekrarladı:

– İnsanlar uykudadır, ölünce uyanırlar.

Gazalî artık çırılçıplaktı ve zihninde tutunabileceği hiçbir dalı kalmamıştı. Bütün bilgilerinden azadeydi artık. Sedirin

üzerine hüzün yumağı gibi yüzükoyun uzandı. Tutunduğu son bilgi bağı da çözülmüş, kendi yabancılığıyla ve olanca çıplaklığıyla başbaşa kalmıştı.

Uzandığı yerden doğrulurken içindeki yabancıyı dinliyordu:

– Demek ki dünya hayatı ahirete nazaran uykuya benziyor. Asıl hayat, ahiret hayatıdır. Bu nedenle gelip geçici bir rüyaya benzeyen bu dünyaya gereğinden fazla bel bağlamamak lazım.

Mushafı açtı ve Kaf Sûresi'nin yirmiikinci ayetini okudu:

"Sen dünyada iken gaflet içindeydin. Şimdi gözünden perdeyi kaldırdık. Bugün herşeyi bütün çıplaklığıyla göreceksin."

– Aman Allahım! Demek ki ancak ölünce ya da sufilerin bahsettiği gibi bu dünyada ölüm halini tecrübe edince gözümüzün perdesi kalkıyor ve gerçekleri olduğu gibi görebiliyoruz.

Pencereden dışarı bakarken kendisiyle konuşmasına devam etti:

– Rüyada iken bunun bilincinde olamıyor ve o anı fark edemiyoruz.

Omuzları çökmüş ve çok yorulmuştu. Duvara tutunup boş caddelere göz atmayı sürdürürken de konuşuyordu:

– Bize ölüm gelince, dünya hayatının sadece bir rüyadan ibaret olduğuna uyanacağız. Lakin o zaman iş işten geçmiş ve gönül hicran şerbetini yudum yudum içmiş olacak.

Gözünü pencereden alıp içine çevirdiğinde Gazalî, yaşadığı hayata dair bütün bilgilerinin sıfırlanmış olduğunu ve gözünün önünde derin bir boşluk canlandığını gördü.

Kendisini yatağın üzerine gelişigüzel bıraktı.

NİZAMÜLMÜLK'ÜN ÖLÜM HABERİ

Sabahın erkeninde evin bahçesindeki canhıraş seslerle uyandığında telaşlanmamış ve hiçbir tepki vermemişti. Balkona

çıktığında İhsan'ın dizlerini döverek ağladığına şahit oldu. Giyinmesiyle aşağı inmesi bir oldu.

İhsan, ağlamaya devam ediyordu:

– Efendim! Efendimiz! Vezirimiz Hakk'ın rahmetine kavuşmuş.

Gazalî, cübbesini alarak hilafet sarayına koştu.

Caddeler ayağının altından kayıp gidiyordu sanki. Saraya girdiğinde her yerin büyük bir matemhaneye döndüğünü gördü. Her odada halifenin, "Bizi koruyup gözeten hamimizi kaybettik" diye gözyaşı döktüğü haberi konuşuluyordu. Halife yardımcısının odasına girerek ne olduğunu öğrenmek istedi.

Halife yardımcısı ağlayarak anlatıyordu:

– Onları karşılamaya hazırlanıyorduk. Ama bizi vezirimizin ölüm haberi karşıladı. Allah rahmet eylesin.

– Nasıl olmuş?

– Ah hocaefendi! Bizi şereflendirmeye geliyorlardı. Nihavend yakınlarında Sıhne denen yerde konaklamak için durup çadır kurmuşlar. İftarını açtıktan sonra vezirimiz çadırına giderken Batınîlerden bir Deylemli, yardım isteme bahanesiyle kendisine yaklaşıp onu hançerlemiş. Yeri doldurulmaz birisiydi. Allah rahmet eylesin.

Gazalî, Dicle kenarına gidip saatlerce ağladı. Bu kadim nehirle dertleşip kaygılarının tamamını ona salmak istese de bu bir türlü mümkün olmadı. Bir taraftan yüreğini gözyaşlarıyla yıkıyor ama diğer taraftan başına kederin zehirli okları yağıyordu.

Hayattan büyük bir ızdırap duyuyordu. Kolu kanadı kırılmıştı. O gece yatarken kalbi sıkıştı. Duvarlar üstüne üstüne geliyordu sanki. Kalktı ve bahçeye indi. Gözleri, havuzun masmavi yanağını yağmur gibi sulamaya devam ediyordu. İyice bitkin düştü. Hatıralarının bahçesine sığınarak bir süre kendisini avutmaya çalıştı.

Bağdat, kapkara bulutlarla çevrelenmiş ve hüzün kokuyordu. O günlerde, Nurbanu uzun bir ayrılıktan sonra eve dönmüştü. Yüreğini bir süre ona yasladı. Çocuklarıyla her zamankinden daha fazla vakit geçirip içindeki boşluğu güzel resimlerle doldurmak istedi. Ancak bütün bunların kendisini kandırmaya yönelik bir çaba olduğunu hemen fark etti.

Medresedeki dersleri, başmüderrisliği ve muhteşem sohbetleri... Bunların hiçbirisi, gönlünün derinlerine yer etmiş büyük boşluğu doldurmuyordu artık. Üstelik bu boşluk gittikçe daha da belirginleşiyordu.

Medresede, çarşı pazarda ve onca kalabalık ilim meclislerinde bile yalnızlığı dağ gibi büyüyor, büyüyordu.

O sıralar eve geldiğinde çok az konuşuyordu. Az yemek yiyor, balkona çıkıp saatlerce ufuk çizgisine bakıyor ve onun tülümsü aynasında kendi boşluğunu seyrediyordu.

Gazalî, birkaç kez balkonda tefekkür ederken uyuyup kalmıştı. Bunu fark eden Nurbanu, sağlığından iyice kaygılanmaya başladı.

Ve o gece de kocası balkonda uyuyakaldığı için hıçkıra hıçkıra ağladı.

GAZALÎ, ÖMER HAYYAM'LA TANIŞIYOR

Gazalî o gün, hilafet sarayında Melikşah için yapılan kabul merasimine katılmıştı. Gün boyu, törenin içeriğinden ziyade zihninde meydana gelen sarsıntı ve gözünün önünden ayrılmayan derin boşlukla ilgilendi.

Nizamülmülk'ün hayali, gözünün önünden bir türlü gitmiyordu.

O gün de, kendisini medresede ziyaret eden ve derslerine katılan devlet erkânının büyük saygı ve iltifatına mazhar oldu. Merasimde, daha önceden tanımadığı kimseler de vardı.

Gazalî, yeni tanıştığı kişilerle bir süre sohbet etti. O sırada

Bağdat şahnesi, yanındaki bir kişiyle yanına yaklaştı. Selam verdikten sonra yanındaki kişiyi takdim etti:

– Hocaefendi! Seni Ömer Hayyam'la tanıştırmak istiyorum.

Gazalî, Ömer Hayyam'ı Nişaburlu oluşundan ve dilden dile dolaşan bazı rubailerinden tanıyordu. Hayyam'la bir süre sohbet ettikten sonra onu akşam yemeği için evine davet etti.

Hayyam, tebessüm etti. Bu tekliften oldukça memnun görünüyordu. Ancak Gazalî'nin hiç beklemediği şekilde mazeret bildirdi:

– Davetiniz beni oldukça memnun etti hocaefendi. Büyük bir onur duydum. Lakin rasathanede işlerimin yoğunluğundan ve belli aralıklarla takip edilmesi gereken çalışmalarımdan dolayı oradan ayrılmam mümkün değil. Uygun görürseniz sizi kendi evimde ağırlamak isterim.

Gazalî, daha önce böyle bir karşı davetle karşılaşmamış olmanın kısa bir şaşkınlığını yaşadıktan sonra Hayyam'ın teklifini kabul etti.

Kasım Efendi'yle beraber 'yıldız evi' olarak bilinen rasathaneye doğru giderken bir yandan da Hayyam hakkında malumat sahibi olmaya çalışıyordu. Kasım Efendi, uzun bir tepeye tırmandıkları yol boyunca, Hayyam'la ilgili konuştu.

Hayyam'ın yıldız evinden çok nadir çıktığını, ticaretle uğraştığını, Sultan Melikşah'ın yıldız tablosunu devamlı takip ederek onu yönlendirdiğini ve Nizamülmülk'ün yakın arkadaşı olduğunu anlatıyordu.

– Dışarı çıkmıyorsa orada gün boyu ne yapar, ne eder Kasım Efendi?

– İşte bunu hiç kimse bilmiyor efendim.

Hayyam, Gazalî'yi hürmetle karşıladı ve ona çeşitli ikramlarda bulundu. Epey bir süre Nişabur'dan konuştular. Gazalî, Nişabur'daki ününden bahsederken Hayyam sözünü böldü:

– Sizin şöhretiniz, gittiğim her yerde karşıma çıkan en par-

lak ışık kaynağıdır. Caddeler, meclisler ve sohbetler sizin nurunuzla aydınlanıyor. Siz benim ünümden bahsediyorsunuz ama bizzat müşahede ettim ki Nişabur'da dahi, herkesten ziyade sizden bahsediliyor.

– İcat ettiğiniz takvim de bütün İslam beldelerinde kullanılıyor ama.

Hayyam, Gazalî'ye rasathanedeki çalışmaları ve matematikle ilgili uğraşıları hakkında malumat verdi. Cebirde, ikinci dereceden denklemlerin geometrik ve cebirsel çözümleriyle, üçüncü dereceden denklemlerin geniş bir tasnifini yapmaya yoğunlaştığını anlatırken tuttuğu notları Gazalî'ye gösterdi:

– Ancak benim asıl sevgililerim yıldızlardır. Onları zevkle temaşa edip sevip okşamadan yattığım vaki olmamıştır. Zaten onlarla konuşup dertleşmediğim gecelerde gözüme uyku girmez.

– Ben de bu ara yıldız kaymalarıyla uğraşıyorum. Ruhumdan kayıp giden yıldızların arkasında dolanırken karşılıyorum şafağın kırmızısını. Benim uykularımı çalan da onların sonsuza doğru kayıp gitmeleri. Tıpkı Nizamülmülk gibi...

Hayyam, derin düşüncelere dalmıştı. İç geçirdi, yutkundu. Vezirle arasındaki hukuktan bahsetti bir süre. Unutamadığı anılarından söz etti sonra. Gözleri dolmuştu:

– İlmi ve âlimi onun kadar himaye eden başka bir kimse görmedim.

Hüznün, havaya iyice hâkim olduğunu fark edince Hayyam, konuyu değiştirdi. Gazalî'nin hitabet ve belagatine hayran olduğundan söz etti. Gazalî'ye çeşitli ikramlarda bulunmaya devam ediyor, ara sıra da rasathanedeki ölçümleri kontrol ediyordu.

Sohbet dönüp dolaşıp ölüme kadar geldi. Hayyam sükûtu tercih ederken Gazalî, ölümle ilgili konuştu:

– Epey uzun bir tefekkürün ardından dünyanın gelip geçici bir rüya olduğunu ve bu dünyada bir uyku halinde bulundu-

ğumuzu yakinen anladım. Bir gün ölüm denen sihirli el gelecek ve gözlerimizi örten peçeyi kaldırarak bizi uykumuzdan uyandıracaktır.

Hayyam, uzunca bir süre Gazalî'yi dinledi. Elini omuzuna atarak şu dörtlüğü okudu:

Yaşamanın sırlarını bileydin,
Ölümün sırlarını da çözerdin;
Bugün aklın var, bir şey bildiğin yok,
Yarın, akılsız, neyi bileceksin?

Gazalî, Hayyam'ın ölüm karşısındaki sükûnetine şaşırmıştı. Onun tabiatına belirgin tavır olarak yerleşmiş olan kabullenmişliği dikkatle süzdü. "Hayyam'ınki belki de umursamazlıktır" diye düşündü önce. Ama rubailerinin hikmetli manalar taşıdığını görünce yanıldığını anladı.

Gazalî, tepedeki yıldız evinin balkonundan bir süre şehri süzdü. Bağdat sanki yıldız yağmurlarıyla yıkanıp temizleniyordu. Sonra kendi ruhunda kopan fırtınaları düşündü, zihnindeki dalgalanmaları, çaresizliğini ve yalnızlığını...

Nar şerbetiyle gelen Hayyam, başını gökyüzüne kaldırarak seslendi:

– Üstadım bak! Bu gece gökyüzünün harika misafirleri var.

Gazalî, yıldızlara bakarken Hayyam konuşmaya devam etti:

– Biliyor musun üstadım? Bu yıldızlar bize neler neler anlatmaya çalışıyor. Peçelerini açıp okumaya başladığın zaman kendini onların sözlerinden alamıyorsun. Sonra, dönüp baktığın zaman gözlerini onların cazibesinden kaçıramıyorsun. Sultan Melikşah, yıldızların bu cazibesine meftun olduğundan beri, bu aciz Ömer'den her gün onların kitabını okumamı ve ona neler söylediklerini açıklamamı emir buyurur.

– Kâinat kitabını okumak büyük bir maharet ister Ömer Hoca. Hem gökyüzünün müstesna kandillerine yüreğinizi

bağlayacaksınız hem de aciz bir Ömer'den bahsedeceksiniz. Fazla tevazu gösteriyorsunuz.

Ömer Hayyam, gökte salınan yıldız kümelerine dalıp gitmişti. Gazalî, nar şerbetinden yudumlarken kederini, aklındaki karmaşayı ve kördüğüm olan ruhunun ızdıraplarını damla damla Bağdat caddelerine akıtıyordu. Gazalî'nin iyice dalıp gittiği bu anda Hayyam, geceye son noktayı koydu:

Biz gerçekten bir kukla sahnesindeyiz,
Kuklacı Felek usta, kuklalar da biz.
Oyuna çıkıyoruz birer birer, ikişer ikişer;
Bitti mi oyun, sandıktayız hepimiz.

MELİKŞAH'IN ÖLÜM HABERİ

Sultan Melikşah, Nizamülmülk'ün vefatının ardından Bağdat'a gelmiş ve kalabalık bir heyet tarafından karşılanmıştı. Ancak Bağdat'ta soğuk rüzgârların estiği, halife ile sultan arasında derin bir krizin yaşandığı dilden dile konuşuluyordu.

Halife Muktedî, Sultan Melikşah'ın kızı Mehmelek Hatun ile evlenmiş ve ondan Cafer adında bir oğlu olmuştu. Ancak aralarında çıkan anlaşmazlık yüzünden Mehmelek, İsfahan'a babasının yanına dönmüş ve kısa bir süre sonra da ölmüştü. Sultan Melikşah, torunu Cafer'in veliaht ilan edilmesini, Muktedî'den sonra onun halife olmasını istiyordu.

Sultan, bu işe öylesine gönül koymuştu ki Cafer'i emirü'lmüminin olarak lakaplamış ve Bağdat'ta hutbelerde halifeden sonra onun adının okunmasını istemişti. Melikşah'ın bu isteğine Nizamülmülk de karşı çıkıyor, sultan ile halife arasında dengeyi sağlıyordu. Ancak onun ölümünden sonra bu denge bozulmuş ve ortalık toz duman olmuştu.

O günlerde, halifeyle sultanın hanımı Terken Hatun'un da arası açıktı. Zira Terken Hatun, beş yaşındaki oğlu Mahmud'u

Veliaht Berkyaruk'un yerine Melikşah'tan sonra tahta geçirmek için fetva istemiş ama bu fetvayı alamayınca aralarında epey bir gerginlik olmuştu. Halife, Terken Hatun'u ikna etmek için Gazalî'yi görevlendirdi.

Gazalî, Terken Hanım'la görüştü. Terken Hatun ikna olmuş görünse de sadece yüreğindeki köz, uygun bir zaman oluşuncaya kadar küllenmişti.

Melikşah, torunu Cafer için Bağdat'ta hutbe okutulmadığını öğrenince buna çok sinirlendi ve halifeye haber saldı:

– Yirmi dört saat içinde Bağdat'ı terk et! Hicaz ve Dımeşk'ten hangisini tercih edersen oraya git!

Halife, hazırlanabilmek için Melikşah'tan süre istemişti. Araya yeni veziri Tacülmülk'ün girip rica etmesiyle halifenin on gün daha Bağdat'ta kalmasına izin verdi. Bağdat, kopan bu tufan nedeniyle çalkalanırken Sultan Melikşah ava çıktı.

İhsan, gelişen olayları Gazalî'ye bildiriyordu. Düşünce dünyasında zaten zor günler geçiren Gazalî, bu yaşananlarla birlikte iyice içine kapandı. Nizamülmülk'ün ölümüyle bir hayli sarsılan ruhu, yeni gelişmelerle adeta harabeye dönmüştü.

Sultan Melikşah'ın av esnasında hastalandığı haberi Bağdat'a bomba gibi düştü. Herkeste belli belirsiz bir tedirginlik vardı.

Bağdat, birkaç gün fırtınadan önceki sessizliğe bürünmüştü.

O sabah İhsan, iki gözü iki çeşme ağlıyordu. Bahçe kapısından içeri girdiğinde adeta tükenmiş bir hali vardı. Kasım Efendi, ona bir kâse su vererek teskin etti ve getirdiği haberi hemen Gazalî'ye iletti:

– Efendim! Sultanımız Melikşah öldü.

Gazalî, adeta çökmüştü. İhsan, olup biteni anlatmaya başladı:

– Efendim. Sultanın zehirlendiği söyleniyor. Bu işi planla-

yanın halife olduğu da kulağıma fısıldandı.

Gazalî, kulaklarına inanamıyordu. Başını kaldırıp İhsan'a dikkatlice baktı. İhsan, aceleyle anlatmaya devam etti:

– Birileri de, Nizamülmülk'ün adamlarının bu işi tertip etmiş olabileceğini konuşuyordu. Ama bu olayda, Terken Hatun'un parmağı olduğuna dair yemin edenler bile var. Çünkü Terken Hatun, sultanımızın ölümünü gizlemiş ve cenazeyi gece saraydan aldırarak İsfahan'a doğru yola çıkarmış. Bu yüzden, sultanımızın arkasında ne namaz kılındı ne de gözyaşı döküldü efendim. Allah günahlarını affetsin.

Gazalî, bulunduğu yere yığılıp kalmıştı.

Gazalî'nin iç dünyasında son aylarda yaşadığı sıkıntılardan dolayı derin çatlaklar vardı. Ardı ardına gelişen olaylar üzerine bu çatlak daha da derinleşti. Ruhunda deveran edip duran sıkıntılara bu son ağır yük de eklenince Gazalî, karamsarlık çölüne gark oldu.

O günlerde, her türlü bilgiyi inkâr eden bir anlayışa saplanmıştı.

Havuzdan kendisine akseden yansımaya baktı. Dış dünyasındaki şöhret ve şatafata rağmen içindeki bu şekilsiz boşluk onu epey hırpalamış ve neticede vehmin yalnızlık zindanına hapsetmişti. Görüntü çok netti ve Gazalî bu halini hiç beğenmemişti. Ancak o anlarda, bunu pek önemseyecek durumda değildi.

Konuştuğu hiçbir kimse kendisine feyiz vermiyor, okuduğu ve düşündüğü hususlar derdine derman olmuyordu. Zindanlar içinde ışıksız kaldığını hissediyordu. Dış ve iç dünyasının arasına, boşluğun baş döndüren uçurumu gelip konmuştu.

Dermansızlığın güçlü kolları arasındaki sıkışmışlıktan ve çaresizlikten neredeyse dokunsalar ağlayacaktı.

O günlerde Gazalî, sağlığını bozan ve dünyasını altüst eden bu büyük derdine derman olacak bir çözüm arıyordu. Yana yakıla ruhunu güvenle yaslayabileceği bir delil peşindeydi.

Vehme düşmesini kıyasıya eleştiriyor, bu durumu kendi seviyesindeki bir âlime yakıştıramıyordu. Bu yüzden derslerine ve sohbetlerine aralıksız devam ediyordu.

Zira anbean ruh aynasında içten içe çöküşünü izliyordu. İbadetlerini iyice çoğaltıyor ve o günlerde dualarını daha ziyade gözyaşı yağmurlarıyla sulamayı ihmal etmiyordu.

Gazalî, ibadet ve taatle geçirdiği bir gecenin ardından sabah namazına kalktığında yine uzun uzun dualar etti. Hocası Farmadî'nin hatırında kalan sözlerine yaslandı ve onlara dalıp gitti.

Farmadî'nin, postunun üzerindeki dinginliği aklından silinmiyordu.

ZOR SUAL

Sohbetin iyice koyulaştığı bu anda Mustafa'nın büyük amcası Muhammed Kerkükî geldi. Tarih, kültür ve medeniyet konulu sohbete bu kez de yaşlı amca girdi.

Kerkükî, Hans'ın içtenliği karşısında büyülenmiş, durmadan ona gülümsüyordu. Şefkatiyle onu kucaklamış, kol kanat germiş gibiydi ki bu Hans'ın gözünden kaçmamış ve kendini daha bir huzurlu hissetmişti.

Kerkükî, Mustafa'ya birkaç zor sual sorduktan sonra İslam medeniyetinin kırılma noktalarından bahsetmeye başladı. Müslümanların kendi tarihlerini yeterince bilmediğinden ve dünyayı iyi okuyamadığından bahsetti uzun uzun.

Mustafa, amcasının medeniyet tarihiyle ilgili enteresan sözlerinin etkisinden henüz sıyrılamamıştı. Ne zaman bu tür mevzuları konuşsa yüreği kan ağlıyor, çok üzülüyordu. "Ne olacak bizim halimiz böyle?" diye iç geçirirken Hans ona takıldı:

– Ne o hocaefendi! Amcanın fikirleri seni çarptı anlaşılan?

Mustafa, tarihin kahır soluyan değirmeninin suyunu kes-

miş ve kendisine dönmüştü. Hans'ın sorusuna cevap vermeye başladı:

– Amcamı dinleyince derin bir girdabın içine düştüm birden. Senin sözün çıkardı beni bu dehlizden.

– Sen, sen ol ve hemen çık oradan. Zira ben hâlâ Sultan Tuğrul'un evliliği meselesinin peşindeyim, bilesin.

– Evet. Tuğrul Bey, halifenin kızı Seyyide Fatıma el-Betül ile evlenmek ve bu yürek yangınını söndürmek istiyordu. Bu projesiyle hem İslam dünyasında Selçuklu'nun itibarının artacağını hem de halife ile samimi ilişkiler kuracağını hesaplıyordu. Üstelik bu evlilik, çok sevdiği eşi Altuncan Hatun'un ölüm döşeğinde kendisine vasiyeti idi. Böylece hem dünyevî hem de uhrevî saadeti yakalamış olacaktı. Ancak...

– Bir dakika hoca, bir dakika dur. Bu evliliği Tuğrul Bey'in hanımı ölüm döşeğinde vasiyet etmiş dedin yanılmıyorsam. Ben sizi bu hususta kıskanç bilirdim oysa?

– Belki doğru biliyorsun ama bilmediğin başka şeyler de var. Dinimize göre Allah ve Resulünü herşeyden daha çok sevmedikçe bize mutluluk ve dahi cennet yolu kapalıdır. Bu yüzden söz konusu Peygamber (a.s.m.) sevgisi olunca bizim anlayışımızda eşler, analar, babalar ve çocukların hükmü geçersiz kalır. Herkes bu ilahî düstura saygıyla boyun eğer.

Yaşlı amcanın sevinçten gözleri parlamıştı. Hans devam etti:

– Tuğrul Bey'in, bu kızla evlenmesi zor olmaz gibime geliyor.

– Neden böyle düşündüğünü anlayamadım Hans.

– Öyle ya, bu kadar güçlü bir aday var ortada. Kız kardeşini halifeyle evlendirmiş ve üstelik halifeyi ölümlerden kurtarmış bir sultanın bu kızı alması zor olmasa gerek.

– Sen böyle düşünüyorsun da gerçekler her zaman senin istediğin gibi olmuyor. Tuğrul Bey, Bağdat'a ikinci gelişinde bu gönül arzusunu halifeye ima etmiş aslında. Ancak halife oralı bile olmamış. Oysa o günler Tuğrul Bey'in halife nezdinde

itibarının en üst düzeyde olduğu ve adının bir efsane olarak İslam dünyasında dolaştığı günlerdi.

– Bu mesele de o dönemde sorun mu oldu yani?

– Sorun ne kelime Hans. Sorunun da ötesinde bir şey demeliyim. Nitekim halifenin kayıtsızlığı üzerine Tuğrul Bey, bu işin pek kolay olmayacağını tahmin ederek halifenin hanımı olan yeğeni Hatice Arslan Hatun'u yanına alarak Bağdat'tan ayrılıp Rey'e döndü.

– Vay canına! Akıl alır gibi değil. Halifeye gözdağı mı veriyor dersin?

– Elbette. Bunu bir çeşit tepki olarak değerlendirebiliriz. Zira halife, Tuğrul Bey'in bu tavrından rahatsızlık duymuş ve yakın çevresinden bir heyeti, sultan nezdinde girişimlerde bulunmak ve hanımı Hatice Arslan Hatun'u geri getirmek üzere Rey'e göndermiş.

– Sence de kızı vermek daha kolay değil miydi Mustafa? Halife, Tuğrul Bey'den daha itibarlı kimi bulup da kızını verecekti? Acaba başka bir isteyeni mi vardı?

– Bildiğim kadarıyla, Seyyide Hanım'ı o sırada isteyen yoktu.

– O zaman sultanla halife arasındaki ilişki kopup gidecek desene?

– İlişkilerin birdenbire kopması o kadar kolay değil tabii ki. Zira halifelik kurumu dinî bir otoriteyi temsil ediyor ve Tuğrul Bey de çok dindar bir sultan. Aynı şekilde halifenin varlığını sürdürmesi ve hizmetine devam edebilmesi için siyasi güce ihtiyacı var. İlişkilerin herhangi bir şekilde kopması kimsenin işine gelmez yani.

– Bu sıkıntıyı nasıl aştılar o zaman? Ya da aşabildiler mi?

– Halife, siyasi ilişkilerin kötüye gitmesini engellemek için bir heyet gönderdi. Tuğrul Bey, heyetin geldiği kendisine haber verildiği halde onlarla görüşmedi ve heyeti aylarca Rey'de bekletti.

– Film aslında yeni başlıyor desene Mustafa. Bir tarafta ha-

life, diğer tarafta sultan. Dur bakalım bu işin sonu nereye varacak?

– Tuğrul Bey, ancak aylar sonra gelen heyetle görüştü. Onlardan, kızıyla evlenmesi hususunda halifenin düşüncesini öğrenmek istedi. Bazı sorular sordu. Ancak heyetin bu konuda bilgi sahibi olmadığını anlayınca odasına çekilip düşünmeye başladı.

– Ne için gelmişler o zaman?

– Herhalde sultanın öfkesini yatıştırmak için olsa gerek.

– Ne yalan söyleyeyim Mustafa, sen anlatırken ben de şöyle bir düşündüm. Acaba Tuğrul Bey'in yerinde olsam ben ne yapardım, diye. Ancak bu işe bir hal çaresi bulamadım.

Vakit gece yarısına doğru uzanıyor, yıldızlar gökyüzündeki kıvrak rakslarını sürdürüyordu. Herkes ayrılmış ve Mustafa'yla Hans başbaşa kalmıştı. Uyku, Hans'ı ellerinden tutmuş kendisine doğru çekerken, Mustafa da oturduğu yerde uykuyu çağırıyor, sönük gözlerle etrafı süzmeye devam ediyordu.

Yıldızların aya olan aşk fısıltıları dışında etraf ölüm sessizliğine bürünmüştü.

Hans, yatak odasının penceresini açmış dışarıya bakarken Ayça'yı düşündü. Aklına üşüşen tuhaf soruların ve ruhuna yağmaya başlayan gül yapraklarının tesirinden kaçtı. Oysa yorulmadan onları takip etmeliydi. "Artık kendimi tanıyamıyorum. Hızla değişiyorum" diye iç geçirirken gecenin efendisi olan ay, en parlak kostümlerini giyinerek yeryüzüne ilan-ı aşk ediyordu.

Kendisini bahar gibi kokan yatağa bıraktı.

GAZALÎ, ŞÜPHELERİNDEN KURTULUYOR

Seherin serinliğinde, "Allahım bir delil, apaçık bir delil istiyorum" diye çırpınıp duruyordu. Fakat zihninde yaşadığı büyük yangından geriye bilgiye dair en ufak bir kırıntı dahi kalma-

mıştı. Kanadı suya batmış kelebek gibi çırpındıkça daha çok battığını hissediyor, kapıldığı bu sudan nasıl kurtulacağını ise henüz bilmiyordu.

Gazalî, çaresizlik içinde kıvranıp duruyordu. Dua ve tefekkür bahçesinde geçirdiği uzun vakitten sonra bedeni, gecenin yorgunluğuna daha fazla dayanamadı ve olduğu yerde uyuyakaldı. Seher, yorgunluktan kızarmış gözlerini yalarken uzandığı yerden doğruldu.

Ayağa kalktı. Vücudunun hafiflediğini ve ruhunun berrak bir göl gibi durulduğunu hissetti. Yüzünü sıvazladı. Aklından, kendisini rahatsız edecek istifhamlar da kaybolmuştu. Ruhunun pencerelerini açtığında içerisinin apaydınlık olduğunu gördü.

Gazalî, bir an rüyada olduğunu zannetti. Ancak uyanıktı. Balkona çıktı. Havuzun sularının daha berrak, Bağdat caddelerinin ise daha canlı olduğunu fark etti. Güller o sabah kendisine daha tatlı tebessüm ediyor, kuşların cıvıltısı ise alabildiğine ahenkle ruhuna aksediyordu. Etrafa sanki yeni görüyormuşçasına göz gezdirdi.

Bahçede kızlarını gezdiren Nurbanu, bu sabah gözüne daha güzel görünmüştü üstelik.

Gazalî, hızla içeri girerek abdest aldı ve secdeye kapandı. Ruhundaki boşluk tamamen yok olmuş ve sanki ağzına kadar duayla dolmuştu. Gönlü bu taşkına daha fazla direnemedi:

– Ey güzel Allahım! Geceyi sabaha kavuşturan, karanlıklarımı aydınlığa dönüştüren Yüce Rabbim! Sana şükürler olsun ki, beni kör kuyulardan lütuf ve inayetinle tutup çıkardın. Zindanımın taş duvarlarına yansıyan içimin boşluğunu, ruhuma üflediğin ilhamınla doldurdun. Lütf u keremin sayesinde bozulan sağlığıma yeniden kavuştum. Ey kaybettim zannettiklerimden daha çoğunu bana bahşeden Âlemlerin Efendisi! Senin yardımın olmasaydı, benim halim nice olurdu?

Gazalî, cübbesini üzerine geçirerek hızla bahçeye indi ve

kızlarına koştu. Gazalî'deki bu canlanma, kızlarını olduğu gibi, Nurbanu'yu da epey sevindirmişti. Zira o sıralar Nurbanu, dünyaya getireceği yeni evladına fikren ve bedenen hazırlık yapmakta, kendisini saracak şefkatli bir ele her zamankinden daha fazla ihtiyaç hissetmekteydi.

Nurbanu'ya sımsıkı sarıldı. Gün boyu çocuklarıyla ilgilenirken bir yandan da içinde beliren bu hayat ışığının sırlarını çözmeye çalışıyordu. Bütün bilgileri inkâr noktasına sürüklenmişken, nasıl oluyor da aklî bilgileri yeniden ve kesin bir güven duygusu içinde kabul noktasına ulaşmıştı? Hepsinden de önemlisi yeniden sağlığına ve dengesine kavuşmasıydı.

Gazalî, aklî bilgiyi kabul edebilmek için yana döne delil peşinde koşarken, aradığını Yüce Allah'ın o seher vaktinde gönlüne koyduğu bir 'nur' sayesinde bulmuş ve çok rahatlamıştı. Sürekli tekrar ederek ulaştığı gerçeği kendisine haykırıyordu:

– Demek ki aklı aşan, aklın sınırlarının ötesine ulaşan ilahî bir nur varmış ve biz işte bunun hem fakiri hem de yetimiymişiz.

Gazalî, bu müstesna vakitte tefekkürüne devam ediyordu:

– Bu nur, pek çok bilginin anahtarı olmalı. Demek ki bu nurun, Yüce Allah'ın kereminden taşıp fışkırdığı bazı özel anlar olmalı. Her kim bu nurdan yararlanmak istiyorsa bu müstesna anları, çölün yağmuru beklediği gibi hararetle gözlemeli.

O gün erkenden medreseye gitti. Seçkin talebelerine ders verirken Gazalî'nin gündeminde, "bilginin imkânı ve sınırları" meselesi vardı. Daha önce konuyla ilgili öğrettiği temel kavramları hatırlattıktan sonra bilginin imkânıyla ilgili hususları akıcı bir üslupla anlatıyordu.

Çok neşeliydi ve sanki kaynağından coşup akan nehirler gibi çağıldıyordu. Konu ilham (keşf) bahsine uzamış ve talebesi Ebu Mensur Muhammed:

– Keşfin somut delilleri var mıdır, diye bir soru yöneltmişti.

Gazalî, başını sallayarak cevap verdi:

– Keşf için somut delil arayanlar, Yüce Allah'ın geniş rahmetini daraltmış olurlar. Rabbimiz, sınırsız bir bilgiye sahiptir. Bu bilgilerden istediğini herhangi bir yolla kullarına aktarması, onun engin rahmeti içerisinde mümkündür. Bilginin bu yolla öğrenilmesine itiraz edenler, Yüce Allah'ın rahmetinin genişliğine de itiraz etmiş olurlar.

Sorular yağmur gibi akmaya başladı. Bir diğer talebesi Ebu Abdullah Cömert el-Hüseynî söz alarak:

– Keşfin Kur'an'dan ve sünnetten bir delili var mıdır efendim, diye sordu.

İlham konusunun talebelerin yoğun ilgisini çektiğini gören Gazalî, soruları sevinçle cevapladı:

– En'am Sûresi yüzyirmibeşinci ayette Yüce Rabbimiz: "Allah, doğru yola ulaştırmak istediği kimsenin kalbini İslam'a açar" buyurmuştur. Peygamber Efendimiz (a.s.m.) bu ayetteki 'açar' sözcüğünü; 'Yüce Allah'ın kalbe bahşettiği bir nur' olarak açıklamıştır. İşte keşfi bu nurda aramak gerekir. Bu nur, Yüce Allah'ın kereminden taşar. Her kim bu nur taşmasından faydalanmak istiyorsa sabırla bu müstesna anları gözetmelidir. Ayrıca Peygamberimiz; "Hayatınızda Rabbinizin ilhamkâr lütufları vardır. Onlara karşı daima uyanık olun" buyurarak bu fikri desteklemiştir.

Talebeler susmuş, Gazalî'nin gönül yağmurları dinmişti. Etrafı derin bir sükûnet kapladı. Sınıftan ayrılırken Gazalî'nin gözleri ışıldıyordu.

GAZALÎ, BAĞDAT'IN SOSYAL SORUNLARIYLA YÜZLEŞİYOR

Gazalî, sıkıntılı dönemini geride bırakmış ve rahatlayıp kendine gelmişti. Bulunduğu konum itibarıyla her gün kendisine onlarca soru soruluyor, kapısı zihinlerindeki dermansız dert-

lere çare arayan insanlar tarafından adeta aşındırılıyordu.

Aynı toplumda birlikte yaşadığı insanların sorunlarına kayıtsız kalamıyor, kendisini meseleleri çözme hususunda sorumlu hissediyordu. Bir bakıma toplumsal statüsü buna kendisini mecbur ediyordu aslında.

İnsanların çaresizliğine karşı âlimlerin kayıtsızlığını hissediyor, bunun iç sıkıntılarını yaşıyordu. Halka üzülüyor, halktan kopmuş olan âlim ve din adamlarına içten içe öfke duyuyordu. Zira ümmetin tuzu âlimlerdi ve tuz da bozulursa onu başka ne ıslah edebilirdi?

O gün bütün dinî ve toplumsal sorumluluğunu kuşanarak evden çıktı. Devlet erkânının yoğun olarak katıldığı dersinde kendisine yöneltilen çeşitli sorulardan hareketle, toplumda yayılmış bütün akımların iç yüzünü araştırıp yazmaya karar verdi.

O akşam eve gelir gelmez çalışma odasına geçmek istedi ancak Nurbanu ona kendi eliyle hazırladığı tatlıdan ikram etmek istediğini söyleyince sohbetini uzattı. Tatlı yerken, Nurbanu'yla tanıştıkları an canlandı gözünde.

Önce, günlerin hızlıca geçip gitmesine takıldı aklı. Sonra, bir süre ruhunun mevsimler gibi halden hale girmesinin muhayyel seyrine daldı. Ardından dizine şefkatle yaslanan Nurbanu'yu düşündü. Onun dünyaya yönelik tamahkâr olmayan berrak ruh hallerini ve karnında taşıdığı yavrusunu...

Gazalî, uzun bir süre Nurbanu'yu seyretti:

– Samarra'ya bakan bir pencere yetiyor sana, diye takıldı ona. Nurbanu da:

– Sana da Bağdat caddelerine açılan bir çalışma odası yetiyor, diye karşılık verdi.

Gazalî, Nurbanu'nun kendisine takılmasını yorumlamaya başladı:

– Bağdat caddelerinde yaşanan gizli iniltileri duyuyorum odamın penceresinden hatun. Ahalinin dertlerini çözmeli,

yürek acılarını dindirmeli ve dahi akıl yangınlarını söndürmeliyim diye hayıflanıyorum. Onun için efkârla bakar dururum o caddelere. Herkes bir yol tutmuş gidiyor ve hepsi, tuttukları yolun en doğrusu olduğunu iddia ediyor. Takdir edersin ki, gidilen bu yolların hakikatlerini bilmek ve araştırmak lazımdır.

– Yıllardan beri bir kandilin altında geceler boyu yazıp durursun bey. Bitmedi mi yazacakların? Bu durum ne kadar sürecek böyle?

– Hakikatin ta can evine ve gerekirse göz bebeğine kadar...

Gazalî bir süre sonra, çalışma odasına çıktı ve balkondan etrafı temaşa etti. İnsanların farklı fırkalara bölünmüşlüklerini yorumladı kendince. Bütün yollar, birbirinden farklı yerlere çıkıyordu.

Gazalî'nin kafasında tefekkür huzmeleri belirmiş ve çok geçmeden sağanağa dönüşmüştü:

– Hakikati arayanlar ve bunun üzerine kafa yoranlar dört zümredir. Evet, tam da dört zümre!

Sanki ders veriyormuş hissine kapılıp sesli düşünmeye devam etti:

– Kelamcılar, felsefeciler, Batınîler ve sufîler... Evet! Hakikat diye yana döne aradığım şey, saydığım bu zümrelerden başka bir yerde olamaz! Kesinlikle olamaz! Zaten olmamalı da.

Gazalî, kovasını tefekkür kuyusuna salmıştı bile.

Beşinci Bölüm

1091 ve Sonraya Akan Zamanın İzinde

Ey oğul!
İki çeşit dost ve kardeş vardır.
Birisi, başına bir bela geldiği zaman seni korur;
diğeri de mutluluk ve ikbal günlerinde senin dostundur.
Belâ gelip ikbalden düştüğünde dostluk yüzünü gösteren
kardeşi hakiki kardeş ve dost bil ve dostluğunu korumaya çalış.
Saadet günlerindeki dosta pek güvenme.
Sıkıntılı günlerinde dostluk bağını uzatmıyorsa,
onu düşmanların düşmanı bil.

—İMAM GAZALÎ

Gazalî, hakikatin peşinde

GAZALÎ, HAKİKAT ARAŞTIRMASI çerçevesinde yapacağı çalışmanın temellerini atıp yola koyulmuştu bile. Günler süren tefekkürün ardından zihninde geniş bir düşünce vadisi açılmıştı. Yıldızların gölgesinde düşünüyordu:

– Bu zümrelerden ilki kelamcılardır. Öyleyse yola bu taraftan revan olmak lazım.

Çalışma odasına geçti, rahlesinin önüne diz çöktü.

Kelam ilmi onun ilk göz ağrılarından birisiydi. Bu alanda çalışmalar yapmış ve yıllarca ders anlatmıştı. Kelam, onun en vakıf olduğu ilimdi. Notlarına göz gezdirirken bu ilimde aradığı huzuru bir türlü bulamadığını anımsadı.

Gazalî, özel sohbetlerinde kelam ilminin insanı hakikate ulaştırmada yetersizliğinden bahsediyor ancak yoğun sorular eşliğinde şiddetli eleştirilere de maruz kalıyordu. Ama o, inandığı şeyi saklayan ve sorulunca susan bir âlim değildi.

Saatler boyunca kelamın gizli dehlizlerinde dolandı, bu ilmin temel meseleleriyle meşgul oldu ve kendince tasnifler

yaptı. O günlerde bütün vaktini, masaya yatırdığı kelam ilmini ölçüp biçmekle geçiriyordu.

Gazalî, seçkin talebelere ders anlatıyordu. Kelam ilmini tartışmaya açtı. Bir soru üzerine bu ilmin insanı hakikate ulaştırmada yetersizliğinden bahsederek kelam ilmiyle ilgili eleştirilerini sıraladı:

O sırada öğrencisi Ebu Mensur Muhammed, bir soru yöneltti:

– Hocam! Kelam ilmi, ehl-i sünnet itikadını muhafaza eden bir ilim değil midir ki siz bu ilmi şiddetle eleştirmektesiniz? Oysa kelam olmasaydı dinî akidelerimiz savunmasız kalacak ve her türlü dış tehdide açık olacaktı.

– Evladım! Yıllardır kelam ilmi okutup risaleler yazdım. Gördüm ki bu ilim, ehl-i sünnet itikadını muhafaza edip onu bidatlerden korumak için kalkan olmuş. Lakin benim maksadım hâsıl olmamıştır.

– Doğrusu bu değil midir hocam? Sizin maksadınız nedir o zaman?

– Hemen söyleyeyim. Kelam âlimlerinden bir kısmı bu ilmin kıymetini bilip takdir ederek ehl-i sünnet itikadını korudu. Bidatlere karşılık verdi. Ancak bu âlimler hasımlarına cevap verirken bu işi onların ileri sürdüğü prensiplere dayanarak yaptılar ve sonunda onların yöntemlerini kabul etmeye mecbur kaldılar.

Diğer bir talebe Ebu Abdullah Cömert el-Hüseynî söze girdi:

– Hocam, düşmanın silahıyla silahlanmak sünnettir diye biliriz...

– Evladım! Kelamcıların en fazla uğraştığı şey, hasımlarının çelişkilerini ortaya koymak, onların yanlış fikirlerini bertaraf etmektir. Yani onların münakaşası, dinî hayatla pek ilgisi olmayan kelime oyunlarından ibarettir. Bu yüzden kelam ilmi beni tatmin etmediği gibi hakikate olan susamışlığıma şifa da olamadı.

Talebeler hareketlenmiş, bu kez Ebu Hasan el-Belensî söz almıştı:

– Hocam! Kelam âlimleri, ehl-i sünnet müdafaasından başka, eşyanın hakikatlerini de araştırmışlar. Bunu da hesaba katmak lazım gelmez mi?

Gazalî, memnuniyet ifade eden bir tebessümle cevap verdi:

– Elbette kelam âlimleri eşyanın hakikatlerini de araştırmaya başlamışlar. Cevherleri, arazları ve bunların özelliklerini inceleyip yazmışlar. Ancak kelam ilminin asıl gayesi bu olmadığı için gerçek amaçlarına tam olarak ulaşamamışlar. Bu nedenle de halkın ihtilaf ettiği kapalı hususları layıkıyla aydınlatmaya muvaffak olamadılar.

Gazalî, öğrencilerinin tatmin olmayan tavırlarından oldukça hoşnuttu. O sırada talebelerinden Muhammed bin Esad et-Tûsî söz aldı ve hocasına sitem yüklü bir soru yöneltti:

– Hocam, kelam âlimleri için bu eleştiriler yine de çok ağır değil mi?

– Evladım! Sizi takdir ediyorum. Benim buradaki maksadım, kelam ilminden şifa bekleyenleri ümitsizliğe sevk etmek değil, aksine kendi durumumu ifade edebilmektir. Kelam ilmiyle hakikate ulaşan olabilir ve bu mümkündür de. Zira şifa ilaçları hastalığın çeşidine göre değişir. Nice ilaç vardır ki, bir hastaya fayda verirken, aksine diğerine zarar verebilir.

Bu cevaptan sonra sınıfta, derin bir sükûnet oluştu. Yapılan duanın ardından talebeler sessizce sınıfı boşalttılar.

Zaman, zihinlerindeki soru işaretleriyle akmaya devam ediyordu.

Gazalî, o günlerde kelama yönelik tefekkürüne devam etti. Meseleyi medresedeki hocalarla da tartıştı ve kesin bir kanaate vardı.

Yüreği, sırtını dağlara yaslamış göller gibi durgundu.

Cüveynî'nin son dönemlerinden itibaren zihninde beliren kelamla ilgili eleştiri kıvılcımlarının üzerine gitmiş ve bu il-

min, ummana dalmış ruhunu hakikatin dingin limanına ulaştıramayacağı neticesine ulaşmıştı.

Son zamanlarda gecenin zifir saçlarını güneşin kıvılcımlarıyla tutuşturmayı alışkanlık haline getirmişti. Yine balkondaydı ve henüz doğmakta olan güneşin saçaklarını hayranlıkla temaşa ediyordu.

O sabah caddede yürürken, dükkânını açan esnafa imrenerek baktı. Herkes yeni günü ümitle bekliyordu. Selam verip yoluna devam ederken, doğan her günün kendisi için yeni bir çile ve tahammülü çok zor bir tefekkür sancısı olduğunu düşünüyordu.

Medreseye girerken:

– Derdimi seviyorum, dedi.

O gün, kelam ilmiyle hesaplaşmasının son kırıntılarını ruhundan ayıklamakla meşguldü. Üzerinde çok çalıştığı, yenileyebilmek için büyük mücadeleler verdiği kelam ilmi hakikate olan susamışlığını gideremeyişti.

Odasındaydı. Gözlerini ufka yöneltti:

– Kelam ilmi, insanın nihaî kurtuluşa ve ebedî saadete ulaşmasına çok az katkıda bulunabilir; belki de bulunamaz.

Gazalî, kelama dair tereddütlerden zihnini tamamen boşaltmıştı. Eve geldiğinde artık başka bir limana açılması gerektiğini düşünüyordu.

GAZALÎ, FELSEFE OKUMAYA BAŞLIYOR

Gazalî'nin çıkacağı yeni sefer, hikmet ülkesine idi. Zaman, felsefenin altın çağını yaşadığı bir döneme demirlemişti. Felsefe, Farabî ve İbn Sina'nın çabalarıyla İslam dünyasında kendisine has bir yer edinmiş ve toplumda gittikçe yaygınlaşmaya başlamıştı. İnsanlar çok anlamasa da felsefî düşüncenin cazibesine kapılıyor, belli bir zümre bu elit ilmin insanı hakikate ulaştıracak yegâne yol olduğunu düşünüyordu.

Ruhunun efsunlu fısıltılarını dinledikten sonra düşünmeye başladı.

– Bundan böyle gözümü felsefeye çevirerek ruhumun pencerelerini bu ilmin meselelerine açmalıyım, diye söylendi. İşinin zor ve bu yolun dolambaçlı olduğunun farkındaydı.

Felsefenin kaynaklarıyla ilgili gerekli hazırlıkları yaptı ve tefekkür kanallarını filozofların bahçesine doğru açtı. Zihninin ışıkları yeni açtığı bu koridora yansıyınca nereye varacağı belli olmayan bir sürü patikayla yüzleşti. Epey ürkmüştü.

O demlerde, Cüveynî'nin felsefe öğrenmesi gerektiğiyle ilgili tavsiyeleri ve bu hususta ısrarları zihnini canlı tutuyor, hakikate olan susamışlığı ise arzularını kamçılıyordu.

Gazalî, hummalı bir çalışmaya koyuldu. Bir yandan Eflatun ve Aristo'nun eserlerini okuyup düşüncelerini anlamaya çalışıyor, diğer yandan Farabî ve İbn Sina'nın görüşleriyle bunları mukayese ediyordu. Sürekli not tutarak kapalı olan hususları tespit ediyor ve yazacağı eser için sağlam bir temel kurmaya çalışıyordu.

O günlerde bütün boş vakitlerini felsefeyi anlamaya tahsis etti. Talebelik hayatı sanki yeniden başlamıştı.

Nurbanu, üçüncü evladını dünyaya getirmeye hazırlanıyordu. Seyyid Efendi, kızını bu sıkıntılı günlerinde yalnız bırakmamak için hanımıyla beraber Bağdat'a geldi. Evindeki misafirlerden fırsat buldukça Gazalî, felsefe vadisinde at sürüp kılıç kuşanmaya devam etti.

Medresedeki hocalar, Gazalî'nin felsefeyle bu kadar yoğun ilgilenmesini tereddütle karşıladılar. Onu gizlice eleştirenler de vardı. Özel bir sohbette hocalardan birisi Gazalî'ye bunu hatırlattı:

– Efendim! Âlimlerimizin hemen hepsinin peşinen reddettiği felsefe mesleğiyle bu kadar alakadar olmanız münasip midir?

Gazalî tebessüm etti ve hiç tereddüt etmeden cevapladı:

– Hocaefendi! Bir konuyu reddetmenin ön şartı, o konu hakkında yeterince malumat sahibi olmaktır.

Sohbet dallanıp budaklanmıştı. Bir diğer hoca onu eleştirmeye devam etti:

– Ama efendim siz, Eflatun ve Aristo'yu dahi dikkatle okuyorsunuz.

– İnsan, araştırdığı meseleyi etraflıca incelemelidir hocaefendi! Nitekim bahsettiğiniz düşünürler, Farabî ve İbn Sina gibi İslam filozoflarını derinden etkilemişler. Bunları biz araştırmasak kim araştıracak acaba?

Gazalî'nin felsefeyle bu kadar içli dışlı olması Seyyid Efendi'nin de dikkatinden kaçmamıştı. O akşam, havuzun bahçesinde tüten sohbetin konusu da felsefe idi:

– Evladım! Felsefe, sınırlarımızın genişlemesiyle gelişen ve gittikçe de yayılan bir seyir izliyor. Bu mesleğin taraftarları her geçen gün artıyor.

– Evet efendim. Gerçeğin kalbine yönelen herkesin yolu bugünlerde felsefeyle kesişiyor. Felsefi düşünce, toplumumuzda oldukça hızlı yayılıyor.

– Âlimlerimiz, felsefecilerin yaklaşımlarını birçok noktada eleştirmiş. Filozofların toplumu aydınlatmak yerine karanlığa sevk ettiğini yazan bilginlerimiz çoğunlukta.

– Elbette efendim. Ancak epey süredir araştırıyorum. Eski âlimlerimizden felsefe konusunda esaslı ve köklü bir eleştiri yapana henüz rastlamadım. Yapılanlar da oldukça yüzeysel. Oysa benim niyetim, felsefenin hakikatlerini anlamaya ve filozofların maksatlarını bilmeye yöneliktir. Çıktığım bu yolda, gerçeği arama iddiasında olan bütün akımların iç yüzünü öğrenmeye çalışmaktayım.

– Aman evladım! Dikkatli ve uyanık olasın. Aklına mukayyet olup kendini heder etmeyesin. Zira görmekteyim ki, oldukça derin ve tehlikeli sularda dolaşmaktasın.

– Merak buyurmayın efendim. Bu hususta korkak ve çe-

kingen değilim. Maksadım, bütün karanlık durumlarla yüzleşip onları aydınlık kılmaktır. Her güçlüğü yenecek birikimim ve dahi cesaretim var hamdolsun. Bugünlerde her fırkanın itikadını araştırıyor, toplumda cereyan eden her taifenin sırlarını ifşa etmeye çabalıyorum.

Seyyid Efendi, Gazalî'nin niyetini tam olarak anlayamamış, bir süre sessiz kalmıştı. Bunu hisseden Gazalî, konuşmasına devam etti:

– Efendim! İlimdeki yerim ve medresedeki vazifem de bu görevi omuzlarıma yüklüyor. Zira her gün onlarca soruyla muhatap oluyor ve insanların hakikate olan susamışlığını ve dahi çaresizliğini görüyorum.

– Çok iyi evladım. Allah yardımcın olsun. Çalışman ne aşamada?

– *Makasıd el-Felasife* adında bir eseri tamamlamak üzereyim. Mantık ve ilahiyat bölümlerini bitirdim. Tabiat bilimleriyle ilgili bölümü de bu aralar yazıyorum. Felsefecilerin maksatlarını ve hakikate ulaşmadaki yöntemlerini açık seçik ortaya çıkarmak üzereyim.

– Ama evladım! Bu metot, onların ekmeğine yağ sürmez mi?

– Ben aynı kanaatte değilim efendim. Felsefecilerin fikirlerini ayan beyan ortaya sermeden onları eleştirmek, cehalete düşmek olur. Nitekim diğer âlimlerimiz böyle bir metoda başvurmadan felsefecileri eleştirmiş ve bu yüzden de yeterince başarılı olamamışlar.

Seyyid Efendi'nin yine huzuru kaçmış, kafası karışmıştı. Gazalî'den duymak istediği cevabın bu olmadığı her halinden belliydi. Oturduğu yerde huzursuzlanıyordu. Gazalî, devam etti:

– Felsefecilerin amaçlarını ortaya koymaya çalışırken bir taraftan da yeni bir çalışmanın temellerini atıyorum. Nitekim onların tutarsızlıklarını ve görüşlerindeki çelişkiyi de açığa çıkarmak üzereyim.

Seyyid Efendi'nin gözlerinin içi parladı:

– O halde felsefeye karşı kesin bir kanaatiniz oluşmuş durumda.

– Evet! Elbette oluştu. Şöyle ki; filozofların ilgilendikleri bilimler dört tanedir. Bunlar; matematik, mantık, tabiat ve ilahiyat bilimleridir. Bunlardan matematik bilimleri, aritmetik ve geometrinin bizzat kendileri hakkında düşünmektir. Bütün bu hususlar akla aykırı olmadığı gibi aklın onları ret veya inkâr etmesi de mümkün değildir.

– Evet, burada bir sorun olması zaten mümkün değil.

– Mantık bilimlerinde felsefeciler, genellikle doğru bir metoda dayanmışlar ve bu alanda hataları yok denecek kadar azdır. İlahiyata gelince efendim, felsefecilerin metafizik alanındaki inançlarından çoğu hakka aykırıdır ve bu alanda doğruları çok azdır.

– Ben de epey meraklandım şimdi.

– Biraz sabredin! Eserin bitmesine az kaldı. Felsefecilerin tabiat bilimlerindeki yaklaşımlarına gelince, burada hak batıla karışmış olup bu alanda bir yenen ve yenilene hükmetmek mümkün görünmüyor.

Seyyid Efendi, Gazalî'nin verdiği bilgilerden sonra bir hayli rahatlamış ve derin bir nefes almıştı. Yine de tedbirli olması için onu uyarmayı ihmal etmedi:

– Aman evladım! Yine de çok dikkatli olasın.

Gazalî Seyyid Efendi'nin telaşının sebebini anlıyor ve niçin tedirgin olduğunu hissediyordu. Son uyarılarına da şahit olunca, kafasındaki bulutların dağılmadığını gördü ve gerçek niyetini izhar etti:

– Lütfen merak buyurup telaşlanmayın. Filozofların tutarsızlıklarını açığa çıkaracak ikinci bir eser yazıyorum. Onların dinimizin temel ilkeleriyle çelişen hatalarını görüp tespit ettim. Bundan sonra yazacağım *Tehafüt el-Felasife* adlı eserimde filozofların hataya düştükleri noktaları tek tek inceleyerek

felsefeden İslam'a yönelebilecek tehditlere set çekeceğim inşaallah.

Seyyid Efendi duymak istediği cevapları almış ve rahatlamıştı. Gazalî'nin omuzuna dokunarak istirahate ayrıldı.

Gazalî, odasına çıkıp bir süre daha çalıştı. Gecenin sessizliği ve seherin bereketinden o günlerde alabildiğince faydalanmaya çalışıyor, telifini bir an önce tamamlamak istiyordu.

Nitekim üçüncü kızının dünyaya geldiği günlerde eserini bitirmiş ve her iki çocuğuna aynı günlerde isim vermenin mutluluğunu yaşamıştı.

GAZALÎ, *MAKASID EL-FELASİFE* KİTABINI NEŞREDİYOR

Gazalî'nin iki yıldan beri suladığı zihin bahçesi ilk meyvesini verdi. *Makasıd el-Felasife* kitabı medrese ve ilim çevrelerinde çok geniş yankı buldu ve büyük tartışmalar meydana getirdi. Hemen her mecliste konuşulan şey, onun felsefeyi filozoflardan daha anlaşılır ifade ettiğiydi.

Onu şiddetle eleştirenler de vardı. Gazalî, bu eleştirilerin makul olanlarına gerekli cevapları veriyor, yersiz olanlarına ise sükût ediyordu.

O gün, hilafet sarayının ileri gelenlerinden biri medreseye geldi. Yüzünden düşen bin parçaydı ve bu hali her hareketine yansıyordu. Tadı tuzu olmayan hal hatır faslından sonra konuşmaya başladı:

– İmam efendi! Dini hafife alıp yüce dinimizin emir ve yasaklarıyla alay eden bir zümrenin görüşlerini apaçık anlatmanız doğru bir yöntem olmamıştır. Böyle bir metodu hiç uygulamamış olmanızı temenni ederdik.

Gazalî, bu türden birçok eleştiriye maruz kalmış ama hiçbirini cevaplamaya değer bulmamıştı. Bu kez durum farklıydı ve eleştiri hilafet çevresinden gelmekteydi:

– Doğru olmayan yöntem, insanların bilmedikleri şeyi gözü kapalı eleştirmeleridir. Bir mezhebi anlamadan reddetmek, karanlığa taş atmaktan farksızdır. Bu nedenle en ileri seviyedeki filozofun seviyesine gelip hatta onu da aşarak bu zümrenin yanlışlarına muttali olunabilir. Size tavsiyem, kitabı dikkatle okumanız ve yeni yazmaya başladığım *Tehafüt el-Felasife*'yi beklemenizdir. Zira ben, bu kitabı yazmasaydım "Gazalî, felsefeyi anlamadan eleştirmiş" diyeceklerdi. Şimdilik onların bütün bahanelerini ellerinden almış oldum.

Gazalî'yi o sıralar teselli eden tek şey, aldığı olumlu tepkilerdi. Nitekim birçok bilgin, zihinlerindeki felsefeyle ilgili kapalılığın ancak onun kitabını okuduktan sonra bertaraf edildiğini söyleyerek ona dua etmişti.

Gazalî, çıktığı bu yolda ısrarla yürümeye devam ediyor, hemen her fırsatta çalışıyordu. Nitekim iki yıllık yoğun çabasına bir yıl daha ekleyip bilgilerini iyice pekiştirdi. Bu suretle hem felsefeyi iyice anlamış hem de yeni kitabının çatısını kurmuştu. Felsefe, bütün alanlarıyla ayan beyan önündeydi artık.

Hemen o günlerde, filozofları eleştirdiği ve *Tehafüt el-Felasife* adını verdiği yeni kitabını düzenlemeye başladı. Hem kendi susuzluğunu gidermek hem de toplumda meydana gelen söylentileri bertaraf etmek için var gücüyle kalem sallıyordu.

Gazalî, tefekkürün sırça şamdanından geceler boyu ışık devşirirken kandilin aleviyle bilediği gözü, felsefe vadisine çok keskin bakıyordu.

O demlerde geceler, onun en canlı tanığı ve yalnızlığını kendisiyle giderdiği gerçek bir dosttu.

MUSTAFA, DRAMA YAPIYOR

Mustafa erkenden kalkmış, çardakta Kerkük radyosunu dinliyordu. İşgale dair yorumların ardından verilen ara haberde, Amerika'nın bombardımana devam ettiği ve Bağdat'taki

stratejik hedeflerin sürekli olarak bombalandığı söyleniyordu. Bahçedeki herkesin kolu kanadı düşmüştü.

Haberler devam ederken Mustafa'nın gözüne, can havliyle kendisini dışarıya bıraktığı korkunç sahne gelmeye başladı. Pencereden etrafı seyreden Hans ise bir hayal gemisinde sallandığını düşünmeye başladığı anda aceleden giyinip kendini çardağa atmıştı.

Haberler bittikten sonra Hans, Mustafa'nın üstüne çullanmış olan mahzunluğu fark etti. Yapılan kahvaltı ve gelip gidenler onun yüzüne sinmiş olan bu havayı dağıtmaya yetmemişti.

Az sonra doktor geldi ve Mustafa'nın ayağını pansuman etti. Ayağının hemen hemen iyileştiğini görmesi bile onu kanatlandırmadı. Havadan sudan konuşurken Hans, kasvet yüklü havayı değiştirmek için, tarihe doğru yolculuk yapmanın uygun bir fikir olduğunu düşündü. Zira tarihî hadiseleri anlatırken Mustafa adeta kendinden geçiyor ve herşeyi unutuyordu.

Hans'ın aklında da Tuğrul Bey'in halifenin kızıyla evlenmek istemesi ve onun etrafında gelişen olaylar dolanıp duruyordu:

– Mustafa! Tuğrul Bey, heyetten bilgi alamayınca kara kara düşünmeye dalmıştı hani. Acaba bir çıkış yolu buldu mu?

Mustafa, Hans'ın sorusu ile adeta kilometrelerce uzaktan kendisine döndü. Yaslandığı yerden öne doğrularak konuşmaya başladı:

– Tuğrul Bey bu mevzuyu epey düşündü. Derdini kimselere anlatamamanın verdiği bir gerginlik de onu rahatsız ediyordu aslında. Sonunda Rey Kadısı Ebu Yahya'yı makamına çağırttı. O sırada Tuğrul Bey'in gözleri, pencereden dışarıya taşıyor ve Bağdat'a doğru uzayıp gidiyordu. Çok geçmeden Kadı Efendi'nin geldiği kendisine haber verildi.

Sohbetin başladığını haber alan birkaç kişi de çardağa gelmiş, Zeynel Abidin Bey ise daha iyi duyan kulağını çardağa çevirmişti. Hans sordu:

– Durumunu kadı efendiye mi danışıp dertleşecek? O dö-

nemde Sultan Tuğrul'un en yakınındaki kişi o muydu?

– Danışma değil bu. Bir görev verecek ona. İstersen aralarında geçen konuşmayı sana olduğu gibi nakledebilirim.

– Beni bahtiyar edersin. Büyük bir zevkle dinlerim.

Mustafa bedenini biraz daha doğrulttu. Boğazından hırıltılı sesler çıkararak hazırlık yaptı. Herkes şaşkınlık içinde Mustafa'ya bakıyordu. Yaşlı amca epey heyecanlanmış, nefesler tutulmuştu. Mustafa, meraklı bakışlar arasında Sultan Tuğrul'u taklit eden gür bir sesle konuşmaya başladı:

– Hoş geldin Kadı Seyyid Efendi! Buyur gel otur şöyle. Seninle biraz dertleşmek istedim.

Ardından sesini ve konumunu değiştirerek itaatkâr bir ses tonuyla kendi sorusuna cevap verdi:

– Hoş bulduk sultanım, hoş bulduk. Yüce Allah sizi başımızdan eksik etmesin. Cümle sıkıntılarınızı gidersin. Ne muradınız varsa versin inşaallah.

– Âmin, âmin de kadı efendi, bilirsin bizim dünyalık bir ihtiyacımız ve arzumuz kalmamıştır.

– Bilirim sultanım.

– Lakin son günlerde gönlüme musallat olan bir girdapla boğuşmakta ve bu hususta çaresiz kalmaktayım.

– Hayırla neticelenir inşaallah sultanım. Bu mesele, sadece sizin değil, bütün ahalinin bir arzusu haline gelmiştir artık. Yüce Allah'ın izniyle hayırla tamamlanır efendim.

– İnşaallah kadı efendi. Lakin bu durum böyle eli kolu bağlı bekleyip durmaz. Buna bir yol yapmak lazımdır. Biz ki Allah yolunda başımızı cenk meydanlarına sermiş, İslam'ın tehlikeye düşmemesi için canımızı dişimize takmışız. Bu kutsal bayrağı bütün cihanda dalgalandırmak isteriz. Yüce Allah'tan, Nesl-i Pak-ı Muhammediye sancağıyla da şereflenmek talebimiz vardır. Seyyide Hanım'la evlenerek hanedanlarımızı bütün bir aile haline getirip birleştirmek, bu sayede manevî saadete ulaşmak arzu ederiz.

– Yüce Allah bu halisane arzunuzu inşaallah gerçekleştirecektir sultanım. Merak buyurmayınız.

– Sana demem odur ki tez bir heyet kurasın ve alelacele hazırlanasın. Seyyide Hanım ile evlenme talebimi ihtiva eden bu mektubu bizzat halifeye iletesin. Hayırlı haberlerle dönesin.

– Emriniz başım gözüm üstüne sultanım. Lütfen merak buyurmayın.

Mustafa'nın sözleri bitirince Hans onu uzun süre alkışladı. O esnada hizmetkârlar etrafa bakıp ne olduğunu anlamaya çalışıyordu. Zeynel Abidin onların merakını gidermek için:

– Mustafa Hoca tiyatro yaptı, dedi.

Hans, Mustafa'nın eski neşesine kavuşmasına çok sevindi. Ara vermeden sorularına devam etti:

– Tuğrul Bey'in neticeden bir şüphesi yok herhalde?

– Halife nezdindeki büyük itibarına istinaden Tuğrul Bey, bu talebinin mutlak gerçekleşeceğine inanıyor ve bu saadete nail olmak için sabırsızlanıyordu. Ancak bu işe verdiği ehemmiyet gereği veziri el-Kündürî'yi heyetin başında Bağdat'a göndermeyi de ihmal etmedi.

– Halifenin kızı vermekten başka şansı yok gibi görünüyor.

– Acele karar verme Hans! Zira Rey Kadısı Ebu Yahya, halifeyle görüşerek sultanın mektubunu ona takdim edince halife mektubu okudu. Bu işe şaşırıp kaldı. Telaşlanarak ne yapacağını bilemez bir duruma geldi.

– Mustafa! Anlayamadığım şey şu: Sultanın bu talebi halifenin her önüne gelişinde buna çok büyük bir tepki veriyor. Sultanla arasında benim bilmediğim bir mesele mi varmış? Hoşlanmıyor mu Tuğrul Bey'den? Kız mı istemiyormuş onu? Ne bileyim! Aklıma ilk gelen engeller bunlar.

– Hayır, hayır. Bu durum Sultan Tuğrul'un şahsıyla veya Seyyide Betül'le ilgili bir mevzu değil kesinlikle.

– Bunlar değilse, o zaman nedir sebebi? Söyle de kafam durulsun.

Herkesin heyecanla başını salladığı sırada Mustafa devam etti:

– Abbasî halifeleri Hz. Peygamber'in (a.s.m.) soyundan geldikleri için kızlarını yakın çevreleri ve akrabaları arasında evlendirirdi. Sosyal konumu ne olursa olsun dışarıdan hiç kimse böyle bir talepte bulunmaya cesaret dahi edemezdi.

Kerkükî söze girdi ve:

– Araplar, biz Türkleri aşağıda mı görüyor yoksa, dedi.

Mustafa tebessüm edip cevapladı:

– Bazı tarihçiler halifenin tepkisini, Arapların Türkleri mertebe olarak aşağıda görmelerine yorumluyor ama durum hiç de öyle değil. Çünkü halifeler, en soylu aileye mensup bir Arap dahi olsa, onunla da kızlarını evlendirmezdi. Hilafet tarihinde bunun bir örneği de yoktu.

Hans'ın zihni durulmuştu. Duygularını dile getirdi:

– Bu mesele, kafamı kurcalayıp duruyordu. Şimdi rahatladım işte. Bu duruma göre demek ki Tuğrul Bey, imkânsız bir aşka yelken açmış ve dahi gerçekleşmesi mümkün olmayan bir sevdaya tutulmuş.

– Bana göre bir sultana yakışacak olan aşk da ancak böyle olmalıydı.

GAZALÎ, FELSEFEYLE HESAPLAŞIYOR

Gazalî, dünyaya gelen üçüncü kızı Bengisu'nun başına topladığı kalabalıktan sıyrılır sıyrılmaz kendisini çalışma odasına hapsetti. Neredeyse bütün vaktini bu eserin yazımına ayırmıştı. Ruhunda da müthiş bir koşturmaca vardı.

Büyük tartışmaların yaşandığı ve beklentilerin iyice arttığı bir zamanda *Tehafüt el-Felasife* kitabı bitmişti. Son düzenlemelerini yapıp kitaba noktayı koyduğu anda üzerinden tonlarca yükün kalktığını hissetti.

Saat gece yarısına yelken açmıştı. İçinden sokaklara inip

nara atmak geliyordu. Balkona çıktı. Bir süre Bağdat semalarını süzdü. Caddelere çullanan sükûtu dinledi. Sonunda yıldızları yorgan yaparak uyudu.

Takip eden günlerde gündemde *Tehafüt el-Felasife* vardı.

Gazalî, *Makasıd* kitabıyla Bağdat'ın tefekkür meclislerini sarsmış ve zihinleri dalgalandırmıştı. Felsefecilerin tutarsızlığını yazdığı *Tehafüt el-Felasife* ile birlikte kabaran denizler durulmuş ve zihinler yatışmıştı.

Müderrisler, Gazalî'nin bulunmadığı bir ortamda kitabını tartışıyordu. Genç bir hoca şöyle dedi:

– Başmüderrisimiz çok önemli bir görev ifa etmiştir. *Tehafüt*'te filozofları dehriyyun (materyalistler), tabiiyyun (natüralistler) ve ilahiyyun (metafizikçiler) olarak üç kısma ayırmış ve her bir yaklaşımı enine boyuna değerlendirmiş. Allah razı olsun. Bu sayede felsefe hakkındaki süregelen kapalılığı ve bilgisizliği de gidermiş oldu. Allah başımızdan eksik etmesin.

Söz aldı bir diğer müderris:

– Birçok kimse, içine yerleşmiş korku nedeniyle çekindiği ve uzak durduğu felsefeye bundan böyle korkmadan uzak durabilmenin cesaretini kazandı. Gazalî gibi bir âlimin satırlarıyla hepimizin aklı aydınlandı. Dinimiz adına güzel bir hizmet oldu. Allah mükâfatını versin inşaallah.

O günlerde sohbetin olduğu her mekânda Gazalî konuşuluyordu. Gazalî ise çalışmalarına aralıksız devam ediyordu.

Haftanın ilk günüydü. Talebeleri toplanmış onu bekliyordu. Gazalî, *Tehafüt* hakkında onlara bilgi verecekti.

Tesirli bir duadan sonra kitabının ana hatlarını izah etmeye başladı:

– Dehriyyun, en eski filozof zümresindendir. Onlar, kâinatı idare eden ve herşeye gücü yeten yaratıcının varlığını inkâr ettiler. Âlemin ezelden beri kendiliğinden var olduğunu söyleyerek zındıklardan oldular.

Gazalî, coşkuyla konuşuyordu:

– Tabiiyyun ise, tabiat âlemini, hayvan ve bitkileri araştıran filozoflardır. Bunlar, canlı vücudunun mucizevî yapısı karşısında, onları ancak muktedir bir yaratıcının var ettiğini itirafa mecbur kaldılar. Ancak ölümden sonra dirilmeyi ve ahiret hayatını inkâr ettiler. Tıpkı hayvanlar gibi şehvetlerinin peşinden gittiler. Allah'ın varlığını kabul etmelerine rağmen, ahiret gününü inkâr etmeleri sebebiyle zındık oldular.

Gazalî, kâh ayağa kalkarak kâh oturarak, bazen de pencereden uzaklara dalarak konuşmaya devam ediyordu:

– Metafizikçi filozoflar daha sonraki dönem felsefecileridir. En tanınmışları Sokrat, Eflatun ve Aristo'dur. Bunların da en önemlisi, mantığı yazan ve ilimleri geliştirerek istifade edilebilir hale getiren Aristo'dur. Bu filozoflar, kendinden önceki iki zümrenin görüşlerini açıkça reddettiler. Ancak etkilerinden tamamen kurtulup küfür elbiselerini çıkaramadılar.

Ebu Hasan el-Belensî, heyecanla atıldı:

– Bizim filozoflar için de durum aynı mıdır?

Gazalî, yavaş adımlarla sınıfın penceresine doğru ilerledi. Bir müddet dışarıya baktıktan sonra rahlenin önüne gelerek konuşmaya başladı:

– Aristo'yu ve diğer filozofları İslam dünyasına tanıtan Farabî ve İbn Sina olmuştur. Lakin onlar da Aristo'ya bulaşan bidat ve küfür illetinden kendilerini kurtaramadı. Eserimde, İslam filozoflarını yirmi noktada hataya düşmüş gördüm. Bazıları bidati gerektiren, bazıları ise reddedilmeyi gerektirmeyen mevzulardır. Ancak üç hususta İslam dininin kesin hükümleriyle çelişmiş ve bunun neticesinde kâfir olmuşlardır.

Ebu Mensur Muhammed:

– Bu üç hususu bizimle paylaşır mısınız?

Gazalî, talebelerin meseleye ilgilerinden çok memnundu.

– Birincisi; felsefecilerin, âlemin kadim (başlangıçsız) olduğu yönündeki görüşleridir. Bu anlayış, dinimizin açık hakikatlerine terstir. *Tehafüt*'te onların bu iddialarını çürüttüm.

Filozofların küfre düştükleri ikinci husus, yüce Allah'ın küllileri bilip cüzileri bilmediğine dair olan görüşleridir. Bu yaklaşım, dinî inancımızı kökünden sarsmıştır.

Sınıf hareketlenmiş, soru talepleri çoğalmıştı:

– Efendim! Yüce Allah'ın Alîm sıfatıyla herşeyi bildiği apaçık ortadayken filozoflar bunu söylemeye nasıl cüret etmişler?

– Evladım! Kitabı detaylı oku. Sonra bunları konuşalım istersen.

Talebeler susmuş, Gazalî konuşmaya devam ediyordu:

– Üçüncüsüne gelince; o da, filozofların yeniden dirilme ve sair ahiret ahvalinin bedenen değil, ruhen gerçekleşeceğine dair olan görüşleridir ki bu yaklaşım da İslam'ın açık hakikatlerine aykırıdır.

Henüz sözü bitmişti ki Ebu Mensur Muhammed atıldı:

– Özür dilerim hocam. Kur'an ve sünnette bedenen dirileceğimiz apaçık yazılıdır. Filozoflar acaba bunları görmemişler mi?

Gazalî talebesinin telaşlı haline tebessüm etti:

– Evladım! Görmez olurlar mı, elbette görmüşler. Ama Kur'an'daki bu misallerin, ahiretin avam tarafından daha kolay anlaşılması için olduğunu düşünüyorlar. Filozoflar, bedenlerin dirilmesi ve ahiret hayatının Kur'an'da anlatıldığı şekli inkâr ettikleri için apaçık küfre düştüler. Velhasıl, kâfirler bilerek, Müslümanlar da bilmeyerek dinimize zarar verdiler. Bize düşen ise, dinimizi bu zararlı fikirlerden korumak için güçlü bir kalkan olmaktır.

Sohbete son noktayı koyup hızla odasına yürüdü. O günlerde Gazalî'nin şöhreti dalga dalga yayılıyordu. İlim çevreleri *Tehafüt* okumasını neredeyse tamamlamış ve onun anlaşılması üzerine ders ihdas etmişti. Her bir mevzu tartışılıp anlaşıldıkça Gazalî'nin ilmine ve meseleleri izah tarzına hayranlık artıyor, onun ilimdeki derecesi daha büyük bir takdirle karşılanıyordu.

O demlerde bir hoca, sohbet meclisinde gür sesiyle konuşuyordu:

– Bu eserler, İslam inancını İslam dışı etkilerden korumak adına yapılmış en büyük hizmettir. Biz, *Makasıd* kitabını okuyunca, acaba mı diye Gazalî'den şüphe etmeye başlamıştık ki o, *Tehafüt* kitabıyla 'felsefî düşüncenin kökünü kazıyan' olarak karşımıza çıktı. Başmüderrisimiz Gazalî, şimdiye kadar görülmemiş bir biçimde yüce dinimizi din dışı fikirlerin yıkıcı tesirinden korumuştur. Bununla da yetinmeyip bütün ladini düşünce akımlarına karşı dinimizin serdettiği delilleri en iyi şekilde dile getirmiştir. Bu nedenle Gazalî, 'Hüccetü'l-İslam (İslam'ın delili)' olmuştur.

Bir diğer hoca, bu sözleri tasdik ederek söze girdi:

– Yüce dinimize içeriden ve dışarıdan zehirli fikirlerin musallat olduğu bu karışık dönemde başmüderrisimizin ortaya koyduğu bu çalışmalar, hastalanan zihinlere şifa olmuştur. Gazalî, bu zararlı akımlara kalkan olmakla kalmamış, dinimizin temel prensiplerini en anlaşılır şekilde ve bütün delilleriyle ortaya sermiştir.

Saraydan gelen bir devlet görevlisi konuştu bu kez:

– İmam efendi, dinimizin ve sahih imanımızın üzerine son zamanda peyda olmaya çalışan kara bulutları dağıtarak iman ve nübüvvet nurunun asr-ı saadetteki gibi yeniden ışıldamasını temin etmiştir. Gazalî bu muvaffakiyetiyle artık 'Zeynüddin (dinin süsü)' olmuştur.

Sohbet dallanıp budaklanarak saatler boyu devam etti.

GAZALÎ, BATINÎLİĞİ ARAŞTIRIYOR

Felsefe çalışmaya devam ederken Gazalî, bir yandan da hakikat araştırmasının üçüncü basamağı olan Batınîlerle ilgili bilgi ve kaynak toplamaya başladı.

Batınîlerle irtibatı olan kişilerle görüşüyor ve bu akımı

kaynağından öğrenmeye çalışıyordu. O sıralar Batınîler, gönüllü daîler vasıtasıyla hızla yayılıyor, çoğalmak için her türlü yola başvuruyordu.

Bu durum devletin de o günlerdeki en önemli gündemiydi. Herkes büyüyen tehlikenin farkındaydı ve daha önce alınan tedbirler, istenen neticeyi vermemişti.

Batınî fedaisi Hasan Sabbah'ın faaliyetlerine hız vermesi o zamanlar Nizamülmülk'ün dikkatinden kaçmamıştı. Nizamülmülk, Hasan Sabbah'ın her adımını takibe almış ve derhal yakalanıp cezalandırılmasını emretmişti.

Hasan Sabbah, bu takipten kurtulup çalışmalarını rahatça yürütebilmek için kendisine korunaklı bir yer aradı. İmparatorluk merkezine pek uzak olmayan Kazvin'in kuzeybatısındaki Alamut Kalesi bu iş için çok uygundu. Hasan, burayı ele geçirerek o civarda pek çok taraftar toplamayı başarmıştı.

Alamut'a yerleşip daha da güçlenen Hasan Sabbah'ın yağma ve öldürme faaliyetleri çoğalınca Nizamülmülk, kalenin kuşatılması emrini verdi. Mayıs 1092'de bu işle görevlendirilen komutan Arslantaş, kuşatmayı başlatmış ancak bu girişim başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ardından gönderilen komutan ise, Nizamülmülk ve hemen sonra da Melikşah'ın ölüm haberiyle ordusunu dağıtıp kuşatmayı sonlandırmıştı.

Kendilerine karşı yürütülen mücadelenin bir müddet sekteye uğramasını fırsat bilen Batınîler, güçlenmek için bütün vilayetlerde, özellikle de Bağdat'ta propaganda faaliyetlerini iyice artırdı.

Batınîliğin toplumda yaygın bir hal alması, Gazalî'yi bu zümre üzerinde düşünmeye ve görüşlerini ince ayrıntısına kadar öğrenmeye sevk etti. Edindiği bilgileri yorumlamaya başladığı o günlerde İhsan, hilafet merkezinde bir toplantı için beklendiği haberini getirdi.

Halife, Gazalî'ye hürmet gösterdi ve ona hil'at giydirdi:

– İslam'a yaptığınız hizmetlerden dolayı sizi tebrik ediyo-

rum hocaefendi. Allah sizden razı olsun.

– Allah sizlerden razı olsun ki bütün mesainizi yüce dinimize hizmete hasrediyor, Müslümanların derdiyle hemhal oluyorsunuz.

Karşılıklı iltifatlardan sonra halife mevzuya girdi:

– Hocaefendi! Malumunuz olduğu üzere Batınîye adında bir mezhep, dinî mevzuların Hakk'la kaim masum bir imam tarafından öğrenilmesi gerektiği iddiasını ortaya atmıştır. Üzülerek müşahede ediyorum ki, bazı insanlar bu mezhebe inanmaya ve alenen taraftar olmaya başladı.

– Evet efendim. Durum maalesef buyurduğunuz gibi.

– Şimdi sizden bu mezhebin iç yüzünü ortaya koyacak bir kitap telif etmenizi istiyorum. Böylece gerçek niyetleri ortaya çıksın ve ahali, doğruyla yanlışı birbirinden ayırt etsin.

– Benim de böyle bir arzum vardı efendim. Allah sizden razı olsun ki bu arzumu teşvik ettiniz.

Gazalî o günlerde Batınîlerin kaynaklarını okuyor, bu mezhebin eski ile o günkü yorumlarının mukayesesini yapıyordu.

O sıralar geceler boyu çalışıyor, Batınîlere yakın kişilerden aldığı bilgileri tasnif edip dayandığı delilleri bir bir ortaya koyuyordu. Nitekim çok geçmeden yoğun bir çabayla topladığı bilgileri ihtiva eden kitabını tasnif etmeye başlamıştı bile.

Gazalî'nin, Batınîlerle ilgili araştırma yaptığı topluma yayılmış ve bununla ilgili dedikodular alıp başını gitmişti. Medresedeki hocalardan birisi ulu orta Gazalî'yi eleştirdi:

– Gazalî gibi bir âlimin Batınîleri anlamak için bu kadar çaba harcaması hoş bir durum değil. Bu, Yüce Allah'ın da hoşuna gitmez.

Eleştiriler her zaman ve zeminde devam ediyordu. Bir diğer âlim, Gazalî'yi ağır bir dille yerdi:

– Eğer Gazalî, Batınîlerin meselelerini araştırıp açık seçik ortaya koyarsa, onun yaptığı çalışma maalesef bu mezhebin lehine bir netice doğurur ve bunun tek sorumlusu da Gazalî olur.

Bu eleştiriler, Gazalî'nin de kulağına gelmişti. Duyduğu sözlere aldırış etmedi. İhsan'a, akşam için eve misafir geleceğini söyledi.

Ayrılmak üzereydi ki Gazalî, İhsan'ın kulağına eğilerek fısıldadı:

– Kasım Efendi'ye söyle, bu akşam daha dikkatli olup gerekli tedbirleri alsınlar!

O akşam, yanında iki Batınî ile eve geldiğinde havuz başında yemekler hazırdı. Gazalî, göz ucuyla etrafı kolaçan ettiğinde bütün tedbirlerin alınmış olduğunu gördü ve rahatladı.

Yemekten hemen sonra ikram edilen nar şerbetlerini içerken kabul odasında koyu bir tartışma başladı. Gazalî hiddetlendi ve sesinin tonunu bir perde daha yükseltti:

– Sizler, hiçbir eleştiriye açık değilsiniz o zaman.

Misafirlerden biri gergin tavırlarıyla Gazalî'ye cevap verdi:

– Hayır! Bizler eleştiriye sonuna kadar açığız. Ancak bizi eleştirmek ve dahi reddetmek için eser tasnif edenlerin mezhebimizin görüşlerini anlamadığına şahit olunca, sadece gülüp geçiyoruz.

Gazalî kinayeli bir şekilde başını salladı.

Gece boyunca, Batınîlerle ilgili kafasına takılan sorulara bu mezhebin bir daîsi tarafından verilen cevaplarla çözüm bulup rahatlamıştı. Epey bilgili olan Hüseyin el-Maktul, Gazalî ile bazen görüşüp fikir teatisinde bulunurdu. Onun bir Batınî daîsi olduğunu Gazalî'den başka bilen de yoktu.

Misafirlerini kapıya kadar uğurlayıp odasına yöneldi. Nurbanu'nun etraftaki hareketlilikten işkillendiği besbelliydi. Ona sarıldı:

– Bu gece etraf biraz karışık hatun. Ne bileyim, belki de bana öyle geldi. Ama endişe etme! Gerekli bütün tedbirleri aldım.

Hüseyin el-Maktul'ün cevapları askıda bekliyordu. Onları hemen satırlara geçmeliydi. Hızla çalışma odasına çıktı. Sa-

bah olduğunda zihninde Batınîlerle ilgili en ufak bir kapalılık yoktu.

GÜNDEM, AŞKA DÜŞTÜ!

Tuğrul Bey'in imkânsız bir aşka tutulduğuna dair Hans'ın söylediği söz yaşlı amcanın hoşuna gitti, ona bakarak uzun uzun tebessüm etti.

Hans, o güne kadar olmadığı bir biçimde mutluydu. Önündeki belirsizliğe rağmen stresle dolu hayatın ırağındaydı artık. Olay yerine varıp ajansa haber yetiştirme gibi telaşların çok uzağında, özgürlüğün huzur efsunlayan vadilerinde dolaşmanın rahatlığını yudumluyordu.

Hans, bir süre sustu, bağrına çarpan dağ havasını derin derin teneffüs etti. Etraf mis gibi bahar kokuyordu. Kalabalığın kendi arasında konuşmaya başladığı sırada Mustafa'ya zihnini kurcalayan soruyu sordu:

– Halife, Tuğrul Bey'in mektubunu alınca ne yaptı? Bu olay filmlere konu olacak kadar ilginç doğrusu.

– Halife, kısa süren bir şok geçirdi önce. Ardından danışma meclisini topladı ve sultanın elçilerini ikna etmelerini istedi.

Amcası Kerkükî araya girdi hemen:

– Kendisi ikna edemiyorsa, adamları nasıl ikna edecek ki?

– Adamlar, epey hazırlık yaptı aslında. Ancak öne sürdüğü gerekçeler Türk elçilerini tatmin etmedi. Olay o kadar büyüdü ki, iş neticede, halifeyi protesto ve hatta tehdide kadar vardı. Halife, bir süre sarayın kapılarını kapatarak kimseyle görüşmek istemedi.

Hans da çok meraklanmış ve sanki olayların içine girmişti:

– Üzerindeki sosyal baskıyı düşünürsek halifenin zor durumda olduğunu iyi anlarız. Yine de bir çıkar yol bulmuştur diye düşünüyorum?

– Eski adamlar bu işlerde çok mahirdi. Bakma, şimdilerde en ufak bir sıkıntıya dahi tahammül gösteremiyoruz. Toplumlar, gelenekler ve neticede insanlar çok bozuldu, çok.

Bu sözler, Kerkükî'nin de çok hoşuna gitmişti:

– Sana katılıyorum Mustafa. Artık kimse tarih de okumuyor...

– Toplumlar tarihinden ve geleneklerinden iyice uzaklaştı amcacığım. Bu yüzden müthiş bir bilinç kaybına uğradık. Daha da vahimi, kaybolan bu bilincimizin yerini, tek merkezden servis edilen ve hafızalarımızı topyekûn yok eden bir kültürsüzlük dalgasının işgal etmesi.

Bu kez Hans katıldı sohbete:

– Maalesef öyle. Dünyanın hemen her ülkesinde iş yerleri ile eğlence mekânlarının isimleri bile aynı artık. Tek tip bir toplum olmuşuz. Artık aynı şeyleri yiyen, aynı stilde giyinen ve aynı tarzda eğlenen bir dünya var önümüzde. Ne kadar korkunç değil mi?

– Hans! Bu cümleleri senden duymak ne kadar güzeldi. Teşekkürler.

– Dokuz köyden boşuna kovulmadık Mustafa. Lakin ana meseleden yine uzaklaştık galiba. Bu işi bitirmeden sana rahat yok bilesin. Halife diyordum, acaba gelen heyeti ikna edebilmiş mi?

– Halife, çok ağır şartlar koyarak Tuğrul Bey'i bu talebinden vazgeçirmeye çalıştı. Büyük maddî taleplerin yanına bir de sultanın evlendikten sonra Bağdat'ta ikamet etme şartını koydu.

– Halife çok uyanıkmış doğrusu. Tuğrul Bey birinden kurtulsa diğer engele takılacak. Demek ki bu evlilik olayı halifeyi epey dağıtmış.

– Dağıtmak ne kelime azizim, etrafına tehditler yağdırarak; "Ya beni bu işten kurtarırsınız ya da Bağdat'ı terk ederim" demeye bile başlamış.

– Şimdi, Türk heyetinin tutumunu merak ettim. Bir tarafta halifenin tavrı, diğer yanda Tuğrul Bey'in kesin talimatı. Onlar ne yapmış acaba?

Herkes nefes almadan Mustafa'yı dinliyordu:

– Halifenin bu menfî tutumu karşısında Vezir Kündürî çileden çıkmış, sesini olabildiğince yükseltmiş ve asla geri adım atmamış.

Kerkükî kızgın bir ses tonuyla sordu:

– Sultana rağmen nasıl geri adım atsın vezir? Kellesini alır hemen.

– Amcacığım! Kündürî, siyah cübbesini çıkarıp beyaz bir elbise dahi giymiş o günlerde.

– Bu ne demek evladım? Ne anlama geliyor?

– Siyah renk, Abbasîlerin hâkimiyetini simgeler. Yani vezir halifeye, bu konuda senin hâkimiyetini tanımıyorum demek istemiş anlayacağın.

Hans epey şaşırmıştı:

– Vay canına! Satranç hamleleri gibi restleşmeler var ortada.

– Dahası var Hans! Oyunu kazanan olmayınca atışma, edebiyata kadar uzamış ve şiirsel hamleler de yapılmış.

– Hadi canım sen de.

– Halife, Vezir Kündürî'ye Sultan Tuğrul'un bu meselede çok ısrarcı olduğunu belirtmek ve onu bu işten vazgeçirmek için kısa bir şiir okur. Şiir; "İnsanın her istediğini elde etmesi gerekir diye bir kaide yoktur" anlamındadır. Halifenin amacı, veziri susturmaktır.

– Vezir ne yapmış sonra?

– Aynı zamanda şair olan Kündürî, halifeye; "Rüzgâr her zaman gemicinin arzu ettiği istikametten esmez ki..." şiiriyle cevap vermiş.

– Anlaşılan burada da yenişememişler. Sarayda bunlar yaşanırken Tuğrul Bey'in olanlardan haberi var mıydı?

– Sultan, bu gelişmeleri heyecanla takip ediyordu. Ancak olumsuz cereyan eden işlerin hemen bildirilmediğini zannediyorum. Zira o sırada sultan, vezirine mektup yazmış ve Halifeye saygı çerçevesinde davranmasını istemişti.

– Ama eninde sonunda bunlardan haberi olmuştur. İşler iyice sarpa sarınca bu kadarını da saklayamazlar, öyle değil mi?

– Elbette. Nitekim olayların arzu edilen istikamette gelişmemesi üzerine Tuğrul Bey, durumdan derhal haberdar edildi.

Çardakta demlenen sohbet bütün cazibesiyle devam ediyordu.

GAZALÎ, BATINÎLİKLE HESAPLAŞIYOR

Gazalî o gün büyük bir kalabalığın önündeydi. Gündem Batınîler ve onların öne sürdüğü dinî delillerdi. O sıralar her gün bu mevzuyla ilgili binbir çeşit sualin muhatabı oluyordu.

Mesele, zihninde iyice şekillenmişti. Sohbette, Batınîlerin öne sürdüğü delillerin bütün kaynaklarını bilmenin rahatlığıyla haykırıyordu. Ruhu sakin zihni ise adeta lav püskürüyordu.

Toplumda gizli bir baskıyla yayılmaya çalışan bu görüşlerin Gazalî tarafından eleştirilmesi sohbeti çok heyecanlı hale getirmişti. O gün ilim sofrasında dörtyüzü bulan bir kalabalık vardı.

Önce Batınîlerin görüşlerini açıklıyor, ardından kıyasıya eleştiriyordu.

Konu güncel ve ulu orta konuşulmaktan çekinilen bir meseleydi. Ölüm sessizliği vardı.

– Onlar; "Biz herşeyin manasını, hakkı öğretmeye memur masum bir imamdan öğrenmişiz" derler. Doğrudur. Gerçekten de hepimizin bir muallime ihtiyacı vardır. Ama "Her mu-

allim işe yaramaz, onun masum olması lazımdır" diyorlarsa bilinmelidir ki, ancak bizim muallimimiz olan Hz. Muhammed (a.s.m.) masumdur. Ondan daha masum olan bir muallim yoktur.

Herkes pürdikkat Gazalî'yi dinliyordu:

– Eğer "O vefat etmiştir" diyorlarsa biz de deriz ki: Sizin mualliminiz de gaiptir. Eğer; "Muallimimiz daîleri yetiştirip ülkelere dağıtmıştır. Gittikleri yerde bir sorunla karşılaşıp ihtilafa düşerse müracaatlarını bekler" derlerse biz de deriz ki: Bizim muallimimiz de daîler yetiştirdi ve ülkelere dağıttı. Onları her bakımdan yetiştirdi. Zira Allah Maide Sûresi üçüncü ayette; "Bugün dininizi kemale erdirdim" buyurmuştur. Batınîlerin iddia ettikleri gibi muallimin gaip olması zarar vermiyorsa, Hz. Muhammed'in (a.s.m.) herşeyi öğrettikten sonra vefat etmesi de bir zarar vermez.

Gazalî, hem onların ağzından soruyor hem de keskin bir dille onları eleştiriyordu. Konuşmasında mantık, kelam, felsefe, ilahiyat ve cedel ilmi dâhil bütün bilgi çeşitlerini kullanıyor, kafalarda oluşması muhtemel kapalılıkları aydınlatmaya çalışıyordu.

O günkü sohbette adeta tek kişilik bir tiyatro oyunu vardı. Devam etti:

– Sağda solda bizim için; "Onlar, Peygamberden işitmedikleri hususlarda nasıl karar verecekler" diye konuştuklarını duyuyorum. Sonra da ekliyorlar: "Nasla mı?" Ya bu konuda nasta herhangi bir hüküm yoksa? "Yoksa içtihat ve reyle mi?" Bu husus da ihtilaf mevzusudur. Batınîler, güya ahaliyi bu sorularla köşeye sıkıştırıp insanların aklını çelmek istiyor.

Heyecanı doruğa çıkmışken Gazalî devam etti:

– Onların bu suallerine deriz ki: Bizim yolumuz Peygamberin (a.s.m.) yoludur. O, Yemen'e gönderdiği ve kendisine, bir hüküm olduğu zaman nasla, olmadığı zaman da içtihatla hüküm vermesini emrettiği Hz. Muaz (r.a.) gibi hareket ederiz.

Nitekim onların dâîleri de şarkın en uzak yerlerinde imamdan uzak kaldıkları zaman böyle yaparlar. Her sıkıntıda imamlarının yanına gidip dönmelerine imkân olmadığı gibi buna ömürleri de yetmez.

Halktan kişilerin de meseleye vakıf olması için misaller veriyordu:

– Mesela, kıblenin ne yönde olduğundan şüpheye düşen kimsenin içtihatla namaz kılmaktan başka çaresi yoktur. Kıbleyi öğrenmek için bir daî, imamın bulunduğu yere doğru yola çıksa namaz vakti geçer. Şu halde bir kişi, içtihadı ile kıbleden başka tarafa yönelmiş olsa namazı caizdir. Dinimizce içtihadında hata edene bir, isabet edene ise iki sevap vardır.

Gazalî coşmuştu. Herkes pürdikkat onu dinliyor, bir kelime dahi kaçırmak istemiyordu. Heyecanla konuşmasını sürdürdü:

– Dostlar! Uzun bir müddet Batınîleri sınadım ve haklı görür gibi davrandım. Sonra kendilerine masum imamdan öğrendiklerini sorup sıkıntılı hususları kendilerine bildirdim. Bunları gidermek şöyle dursun, meseleyi anlamadılar bile. Zor durumda kalınca bunu gaip imama havale ettiler. "Gidip ona sormak lazım" dediler. Yazıktır ki bunlar, ömürlerini gaip imamı aramak ve onu bulup kurtuluşa ermek uğruna feda ettiler. Gaip olduğu için de hiçbir şey öğrenemediler. Bunların durumu tıpkı pisliğe bulaşmış olduğu için su arayıp yorulan ve bu yüzden bulduğu suyu kullanamayıp pisliğiyle başbaşa kalan insanın durumu gibidir.

Gazalî sırılsıklamdı. Sohbet bittiğinde onu tebrik etmek için etrafında toplandılar. Terli olduğunu işaret ederek kimseyle kucaklaşmadı.

O esnada derviş kılığındaki bir kişi, kendisine sarılma hususunda ısrarcı oldu ve aniden sol elini boynuna doladı.

Sarılan kişinin sağ elinde gizlediği kamanın kalbinin üstüne dayandığını henüz hissetmişti ki adam, kulağına eğilerek bir şeyler fısıldadı:

– Hocaefendi! Batınîler konusunda böyle konuşmaya devam edersen, bu kamanın kalbine doğru hızla hareket edeceğinden hiç şüphen olmasın! Ne kadar ileri gittiğini görmüyor musun? Bu sana son ihtarımdır!

Gazalî, ne yapacağını şaşırmış ve adeta donup kalmıştı. Bedeni kaskatı kesildi. Hızla ayrılan adamın arkasından öylece bakakaldı. Zaman sonra dizlerindeki bağın çözüldüğünü ve gizli bir el tarafından bütün enerjisinin çalındığını hissetti.

Gazalî, kimseye bir şey belli etmeden evinin yolunu tuttu.

Nurbanu, o gece Gazalî'deki durgunluğu hissetmiş ve ısrarla neler olduğunu sormuştu. Zira eve geldiğinde endişeliydi ve yüzü bembeyazdı.

Üzerindeki hali yorgunluğuna bağlayarak Nurbanu'yu teskin etti. Bir şeyler atıştırarak istirahate çekildi. Gazalî'nin aklında ölümle burun buruna geldiği o an deveran edip dururken Nurbanu, Kasım Efendi ve İhsan'dan ilim meclisinde neler olup bittiğini öğrenmeye çalışıyordu.

Zaman, Nurbanu'nun şüphelerini örtüp geceye katmıştı. Gazalî ise ölümün kendisine bir nefes kadar yakın olduğunu düşünüyordu. Bedeninden bütün güç çekilmiş, zihni ise darmadağınıktı.

Balkondan etrafı süzdükten sonra herşeyin ne kadar fani olduğunu hissetti ve derin bir düşünceye daldı.

Sabah namazından sonra Halife Mustazhir'in istediği kitap üzerinde çalıştı. Yemek esnasında Nurbanu'nun telaşının devam ettiğini görünce ona sarılarak moral verdi:

– Gözümün nuru, ruhumun süruru! Bu aralar, halifenin talimatıyla bitirmem gereken bir kitaba yoğunlaştım. Dalgınlığım ve cümle telaşım ondandır. Ne olur kendini üzme!

Nurbanu'nun gözleri buğuluydu. Gazalî'nin omuzuna yaslanarak sükûn buldu. Birlikte bahçede bir süre dolandılar.

Gazalî, çalışmasına döndü. Bahçedeki rengârenk güllerin seyri ve havuz kenarında Nurbanu'yla geçirdiği dakikalar,

Gazalî'nin yatışmaz ruhuna bir tılsım gibi dokunmuş ve içindeki kaygıları söküp atmıştı.

Çalışma masasındaydı ve düşünüyordu. Ruhunun kaygılarını dudaklarıyla sağmaya başladı:

– Beni bile tehdit edebildiklerine göre Batınîlerin, yerli halka neler yaptığını anlamak çok zor değil. Bunlara meydanı boş bırakmamak lazım.

Hızla çalışmaya koyuldu. Anlattığı hususları delilleriyle birlikte sıraladı. Kendisine yöneltilen soruları ve cevapları içeren notlarını tasnif etti. Gün boyu çalıştı. Parçaları bir araya getirdiğinde vakit akşama yaslanmış ve güneş tepelerin ardından kızarmış dudaklarıyla şehre veda busesi gönderiyordu.

Gece yarısına doğru yapbozun bütün parçalarını birleştirdi. Ortada korkunç bir manzara vardı. Gözüne beliren ürkütücü tabloyu yorumladı:

– Batınî hareketin en tehlikeli yönü, aşırı teville İslam'ı başkalaştırmaya ve tanınmaz hale getirmeye yönelik çalışmalarmış meğer. Batınîlik, görünüşte Rafızî, gerçekte ise küfre kayan yıkıcı bir harekettir.

Gazalî irkildi. Soğuk soğuk terledi. Tedirginliği artmış, telaş dumanları bacayı sarmıştı:

– Bunlardan herşey beklenir.

Hızla balkona çıktı. Kasım Efendi'yi çağırarak evin etrafından gelip geçenler dâhil olmak üzere herkese karşı dikkatli olmasını emretti:

– Aman ha! Bu tedbirleri alırken çocuklara hiçbir şey hissettirmeyin.

– Elbette efendim! Bugünlerde Bağdat'ta herkes tedirgin ve ahali caddelere çıkmaya bile cesaret edemiyor.

Gazalî yatmaya hazırlanıyordu. Pencereden bahçeye bir göz attı. Herşey normaldi. Yatağına uzandı ve bir süre dua etti. Uykuya teslim olacağı an, yüreğinden dudağına bir damla aktı:

– Ey Yüce Rabbim! Bunca sıkıntının arasında bir de bunların korkusuyla yaşamak istemiyorum.

O günlerde oldukça az uyuyordu. Dersleri, çalışmaları ve ilim sohbetleri ise doludizgin devam ediyordu.

Hilafet sarayına kabul edilmişti. Halife Mustazhir'in talebiyle yazdığı kitabı takdim etti. Halife, İslam'a yaptığı hizmetlerinden dolayı hediyeler vererek onu taltif etti. Sohbet gün boyu kitap etrafında sürdü.

Saraydan çok mutlu ayrıldı. Ancak medreseye giderken yine yolu çevrildi ve kendisine gündemdeki mevzular soruldu.

Batınîlerle ilgili gelen suallerin haddi hesabı yoktu. Karşılaştığı herkes bunu merak ediyor ve en yetkili ağızdan meseleyi dinlemek istiyordu. Gazalî, gelen bütün soruları not edip cevapladı ve herkesin istifadesine sunmak için *Hüccetü'l-Hakk* adıyla kitaplaştırdı.

Bu eserle birlikte Batınîlerle ilgili sorularda epey azalma olmuş, zihinlerde oluşan şüpheler bir hayli silinmişti.

Gazalî, toplumun entelektüel gereksinimlerini sırtlamış yürüyordu.

GAZALÎ, TASAVVUF ARAŞTIRMASINA BAŞLIYOR

Hakikat araştırması kapsamında Batınîlerle ilgili çalışmalarını tamamlayıp onların iç yüzünü bütün çıplaklığıyla ortaya seren Gazalî, bu yolun da insanları hakikate ulaştırmaktan uzak olduğunu anladı ve derin bir hayal kırıklığı yaşadı.

O günlerde herkesi Batınîler konusunda uyarmaya devam ediyordu. Kardeşi Ahmed'i evine davet ederken onu da sıkıca tembihlemişti.

Akşam yemeği için gelen kişi Ahmed'di. O, tasavvufu hem ilim hem de amel cihetiyle yaşıyor, derslerinden sonra tasavvufî vaazlar veriyordu. Kardeşi Ahmed'i dikkatlice süzerken

gözü yaşardı. Ondaki dinginliğe olan hayranlığını gizleyemedi ve ona sarıldı:

– Aynı yerde çalışıyoruz ama ne kadar az görüşüyoruz.

O akşam Ahmed'le tasavvuf bahçelerindeki çiçeklerden konuştular. Gazalî tedirgindi ve konuşurken uzaklara dalıp dalıp gidiyordu:

– İçimdeki dünya artık beni taşımıyor Ahmed. Ruhumun kaskatı kesilip boğulur gibi olduğumu hissediyor ama bir çaresini de bulamıyorum.

Ahmed, uzun süren suskunluğunu bozdu:

– Canım ağabeyim. Kendini çok yıpratıyor, adeta hırpalıyorsun. Herkes, İslam'a yaptığın hizmetleri konuşuyor. Bağdat'ın karanlık caddelerinde yıldız gibi ışıldıyorsun. Lakin unutmamalısın ki çocukların büyüyor, Nurbanu ise endişe içinde. Bazen kendini bu kadar yıpratmana değer mi diye düşünüyorum. Neticede Allah'ın dediği olur ve O'nun dediğinde ne bir eksilme ne de fazlalık vardır.

– Belki doğru söylersin Ahmed. Ancak hakikat denen efsunkâr güzelin peşine düştüğümden beri, beni tatmin eden ve ayaklarımı yere bastıran hiçbir şey olmadı. Kelam ilmini okuyup yazdım, ölçtüm, biçtim. Derdime çare olmadı. Felsefeyi inceledim, yazdım, geceler boyu üzerinde yoğunlaşıp tekrar tekrar okudum. Ruh sancılarım dinmedi. Batınîleri araştırıp dâîlerini dinledim, maksatlarını anladım. Gönlüm huzur bulmadı.

– Ama bu işin bir sonu olmalı, değil mi?

– Elbette olmalı ve vardır kardeşim. Ben de onun peşine düşmüşüm. Şimdi sıra tasavvufa geldi. Bütün gücümle bu yolun hakikatlerini anlamaya, sufîlerin ayak izlerini takip etmeye hazırlanıyorum.

– Sen, çocukluktan beri tasavvuf çevrelerinde yetiştin ve rahmetli Farmadî Hoca'dan ders aldın. Allah'ın inayetiyle bu yolda huzuru bulursun.

– Kelam ve felsefe dersleri de almıştım. Ama bana öyle bir hal vaki oldu ki bütün öğrendiklerimi inkâra düştüm. Uzun bir süre gönlüm alevler içinde yandı ve bütün bildiklerim kül oldu. Nihayetinde Yüce Allah bu fakire acıdı. Yaralı gönlüme bir kurtuluş ışığı, ilahî bir nur peyda etti. Revan olduğum bu yolculukta, küllerimden yeniden doğup yanan yüreğimi onarmayı arzu ediyorum.

– Allah yâr ve yardımcın olsun. Lakin bilesin ki tasavvuf, bir aşk mesleğidir. Bu aşk; malı, mülkü, serveti ve şöhreti hiç sevmez. Dünyayla olan bütün bağlarını yüreğinden söküp çıkarmanı ister. Buna hazırlıklı olman lazım. Zira aşk, güçlü kollarıyla seni kavradığı zaman ne kadar çırpınsan da ondan kurtulma şansın olmayacaktır. Seni saracak, sarsacak ve bütün iradeni elinden alıp kendisine boyun eğdirmeye çalışacaktır.

– Beni bu yola koyan, bu derde salan Rabbim, er geç dermanını da verecektir kardeşim. Bunda en ufak bir tereddüdüm yok, vesselam.

– Unutmamalısın ki aşka direnirsen nefsine yenilirsin. Aşk ve sen aynı bedende bir arada yaşayamazsınız. Sen varsan aşk yoktur ve aşk varsa sen olmayacaksın.

Uykudan önce, hocası Farmadî'den ders alırken tuttuğu notlara göz gezdirdi. Ahmed'in, Allah'a bağlılığındaki samimiyeti, O'ndan gelenlere rızasını ve vakarını kıskanma derecesinde takdir ettiğini düşündü. "Bizim aradığımızı o bulmuş aslında" diye söylendi kendince ve ekledi:

– Herhalde mutluluk denen büyük sır, böyle bir teslimiyet olmalı...

Gazalî o günlerde tasavvufun gizemli vadilerindeydi. Yoğun bir şekilde tasavvuf okumalarına daldı. Ebu Talip el-Mekkî'nin *Kutu'l-Kulûb* adlı kitabı başta olmak üzere, Haris el-Muhasibî, Cüneyd-i Bağdadî, Şiblî, Ebu Yezid el-Bistamî ve diğer şeyhlerin eserlerini dikkatle tetkik ediyor ve her cümlenin üzerinde dakikalarca düşünüyordu.

Geceler boyu süren okumalarını saatlerce süren tefekkürle süslüyor, ilim yoluyla elde edilebileceği tasavvufî hakikatlere muttali oluyordu.

Gazalî, iki ayda elindeki tasavvuf kitaplarını gözden geçirmiş, bu ilmin metodu ve nihaî amacıyla ilgili belli kanaatlere ulaşmıştı. Okuduklarından öğrendiği kesin hakikatler vardı.

Tasavvuf, diğer mesleklerin aksine sadece ilimle elde edilebilecek bir yol değildi. Bu yolun künhüne ermek için ilmin amelle taçlanması gerekiyordu. Zira tasavvufun gayesi nefsin geçit yollarını kesmek, onu kötü huy ve sıfatlardan uzak tutmaktı. Ta ki bu sayede kalp, Allah'tan başka şeylerden arınsın ve sadece O'nun zikriyle süslensin.

Gazalî, elde ettiği bu fikirleri öğrencileriyle de paylaşıyordu. Derste iyice heyecanlanmış ve ayağa kalkarak konuşmaya başlamıştı:

– Şimdi daha net görüyorum. Sufîler bizzat yaşayarak ve kötü sıfatları iyileriyle değiştirerek varılabilen zorlu bir yola talip olmuşlardır. Buna yalnız öğrenme yoluyla ulaşmak mümkün değil.

Ebu Mensur Muhammed, hocasından son cümleyi biraz açmasını istedi. Gazalî'nin gözleri parladı:

– Evladım! Sufîler, boş söz değil, hal ve yaşantı ehlidir. Sıhhatli olmanın tarifini bilmekle sıhhatli olunmayacağı gibi tokluğun tarifini bilmeyle de doyulmaz. Bilmek ve yaşamak çok farklıdır. Mesela, hasta olan doktor sağlığın tanımını ve gereklerini bilir. Hâlbuki sıhhatini kaybetmiştir.

Verdiği misaller, öğrencilerin hoşuna gitmişti. Gazalî, devam etti:

– Aynı şekilde zühdün hakikatini ve şartlarını bilmekle bilfiil zühd halini yaşayarak nefsi dünyadan uzaklaştırmak arasında çok fark vardır. Sufîler, söz değil, hal sahibidirler. Onlar ilmi bizzat yaşayarak elde ederler.

Gazalî bunları anlatırken duygulanıp birkaç damla yaş

akıtmıştı. Babasıyla ve sonra Ebu Hasan'la gittiği Tûs'taki sufî hankâhında geçirdiği güzel vakitler hatırına yansımıştı.

Gazalî, pencereden dışarıya bakarken gözlerini sildi. Çok heyecanlandı ve kalp atışları hızlandı. Bir süre sonra rahlenin önüne oturdu ama artık hiçbir şey konuşamıyordu. Gözleri sakalını sulamayı sürdürürken derse daha fazla devam edemedi.

Talebeler sessizce çıkarak onu hatıralarıyla başbaşa bıraktı.

GAZALÎ, KENDİSİYLE HESAPLAŞMAYA BAŞLIYOR

Gazalî, kafası dolu olarak eve geldi. Bir süre sonra, kendisiyle çetin bir hesaplaşmaya girişti.

Tasavvuf kitaplarından okuduklarıyla kendini hesaba çekiyor, sorgu sual melekleri gibi ruhunu imtihan ediyordu. Kalbini kurşun gibi delip geçen cümlelerle karşılaştıkça halden hale giriyordu. Nitekim böyle bir cümleden sonra birdenbire haykırmaya başladı:

– İmanımdan şüphem yok benim! Asla da olamaz!

İki elini yumruk yapıp kaldırdı ve nefsiyle büyük bir kavgaya tutuştu:

– Allah Teâlâ, Sevgili Peygamberim (a.s.m.) ve kıyamet günü hakkında kesin imanım var benim. Üstelik bunu zor şartlarda kazandım, her türlü tehlikeye karşı korudum. İmanımdan zerre şüphem olamaz. Zira imanın bu üç temeli, sayılmayacak kadar sebep ve tecrübe neticesinde ruhumda kökleşti. Heyhat! Bu derece sağlam olan imanımdan nasıl şüphe duyarım?

Gazalî, ilerleyen birkaç gün yüreğini çok güvendiği imanına yaslayarak ayakta durabildi ancak. Her durumda iç muhasebesini sürdürüyor, tasavvuf okumalarına devam ediyordu.

Son zamanlarda nefsiyle kavgası arttığı için kendiyle başbaşa kalmaya daha çok ihtiyaç hissediyordu. Bu yüzden ders-

lerini talebesi Ebu Mensur Muhammed'e, ilim sohbetini ise kardeşi Ahmed'e havale etti.

Epey bir süre yaşadığı yalnızlıktan sonra, ahiret saadeti için tek çıkış yolunun; takva ile nefsin heva ve hevesten men edilmesi suretiyle olacağı sonucuna ulaştı. İşte o demlerde bunun iç muhasebesini yapıyor ve gözü başka bir şey görmüyordu.

"Nefsin, heva ve hevesten men edilmesi" cümlesini birkaç kez tekrarladı ve uzun bir süre yaşamakta olduğu hayatı düşündü.

Hiçbir sıkıntısı yoktu. Üstelik hayat standardı en üst seviyedeydi. Çok para kazanmış ve Bağdat'ın hatırı sayılır zenginlerinden birisi olmuştu. On kişilik bir ekip sürekli hizmetindeydi. Bağdat'ta lüks ve şöhret içinde yaşayanların ilk sıralarındaydı.

"Nefsin, heva ve hevesten men edilmesi" cümlesini peşpeşe tekrarlayınca, gözünün önüne hiç de alışık olmadığı şeyler yansıdı. İç dünyasını örten perde aniden açılmış ve Gazalî, şaşkın gözlerle kendi ahvalini seyrediyordu. Daraldı. Başını sağa sola salladı. Alnını ovuşturuyor, bir yandan da okumaya devam ediyordu:

Nefsin, heva ve hevesten men edilmesi nasıl olacaktı? Kitap, yolunu aydınlatıyordu:

"Bunun yolu Yüce Allah'a yönelerek geçici dünyadan uzaklaşıp ebedî olan ahirete bağlanmaktır. Bu da ancak şan, şöhret, mevki ve maldan yüz çevirip ruhu işgal eden herşeyden bağı kesmekle mümkündür."

Gazalî'nin korktuğu başına gelmiş, yer ayağının altından kaymaya başlamıştı. Pencerenin kenarına yaslandı.

İslam dünyasının en önemli eğitim kurumunda başmüderrislik yapıp yüzlerce kişiye ders verdiğini ve önemli eserler kaleme alıp İslam'a hizmet ettiğini düşünüp rahatlamaya çalıştı. Ne var ki bütün bunların hepsinin dünyalık alakalar olup hayatını tamamen kuşattığını görünce aniden irkildi.

Birbirini takip eden geceler, bu yaman çelişkinin kıskacındaydı ve artık hiçbir yerde rahat değildi.

Nitekim o gün medresede duramayıp eve geldi. Oysa talebeler onu görür görmez etrafını sarmış ve derslerini çok özlemişlerdi.

Eve gelirken halkın yoğun teveccühü ruhuna bir seher meltemi taşımış ve nefsini kabartmıştı. Yol boyu bunları düşündü ve kendisini bu güzelliklerle avutmaya çalıştı. Odasına çıktığında ise çelişkiler vadisinde gezdiğini ve ruhunun tereddütler yumağına sarıldığını hissetti.

GAZALÎ'NİN SORGULAMASI DERİNLEŞİYOR

Sedire oturdu ve yaptığı işleri değerlendirmeye başladı. Bunların en iyisi ders vermekti. Huzur bulmak için tedris işlerini düşünürken tam tersi bir durum ortaya çıktı. Aniden celallenip ayağa kalktı, balkona geçti. Yerinde duramıyor ama kendinden de kaçamıyordu.

Gazalî'nin zihni birdenbire sorgu sual nehrine dönmüştü:

– Ders anlatırken ve hasımlarımın fikirlerini çürütürken ahirete faydası olmayan ilimlere mi yöneldim acaba? Yüce Allah'ın rızasını ne kadar gözettim? Yaptığım iş, sırf Allah rızası için miydi?

Gözlerini kapatarak dış dünyadan bağlarını kesti. Uzun süre düşündü, ölçtü ve biçti. Bir ara yanına gelen Nurbanu'yla bir kelam dahi etmedi. Kendisiyle yüksek sesle hesaplaşırken oyuncağı elinden alınmış çocuk gibi ağlıyordu:

– Kendini kandırma hoca! Zira ders vermede senin niyetin Allah rızası için değil; şan, şeref ve şöhret içindi. Kendini kandırma ve gerçeği saklama! Zira bugün perde açıldı ve ruhunun her bir niyeti ortaya çıktı.

Gazalî, en büyük korkusuyla yüzleşmiş ve tam bir hüsran

yaşamıştı. Başına ağrılar indi, midesi bulanmaya başladı. Önceki fırtınalar bazı dallarını yıpratmıştı. Ancak en güvendiği ve adeta ömrünü adadığı ilim dalının bu şekilde çatırdaması onu adeta yıktı.

Odanın duvarı üstüne üstüne geliyordu. Kendisini sedirin üzerine gelişigüzel bıraktı.

Bir süre sonra uzandığı yerden doğrulmak istediğinde her yanının ağrıdığını fark etti. Ancak en büyük ağrı gönlündeydi. Kalkıp elini yüzünü yıkadı. Odasında ileri geri dolaşıp pencereden gözlerini ufuk çizgisine dikti. Bir süre aynı noktaya baktıktan sonra kendi kendine seslendi:

– Ey Gazalî! Sen ki, makam ve mevkinin kölesi olmuşsun da haberin yok. Şöhrete o kadar dalmışsın ki dünyadan yana boynun tutulmuş ve gözlerin kapanmış. Bu kör gözle uçurumun kenarına kadar gelmişsin. Ayağa kalk da cesaret göster! Geçmiş hallerini düzelt. Yoksa bil ki uçurumun dibindeki ateş çukuru seni bekliyor.

Medreseye gitmeyi ve ilim sohbetlerini bir süredir terk etmişti. Evinden dışarı çıkmıyor ve sürekli uçurumun kenarında olduğunu düşünüp nefis tezkiyesi yapıyordu. Bir yandan da teliflerini tamamlıyordu.

Talebelerinden derslere devam etmesi için gelen talepler çalışmalarına dönme hususunda onu isteklendiriyordu. Ancak yalnız kaldığı zamanlarda Bağdat'ı terk edip yaşadığı dünyalık hallerden; şan, şöhret ve makamdan uzaklaşarak ahiret işlerine yoğunlaşmayı arzuluyordu.

Bu çelişkiler içindeyken yazmayı sürdürüyor ve kitaplarda vadettiği teliflerini bitirmeye gayret ediyordu. Yazdığı zamanlarda hayattan büyük bir lezzet alıyor, eserini bitirince ise mutlulukla doluyordu.

O sabah, uzunca dualar edip bir müddet düşündü. Medreseye gidip ders vermeyi arzuluyordu. Ancak içinde büyük bir sıkıntı yumrusu peyda oldu. Ne yaptıysa onu kalbinden söke-

medi. Pöstekinin üzerinde yığılıp kaldı. Sanki bütün dermanı tükenmişti.

Gazalî, durduğu yerden kalbinin sesine kulak kesildi:

– Yolculuğa hazırlan, büyük yolculuğa... Çünkü ömründen çoğu gitti, azı kaldı. Üstelik önünde uzun bir ahiret yolculuğu var. Yaptığın ilim ve amel, hep riya ve gösteriştir. Eğer şimdi değilse ne zaman? Vazifeyi hemen bırakmazsan ya ne zaman terk edeceksin?

Aklı tarumar olmuş, bütün ders verme isteği bir anda son bulmuştu. Çaresizlik içindeydi ve güneş, bütün yakıcılığıyla Bağdat'a çullanmıştı.

Bahçeden gelen seslere kulak kesildi. Hayat, bütün canlılığıyla devam ediyordu. Kızlarının neşe içinde sağa sola koşuşlarını, kuş cıvıltılarını ve nihayet şöhretinin okşayıcı kokusunu iliklerine kadar hissetti.

Hazırlanarak medreseye doğru yola çıktı. Kendisine gösterilen hürmetten alelacele sıyrılarak medreseye vardı. Talebelerin ışıltısıyla karşılaşınca içine çöreklenen kasvet dağılmış ve rahatlamıştı.

Bir müddet sonra sınıftaydı. Talebelerin soruları ve meselelere olan yoğun alakaları pamuk ipliğine bağlı olan ders verme isteğini kamçıladı.

Öğleden sonra eve geldiğinde içi çalışma azmiyle doluydu. Bir süre havuz başında oturup çocuklarıyla sohbet etti. Neşesi yerine gelmişti. Odasına çıktıktan sonra ruhundaki gelgitleri düşünmeye, sabahki halini çözümlemeye çalıştı.

Odasının penceresinden etrafı süzerken kendisiyle konuşuyordu:

– Allahım! Şimdi bambaşka bir âlemdeyim. Sabahki halimle şu anım arasında dağlar kadar fark var.

Hayat, bahçedeki güllerin arasından kendisine gülümsüyor, havuzdaki sular ona, içinde bulunduğu şatafatlı yaşamın cazibelerini işmar ediyordu. Gazalî bir süre sonra çalışma

odasına girdi. Yazmış olduğu eserleri büyük bir hayranlıkla temaşa etti. Göğsü kabarmış ve kendisiyle gurur duymaya başlamıştı.

Epey bir süre zihninden fışkıran gizli mutluluk fısıltılarını dinledi:

– Sende zuhur eden sabahki hal, gelip geçicidir. Sakın ona itaat etme. Bak! Kaybolup gitti. Eğer ona uyar ve hiç kimsenin bozamayacağı bu yüksek mevkii, düşmanlarının çekişmelerinden uzak böyle düzenli bir hayatı bırakıp gidersen eğer, bir gün istesen de yeniden elde edemezsin.

ZİHİNLE GÖNÜL ARASINDA

Gazalî, gururunu okşayan fısıltı sağanağı altında uyuyup kalmıştı.

Uyandığında bir yandan üzerinde çalıştığı kitaplarını bitirmeye, bir yandan da tasavvuf okumalarına devam etti. Yemek yerken, dünya arzularının çekimi ve ahiret çağrıları arasında mengeneye sıkışmış bir halde olduğunu düşünüyordu.

O günlerde sabahki hali öğlene, öğlenki ise akşama uymuyordu. Sanki bir günde dört mevsim yaşıyordu. Bazen günlük güneşlik, bazen sağanak yağışlı ve çoğu zaman da şiddetli bir fırtınanın eşlik ettiği tipi ve boran iklimine maruz kalıyordu. Bir an herşeyi terk edip Bağdat'tan ayrılmak, bazen de dört elle işine sarılıp görevine devam etmek istiyordu.

Pencereden Bağdat sokaklarına bakarken bu çelişkiler arasında ne kadar yalnız olduğunu düşünmeye başladı:

– Etrafımda kum gibi insan kaynıyor ama ben bunca kalabalık arasında dağ gibi yapayalnız ve biçare bir kulum işte.

Şöhretinin zirvesinde olduğu bu dönemde kendisiyle görüşmek için uzak diyarlardan gelen ziyaretçileri vardı. Ancak son günlerde insanlar, onunla görüşüp tanışmak için üç-dört gün beklemek zorunda kalıyordu.

Epey vaktini alan hukukî danışmanlık işini de artık bırakmıştı.

Zaman, 1095 yılının baharını soluyordu. Gazalî, ilk iki ayı yoğun telif çalışmaları, akabinde medresedeki derslerini azaltması ve son iki ayı da şüphe krizleriyle geçen çetin bir altı aylık süreç yaşamıştı. Bu zorlu dönemde bütün işini ihmal etmiş ama telif çalışmalarını asla bırakmamıştı.

Nitekim *Tehafüt el-Felasife*'de geçen bazı terimleri açıkladığı *Miyar el-İlim* adlı eserini tamamladıktan sonra bir mantık kitabı olan *Mihakk el-Nazar*'ı da neşretmişti. Ayrıca halifeye sunduğu *el-Mustazhiri* kitabında olduğu gibi Batınîye'ye karşı ehl-i sünnet akidesini savunduğu *Kitap Hüccet el-Hak* ve mistik tecrübelerinin ilk ürünü olan *Mizan el-Amel* adlı eserini de ikmal ederek ilim taliplilerinin hizmetine sunmuştu.

Son yoğunlaştığı telifi *Kitap el-İktisat fi'l-İtikat* ise bitmek üzereydi. O günlerde tek sığındığı liman, ruhunun taşmalarını takip etmek ve kitap yazmaktı. Çevresinde Ahmed'den başka onu anlayacak ve dertlerini dökecek bir kimse yoktu. Üstelik kendisini yakıp yıkan birçok derdini de endişelendirmemek için ona açmıyordu.

Toplumdaki yüksek mevkii, yaşadıklarını başkalarıyla paylaşmasını engelliyor ve Gazalî'yi yalnızlığın soğuk sularına itiyordu.

Bütün bunların yanında onun ilme olan kadim susamışlığı vardı. Hiçbir şey, hatta gümbür gümbür akan dereler bile bu susuzluğunu gideremiyor, aksine her yaptığı yeni araştırma onun hararetinin artmasına ve susuzluğunun daha da dayanılmaz hale gelmesine neden oluyordu.

Bu yüzden Gazalî, bir an önce hakikati bulup biçare kalbini teskin etmek ve onun huzur efsunlayan kollarına doyasıya yaslanmak istiyordu. Fırtınada sağa sola sallanan ruhunda oluşan boşlukları, yoğun tefekküre ve onun hâsılası olan kitaplarına vermesi biraz da bu yüzdendi.

Altı aylık süreden sonra Gazalî'nin sıkıntıları, bunalımları ve çileleri tavan yapmıştı. Dünyalık işlerden uzaklaşmak için kendisini ders vermekten alıkoyuyor ve böylece nefsini dizginlemeye çalışıyordu.

Gazalî, artık çok istese de ders veremez bir haldeydi.

O gün medreseye çeşitli vilayetlerden bir grup talebe gelmiş, ısrarla kendisiyle görüşmek istemişti. O sıralar çok sıkıntılıydı ve neredeyse medreseye hiç uğramıyordu. İhsan, durumu kendisine haber verince talebelerin isteğini reddetti. Ancak gelenler günlerce beklemiş ve aynı talebi ısrarla kendisine iletmişlerdi.

Uzaktan gelen talebelerin gönüllerini hoş etmenin uygun olacağını düşünerek İhsan'a öğleden sonra 'medreseye geleceğini' söyledi. Gençlerin sevinci görülmeye değerdi.

Talebeler şöhreti bütün İslam coğrafyasını kuşatmış olan İmam Gazalî'yle tanışmanın ve ondan ders dinlemenin heyecanına kapılmıştı. Öğle namazından sonra Gazalî, medreseye geldi. Talebeler onu ayakta karşıladı ve sıraya geçerek elini öptüler.

Vakit ilerliyor ancak Gazalî bir türlü sohbete başlamıyordu. Ders verecek güç sanki elinden çalınmıştı. Birkaç kez denese de bu mümkün olmadı. Çaresizlik içinde ve talebelerin şaşkın bakışları arasında İhsan'a kardeşi Ahmed'i çağırmasını işaret etti. Adeta dili tutulmuş, bir kelam dahi edemez hale gelmişti.

Kendisini zorlayıp içinden dualar ediyordu. Ancak ne yapsa nafileydi.

Ağabeyinin son günlerdeki sıkıntılarını bilen Ahmed, büyük bir endişe içinde sınıfa geldi. Ahmed'i talebelerle başbaşa bırakan Gazalî apar topar medreseden ayrılarak İhsan'la birlikte eve geldi. Odasına çıktığında yere kapandı ve hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladı.

Gazalî'nin apar topar eve gelip hızla odasına çıkması Nur-

banu'yu çok korkutmuştu. Çocukları bahçeye salarak yanına çıktı. Gazalî'yi o halde görünce telaşı daha da arttı. İhsan da bir şey söylemiyordu. Su istedi ve Gazalî'nin yüzünü yıkamaya başladı. Hüzün okları başına yağmur gibi iniyordu. Bütün dermanı bitmek üzereydi. İhsan'a tabibe haber vermesini söyleyerek var olan son gücünü de tüketti.

Nurbanu, çaresizlik içinde Gazalî'nin sırtına kapaklandı ve hıçkırarak ağlamaya başladı. Biraz sonra Ahmed, yanında bir tabiple geldi. Tabip, Gazalî'yi muayene etti. Ancak fizikî bir rahatsızlığı olmadığını söyledi.

Nurbanu telaşın doruklarındaydı:

– Neyi var öyleyse? Bir rahatsızlığı yoksa niçin bu halde?

Tabip susmuştu. Birkaç yatıştırıcı bitki karışımı tavsiye ederek evden ayrıldı. Ahmed, ağabeyini yatağa uzattı ve Nurbanu'yu teskin etti.

HANS, AŞK YOKUŞUNDA

Hans, Tuğrul Bey'in dolandığı aşk düğümünün nasıl çözüleceğini düşünüyordu ki Ayça bütün güzelliğiyle bahçede göründü. Elindeki tepsideki kâfurî fincanlarda buram buram Yemen kahvesi tütüyordu.

Kahve tepsisini önce yaşlı amcaya uzattı. Sonra dönüp Hans'ın önüne geldi. Gözleri, çektiği Arap rastığıyla sanki bir ceylanın gözlerini andırıyordu.

Güzelce bir koku sürünmüş, üzerine aldığı ipekten şal ise omuzlarından kaymak üzeriydi. Hans karşısındaki güzel kadına teşekkür edip gülümsedi. Bu toprakların kendisi kadar insanı da çok gizemli ve farklıydı galiba. Mustafa, Hans'ın dalıp gidişini fark ettiğinde Hans iyice kızarmış ve gözleri buğulanmıştı.

Ayça, Mustafa'ya kahvesini uzatırken:

– Kahve getirmesek yüzünü göremeyeceğiz kardeş, diye sitem etti.

Mustafa kız kardeşine sarıldı ve:

– Artık hep beraberiz, dedi.

Ayça henüz ayrılmıştı ki Kerkükî gülümseyerek Hans'a sordu:

– Çoluk çocuk nerededir oğlum? Memlekette mi? Keşke onları da alıp gelseydin buraya.

– Yok amca, ben evli değilim. Daha doğrusu çalışmaktan evlenmeye fırsat bulamadım.

– Vah vah. Merak etme evladım. Bu tılsım gün gelir senin kapını da çalar. Herşeyin bir vakti zamanı var demek ki. Hiç ummadığın bir gün ummadığın bir anda o mübarek bela-yı aşk seni de sarıp sarmalar. Ama sen bu vakti epey uzatmışsın be oğul. Elini çabuk tutup acele etmen lazım!

Kahveleri yudumlarken hep birlikte gülüyorlardı.

Sohbet dönüp dolaşıp Selçuklu tarihine gelmişti. Halife ile Türk heyeti arasında cereyan eden olaylar Hans'ın olduğu gibi herkesin çok ilgisini çekmişti. Ama onun asıl beklediği, sultanın olumsuz gelişmeleri öğrenince tepkisinin ne olduğuydu. Nefes almadan sordu:

– Sultan Tuğrul'un tepkisini çok merak ettim Mustafa.

– Tuğrul Bey gelişmelerin olumsuz olduğunu öğrenince kılıçlar çekildi ve tepkiler açıkça ortaya konmaya başladı. Bu süreç, Sultan Tuğrul'un, halifenin tahsisatını keserek iktalarına el koymasına kadar vardı. İkta arazilerine el konması demek, sarayın bütün gelirlerinin kesilmesi demekti. Halife, sultanın maddî ve siyasi gücü sayesinde ayaktaydı.

– Bu kez sultan, halifeyi can damarından yakalamış. Mallarına el koymuş mu gerçekten?

– Koymuş koymasına ama olayın vahametini anlayan halifenin adamları devreye girerek ortalığı yatıştırmış. Halifeden yazılı bir 'icap' belgesi alarak Vezir Kündürî'ye teslim etmişler. Tuğrul Bey bunun üzerine bir mektup yazarak halifeye uygulanan bütün ambargoları kaldırmış.

– Mesele bu şekilde tatlıya bağlanmış herhalde. Zannedersem hemen düğün yapılmıştır. Zira zor ele geçen bir saadet var ortada.

– Tuğrul Bey, asrın düğünü sayılabilecek böyle bir nikâh merasimi için hazırlık yapılması talimatını verdi. Peygamber sülalesi ile akraba olmak ve dünyada iken kavuşacağı en büyük şerefe hemen nail olmak istiyordu.

– Evet, asrın düğünü...

– 1062 yılında büyük bir askerî merasim hazırlandı ve Bağdat'tan gelenler itina ile karşılandı. Vekâletnamenin Sultan Tuğrul'a takdiminin ardından nikâh kıyıldı ve günlerce süren ziyafetler tertip edildi. Ancak Tuğrul Bey, nikâhtan sonra Bağdat'a gidip zifaf ve düğün hazırlıkları yapmak yerine önceliği devlet işlerine vererek Azerbaycan'a gitti ve orada bir süre sulh ve sükûnu sağlamakla uğraştı.

– Yani bu kadar uğraştığı evliliği tamamlamadan savaşa mı gitti diyorsun Mustafa? Bu nasıl bir anlayış ve idealdir? Bunu anlamak için şu ana kadar öğrendiklerim yetersiz kalıyor doğrusu.

Herkesin gözü açılmış, dikkatle Mustafa'nın anlattıklarını dinliyordu.

– Bazı olaylar vardır ki akıl sır erdiremezsin Hans. Bu olay da böyledir. Bazıları zannediyor ki bütün bu işler zevk ü sefa için yapılıyor. Peygamberimizin (a.s.m.) evlilikleri için de aynı şeyi söyleyerek ona iftira ettiler. Hiçbir olay, dışarıdan göründüğü gibi değildir. Dönemin özelliklerini ve ideallerini bilmeden gerçekleri anlayamazsın. İşte sen de gördün.

– Peygamberinizle ilgili bu tür haberlere ben de rastlamıştım ama pek üzerinde durmamıştım. Size bir gerçeği itiraf etmek isterim. Yeterince dikkat kesilmesek de bilinçaltımızda Peygamberinizle ilgili böyle bir ön kabul var. Bu nasıl yerleşmiş, nasıl olmuş; kestirmek zor. Demek ki bütün ön yargılarımızı gözden geçirmek gerekiyor. Bu konularda sana

çok ihtiyacım olacak Mustafa.

– Her zaman yanındayım. Herşeyi çekinmeden sorabilirsin Hans.

– Teşekkür ederim. Bu güzel şehirde buna epey vaktimiz olur sanırım. Artık ajansa haber yetiştirme derdim de yok. Ama ben yine anlattığın filmin sonunu merak ettim. İyi mi bitti yoksa kötü mü? Zira tarihinizin her bir karesinde entrika, düello ve türlü aksiyonlar var.

Kerkükî de meraklanmıştı:

– Oğlum! De hele bakalım ne olmuş, derken Mustafa anlatmaya devam etti:

– Tuğrul Bey, Bağdat'a dönmek üzere harekete geçtiğinde o zamana kadar görülmemiş bir kış Bağdat ve civarını kuşatmıştı. Sultan ise Urmiye'de çok hastalandı. Ata binecek durumda olmadığı için tahtırevan içinde omuzlarda taşınıyordu. Tuğrul Bey bu şartlarda Bağdat'a geldi ve coşkuyla karşılandı. Selçuklu sarayında eşi görülmemiş bir düğün merasimi tertip edildi.

Hans büyük bir heyecanla araya girdiğinde herkes şaşırmıştı:

– Oh be! Nihayet evlilik gerçekleşti demek ki?

– Sevinç naraları atmak için henüz erken Hans! Evlilik resmen gerçekleşti ama o sırada Bağdat'tan ayrılma zorunluluğu hâsıl oldu. Tuğrul Bey, yakın haremini doğrudan başkent Rey'e gönderdi. Kendisi ise Cibal ve civarındaki karışıklıkların üzerine gidip sükûneti sağladıktan sonra Rey'e geçme niyetindeydi.

– Aman Tanrım! Yine evlilik arası bir savaş olayı. Sultan zaten hastaydı bildiğim kadarıyla.

– Evet. Nitekim bu işlerle uğraşırken sağlığı iyice bozuldu.

– Rey'e dönebildi mi bari?

– Döndü ama geldiği gün 4 Eylül 1063 tarihinde Rey'de vefat etti.

– Vah, vah, diye söylendi Kerkükî ve devam etti:

– Yazık olmuş sultana. Allah rahmet etsin.

Hans da hüzün çarşısında demlenmeye başlamıştı:

– Sultan Tuğrul'u ne kadar acıklı bir son beklermiş meğer. İnsanın yüreği sızlıyor. Bunları bizzat yaşayanın çektiklerini düşünürsek... Gerçekten dayanılması zor ve tahammülü insanın havsalasını aşıyor.

– Sana katılıyorum. Yüreğini bu denli kabartan Peygamber sevgisi ve ona akrabalık bağıyla intisap etme gayreti, Tuğrul Bey'in aşkının ne kadar ulvi bir nitelik taşıdığının kanıtıdır. Akıl alır gibi değil. Siyasi amaçla yapılan bu evlilik gerçekleşti ama bunun Selçuklu Devleti için bedeli çok ağır oldu.

– Nasıl yani?

– Sultan, bu sebeple sağlığından ve neticede ömründen oldu.

– Böyle bir aşka değmez miydi sence Mustafa?

– Değerdi değmesine. Ancak Sultan Tuğrul at koşturmaktan, civardaki karışıklıkları düzeltmekten Seyyide Hatun'la halvetini gerçekleştirmeye dahi fırsat bulamadı.

– Bu, işin latifesidir herhalde.

– Evet, ama şu var ki Hans; Suriye, Filistin ve Mısır'ı alarak İslam dünyasının siyasi birliğini gerçekleştirmenin arifesinde olan Tuğrul Bey'in, ömrünün son beş yılını bu uğurda heba etmesi, bu işi akamete uğrattı. Benim anlatmak istediğim husus bu. Yoksa böyle ulvi bir aşka bir değil, belki bin ömür dahi feda edilebilir.

– Tuğrul Bey'den sonra bu ideal bitti mi demek istedin?

– Hayır. Bu ideal bizler için hiç bitmeyen ve bitmeyecek olan bir sevdadır Hans. Sadece Tuğrul Bey'e nasip olmadı. Neticede bu mefkûre, onun yerine tahta çıkan yeğeni Alparslan'a devredilmiş oldu.

GAZALÎ'NİN SAĞLIĞI BOZULUYOR

Gazalî'nin dili tutulmuş, bir kelime olsun söyleyemez hale gel-

mişti. Nurbanu, doktorun tavsiye ettiği şurubu hazırlarken, medreseden hocalar ve saraydan misafirler evine akın etmeye başladı. Gazalî, sadece gelenleri seyrediyor ve geçmiş olsun dileklerini kabul ediyordu.

Misafirler ayrıldıktan sonra teskin edici şurubun tesiriyle bir-iki saat uyudu. Uyandığında, belki derdime derman olmuştur diye umutlandı ancak halinde herhangi bir değişiklik yoktu.

Gece yarısından sonra Gazalî'nin kalbine çöken hüzün, ruhunun çeperlerinde kalın bir ümitsizlik katmanı oluşturmuştu.

Doktorlar birbiri ardı sıra eve gelip gidiyordu. Takip eden birkaç gün, hastalığında herhangi bir iyileşme olmadı. Buna karşılık üzüntüsünde büyük bir artış vardı. Bütün vücudunu esir eden bu hal yüzünden yediklerini hazmedemez olmuş, yemeden ve içmeden kesilmişti.

Herkes çaresizlik içindeydi. Nurbanu mutfağa girerek ona en sevdiği yemekleri ve tatlıları hazırlıyor ancak Gazalî, yemek yiyemediği gibi bir damla su dahi içemiyordu. Bunun sonucunda, iyice zayıflayıp bitkin düşerek adeta hayata küstü.

O sabah, penceresine güneş değmeden uyandı. Gözyaşları eşliğinde medreseye doğru bakıyor ve tabiatın uyanışını temaşa ediyordu. Ruhunda yumru gibi taşıdığı hüznü def etmek istiyor ama bir türlü başaramıyordu. Ders verme isteği yeniden depreşti. Zihninde anlatmak istediği o kadar çok mesele vardı ki onları dile getirip bu yükten kurtulmak istiyordu.

İhsan'dan, talebelerin memleketine dönmediğini öğrenince daha da duygulandı. Gözü, medreseye kilitlenmiş, ağlamaya devam ediyordu.

Az sonra Nurbanu, kendisine yemek getirdi. Bir lokma dahi yiyemedi. Ağzına ne alsa çıkarmak zorunda kalıyordu. Nurbanu, ağlayarak yanından ayrıldı. Gazalî, mahzun ve müteredditgözlerle medreseyi süzmeye devam etti.

Ahmed, her vilayete haber salmış ve tabip istemişti. Eve

her gün farklı bir tabiple geliyor ve ağabeyinin tedavi işini bizzat takip ediyordu. Bilinen tedavi yöntemlerinin hepsini denediler. Ama durumunda bir iyileşme olmadı. Üstelik ortada gittikçe daha kötüye giden bir durum vardı. Herkes çaresiz kalmıştı.

Ertesi gün tabipler toplanarak bir durum değerlendirmesi yaptılar ve sonucu Ahmed'e bildirdiler:

– Bu durum, kalpte meydana gelen bir haldir. Oradan da mizaç ve karaktere sirayet etmiştir. Kalpteki keder giderilmedikçe bu hastalığın tedavi edilmesi de mümkün değildir.

Ahmed, ağabeyinin durumunu biliyor ve böyle bir netice bekliyordu. Tabiplere teşekkür etti. Ancak bu durumu Nurbanu'ya nasıl anlatacaktı? Önce gelip geçici bir rahatsızlık olduğunu söyledi. Ancak Nurbanu tatmin olmadı. Biraz düşündü, taşındı ve bütün metanetini toplayarak konuştu:

– Bu da geçer, bu da geçer ya hu.

Nurbanu, Ahmed'in hanımına sarılarak bir teselli arıyordu.

Nurbanu'nun simsiyah hüzün elbiselerini giyindiği bir sabahın seherinde Gazalî, kendisini epey iyi hissederek uyandı. Diline musallat olan yük bir hayli azalmıştı. Kızlarının kapının arkasından kendisini seyrettiğini görünce yatağından doğruldu ve onları kucağına alarak sevdi. Nurbanu, Gazalî'nin neşeli olduğunu gördü ve bu duruma çok sevindi.

Gece boyunca uyumamış ve yanı başında sabahlamıştı.

Sabah yemeğinden azını yedi. Kana kana nar şerbeti içti. Çocuklarının ayrılmasından sonra üzerinde çalıştığı son telifi *el-İktisat fi'l-İtikat* adlı eserine yoğunlaştı. Öğleden sonra Ahmed'e haber gönderdi.

Çok geçmeden Ahmed, Gazalî'nin huzurundaydı.

Ahmed, ağabeyinin çalışma yaptığını görünce çok sevindi. Gazalî ayağa kalkarak kardeşine sarıldı. Birlikte bahçedeki taşlığa indiler. Ahmed, hüzün ağacına dönmüş olan ağabeyi-

ni süzerken Gazalî, gözlerini ufka kilitlemiş, düşünüyordu. Az sonra kardeşine bakıp sağ dizine dokundu.

Zar zor konuşabiliyordu:

– Kardeşim! Artık bu şehir beni anlamıyor. Ben de bu şehri anlamak istemiyorum.

– O nasıl söz ağabey? Bilakis bu şehir seninle anlamını buluyor ve sen bu şehri aydınlatan bir kandilsin.

– Değil be kardeş. Bu şehirde ilim makam, mevki demektir. Altı aydır halimi düşünüyorum. Önce tedristeki maksadımı yokladım. Yaptığım bütün işler Allah rızası için değil, şöhret arzusundan ileri geliyormuş. Bunu geç de olsa anladım. Tasavvuf erbabının kitaplarını okumaya başladığım günden beri, şöhretin gözüme indirdiği bu perdeyi aralamaya çalışıyorum. Bunu bir nebze başardığımda bir de ne göreyim? Meğer uçurumun ta kenarına gelmişim de haberim yokmuş.

– Canım ağabeyim. Sen hep güzel şeyler düşünüp İslam'a faydalı işler yapmaktasın. Sağlığını bozacak derecede kendini üzmen reva mıdır? Bak! Ne hallere düşüp herkesi üzdün. Artık dilin tutulmaya başladı. Bir an önce kendini toparlaman lazım.

– Kardeşim! Dilimi bağlayıp gönlümü hür kılan hakikat bana diyor ki: "Vaziyetini düzeltmeye uğraşmazsan cehennem ateşine yuvarlanmak üzeresin." O nedenle sahip olduğum herşeyi terk edip nefsimi fena hallerinden arındırmak istiyorum.

– Çok güzel söylersin. Lakin Bağdat'ta buna engel olan nedir? Burada da pekâlâ bunu başarabilirsin.

– Acizliğimin yüreğimi örttüğü bu gecenin seherinde irademin bir kuş gibi elimden uçup gittiğini anladım. Çaresiz bir kimsenin Yüce Allah'a sığındığı gibi ben de ona iltica ettim ve yakardım. Sıkıntıya düşen hiçbir kulunu darda koymayan Rabbim, benim halisane dualarımı da işitip kabul etti. Namazdan sonra bitkin bir şekilde uzandığım yerden doğrulduğumda Yüce Allah'ın gönlüme makamdan, maldan, aile ve ço-

cuklardan yüz çevirme kolaylığı ihsan ettiğine şahit oldum ve secdeye kapanıp şükrettim.

– Nurbanu'yla konuştun mu bu durumu? Onun çok üzüleceğini ve bu gidişe mani olmaya çalışacağını hesaba kattın mı? Hem nereye gideceksin ki? Her gittiğin yerde seni tanıyan insanlar olacak. Seni duyar duymaz etrafına toplanıp dinlemek isteyecekler ve çok geçmeden gittiğin her yer sana terk etmek istediğin Bağdat gibi olacak.

– Onların hepsinin bir kolayı var. Ancak halife ve yardımcılarına Bağdat'ı terk edip Şam'a gideceğimi söylesem buna asla izin vermezler. Saray erkânının itiraz edemeyeceği bir yol bulmam lazımdır ki herhalde o da Mekke'ye gideceğimi söylemektir. Hiç kimsenin Mekke'ye yapacağım bu ziyarete bir engel çıkaracağını düşünmüyorum.

– Şam'da ne yapıp edersin ağabey? Ne yer ne içersin? Bunca hizmetin içinde hastalanıp dururken, bir başına oralarda nasıl yaşarsın?

– Kardeşim! Beni yakıp yıkan da bu rahat ve gösterişli hayatımdır. Ruhumu bütün kirlerden arındırmak ve Allah'ı sıkça anıp kalbimi tasfiye etmem için buna çok ihtiyacım var. Şöhret elbisemden soyunmak, nefsimi okşayan sözlerden kurtulmak ve yalnızlığımın gölgesinde riyazete çekilip ibadet etmek benim derdimin asıl devasıdır.

– Ağabey! Sen yine imkânsız bir çabanın yüreğine yelken açmışsın. Çok zorlu günler ve çileli bir hayat seni bekliyor. Ben yine ısrarla söylüyorum ki düşündüğün herşeyi burada da pekâlâ yapabilirsin.

– Tabiplerin sözlerini işittin Ahmed. Benim için bir mekân değişikliğinin zaruri olduğunu söylediler. Ben de aynı sesi dinliyorum:

"Yolculuğa hazırlan, büyük yolculuğa. Çünkü ömründen çoğu gitmiş, geriye azı kalmıştır. Üstelik önünde uzun bir ahiret yolculuğu var. Şimdilerde içinde bulunduğun ilim ve amel, riya

ve gösterişten ibarettir. Eğer şimdi ahiret hazırlığını yapmazsan ne zaman yapacaksın?"

GAZALÎ, KESİN KARARINI VERİYOR

Ahmed susmuş, Gazalî yürek yangınlarını dökmeye devam ediyordu. Ahmed, onun kesin kararını verdiğini anlayınca çaresizce boynunu büktü.

Gazalî kendisine gelmiş ve rahatlamıştı. İhsan'ı çağırarak saraya uğrayacağı haberini gönderdi. Zaman sonra hırkasını giyip siyah sarığını taktı. Ahmed'le birlikte saraya geçtiler.

Halife yardımcısı, iki kardeşi, büyük bir saygıyla karşıladı. Bir süre sohbet ettiler. Ancak Gazalî'nin Bağdat'tan ayrılma isteğini duyar duymaz odada buz gibi bir hava esti. Yardımcı, Gazalî'ye bunun imkânsız olduğunu ve halifenin bu talebe asla olumlu cevap vermeyeceğini söyledi:

– Hocaefendi! Sen en iyisi bu sevdadan vazgeç!

Gazalî, kararlıydı ve geri adım atacak durumda değildi. Meselenin çıkmaza girmemesi için hedef saptırdı:

– Efendim, maksadım Mekke ve Medine'yi ziyarete gitmektir.

Bu sözler, olumsuz havayı epey dağıtmıştı. Yardımcı, Gazalî'nin bu talebini halifeye iletti. Onun tepkisi de aynı oldu.

Halife, Gazalî'yi huzuruna kabul ederek bu isteğinden vazgeçmesi için ısrar etti. İslam'a yaptığı hizmetlerden övgüyle bahsettikten sonra, ayrılması halinde medresede büyük bir boşluk oluşacağını söyledi.

Gazalî, sağlık durumundan bahsetti. Tabiplerin kendisine mekân değişikliği önerdiğini bu yüzden bir süreliğine Bağdat'tan ayrılması gerektiğini söyledi. Sonunda Halifeyi bu gidişe ikna etmişti. Medresede oluşacak boşluğu layıkıyla dolduracağını söyleyerek saraydan ayrıldı.

Eve gelmeden Bağdat'ı terk edeceğiyle ilgili haberler bütün

vilayete yayılmış ve değişik yorumlara sebebiyet vermişti. İlk fırtına medresede koptu. Müderrisler kendi aralarında konuşup tartışmaya başladı:

– Gazalî, başmüderrislik görevini bırakıp Bağdat'ı terk edecekmiş. Niyetini de dine hizmet için Allah'ın böyle takdir ettiğine bağlıyormuş. Ancak durum pek de öyle görünmüyor. Demek ki halife artık onunla çalışmak istemiyor.

Mesele dallanıp budaklanıyordu. Bir diğer hoca konuşmaya başladı:

– Gazalî'nin içinde bulunduğu mevki, dinen ulaşılabilecek en yüksek makamdır. Hizmet için bundan daha yükseği yok ki bu mevkii bırakıp dine hizmet edecekmiş. Bu nasıl mümkün olur? Demek ki Bağdat'tan ayrılışının dinî bir nedeni yoktur. Herhalde devlet adamlarının artık onunla çalışmak istemediği doğru bir açıklamadır.

Tartışmaların iyice alevlendiği bir anda Ahmed, odaya girdi. Herkes Gazalî'nin ayrılış sebebiyle ilgili bir kanaat oluşturmaya çalışıyordu. Çoğunluğun, halifenin Gazalî'yle yolları ayırdığı fikrine saplanmak üzere olduğu bir anda Ahmed söz aldı:

– Sizler, halife yardımcısı ve bizzat halifenin, Gazalî'nin Bağdat'tan ayrılmaması için yaptığı ısrarlara gözünüzle şahit olsaydınız böyle konuşmazdınız. Görüyorum ki sizler dinimizi, makam ve mevkiyle eş tutmaktasınız. Bu sebeple neyin dine uygun, neyin de din dışı olduğunu anlamakta zorluk çekiyorsunuz. Allah'tan bir lütuf olarak saraydakiler, Gazalî'nin Bağdat'tan ayrılmaması için yapılan ısrarlara şahit oldu da meydan sizin gibi bilmeden konuşanlara kalmadı.

Hocalardan birisi Ahmed'e sordu:

– Saray nasıl değerlendiriyor bu ayrılığı? Bunu neye yormaktalar?

– Bu hal, Allah tarafından gelen bir iştir. Müslümanlara ve ilim ehline göz değmiş olmasından başka da bir sebebi yoktur.

Kendisiyle ilgili yalan yanlış sözler, Gazalî'nin de kulağına gelmişti. Sessiz kalmayı tercih etti. Gazalî, Nurbanu'yu çağırıp niyetini ona açıkladı. Odasına çıkarken Nurbanu olduğu yere yıkılmıştı.

Nurbanu'nun derin hüznünü ve yayılan bu sözlerden hiçbirini umursamadan hazırlıklarını yapmaya başladı. Çoluk çocuğunun nafakasına yetecek kadar para ve vakıf mallarının gelirlerini Nurbanu'ya teslim etti. Gideceği yerde dilenmekten men edecek kadar parayı kendisine ayırdı ve kalan bütün malını yoksullara dağıttı.

DÜNYA VE AHİRET GERGEFİNDE BAĞDAT'I TERK

Gazalî, Nurbanu'nun üzüntüsünün artması üzerine onunla uzun bir görüşme yaptı. Ona bu ayrılığın dinî bir zaruretten kaynaklandığını anlattı. Nurbanu ikna olmadığı gibi gözünü tek bir noktaya dikip donakalmıştı. Gazalî hızla giyinerek medreseye doğru yola çıktı.

Hüzün, duman rengi feracesini kuşanarak medresenin üzerine çullanmıştı. Gözler nemli, yürekler acımsı bir buruklukla doluydu. Talebeler hocalarını medresenin dış kapısına kadar uğurladı ve arkasından dua edip el salladı. Gazalî metin olmaya çalışıyordu ama medreseden ayrılır ayrılmaz gözyaşlarına hâkim olamadı.

Hilafet sarayına geldi. Medresenin iş ve işlemlerini yürüten halife yardımcısıyla görüştü. Yardımcı hâlâ ayrılmaması için ısrar ediyordu.

– Efendim, kesinleşmiş kararlar hakkında konuşmak hiç kimseye fayda vermez. Biz, bundan sonrasını planlamalıyız. Bu yüzden kardeşim Ahmed'i yerime başmüderris olarak bırakmak istiyorum. Belki bu sayede gözüm de arkada kalmaz.

Gazalî, Ahmed için gerekli onayı alır almaz eve geldi. Evdekiler, Gazalî'nin Mekke'ye gideceğini duymuş ama Nurba-

nu'nun bu derece üzülüp ağlamasına bir anlam verememişti.

Biraz sonra, çocukların sevinç naraları arasında Ahmed de geldi.

Ahmed, çocuklarla ilgilendikten sonra ağabeyinin odasına çıktı. Gazalî, kardeşine sıkıca sarıldı. Ondan son havadisleri aldıktan sonra ayağa kalktı ve bir süre pencereden dışarıya baktı.

– Onlar, dedi. Onlar beni asla anlayamazlar kardeşim.

Gazalî konuşmasına ara vermiş, gözlerinden kahır damlatıyordu:

– Beni anlayacak seviyede değiller zaten. Hepsinin gözü parada, şöhrette ve makamda...

Ahmed, başını sallayarak ağabeyini tasdik etti. Gazalî konuşmasına fasılalarla devam ediyordu:

– Bu yüzden yerime seni bıraktım. Artık Bağdat Medresesi'nin başmüderrisisin. Allah hayırlı etsin. Allah utandırmasın.

Ahmed epey şaşırmış ama sesini çıkarmamıştı. 'Âmin' demekle yetindiği anda Gazalî devam etti:

– Kardeşim! Sen, babamızın bana bıraktığı en değerli varlıksın.

Gözleri dolmuştu. Sözlerini güçlükle sürdürdü:

– Yarın onay yazın sana tebliğ edilirken ben Şam'a doğru yola çıkmış olurum. Çocuklarım sana emanettir. Niyetim bir daha Bağdat'a geri dönmemektir. Ancak herşeyi layıkıyla bildiği gibi, bu işin de en iyisini Allah bilir. Sana gelince, konuştuğumuz üzere medresenin kapılarını her daim halka açık tutasın. Allah yâr ve yardımcın olsun.

Ahmed, üzüntüsünü hafifletmek için ağabeyine sarıldı:

– Ne yapabilirim ki? Bize, yine ayrılık düştü.

Gazalî, Kasım Efendi'ye haber salarak bütün personeli toplamasını istedi. Bir süreliğine Mekke'ye gideceğini, bu zaman zarfında görevlerine aynı şekilde devam etmelerini söyledi. Herkes, kendilerine söylenene rıza göstermişken İhsan,

ısrarla bir şeyler anlatmaya çalışıyordu:

– Efendim! Müsaadenizle refakat edip hizmetinizi görmek isterim.

Gazalî, İhsan'ın bu talebini reddedip hazırlıklarını tamamladı. Erkenden yatağına uzandı. Uyandığında ayrılıktan yana huzursuzluk duymadığını, aksine henüz söken şafağın karanlığı delip gelişi gibi, kendi hüznünü de dağıttığına şahit oldu.

İhsan, atını hazırlamış ve herkes bahçede toplanmıştı. Medreseden talebeleri de Gazalî'yi uğurlamak için gelmeye devam ediyordu. Çocuklarını sevdi. Herkesle vedalaştıktan sonra Ahmed'e sarıldı. Ahmed, kendisine ısrarla ne yapmayı düşündüğünü ve aklındaki sırları soruyordu.

Gazalî, Ahmed'in kulağına eğilerek fısıldadı:

– Kardeş! Ahrarın sudûru, esrârın kuburudur. (Hür insanların kalpleri, sırların mezarlarıdır.)

Ahmed, bu sözden sonra başını öne eğdi ve bu ayrılığa teslim oldu.

Gazalî bir hamlede atına bindi. At huysuzlanıyor ve kendi etrafında dönüp duruyordu.

Son bir kez Nurbanu'ya baktı. Ona söylemek isteyip söyleyemediği ne çok şey vardı oysa. Annelerine sarılan kızlarını süzdü sonra. Acı sağanağı bütün yüreğini istila etmek üzereydi. Talebelerinin ümit dolu gözlerine odaklandı ardından.

Aklına hücum eden nedamet huzmelerini hissetmeye başlamıştı. Nazar ettiği her kare kendisini geri çağırıyor, sanki yolundan alıkoymak istiyordu.

Aklının çatallanmasına fırsat vermemek için atını mahmuzladı ve hızla oradan ayrıldı.

Hüzün, bahçenin duvarlarına deli dalgalar gibi çarpıyordu.

Nurbanu, daha fazla dayanamayıp olduğu yere yığılmış, çocuklar ne yapacaklarını bilememenin şaşkınlığına yuvarlanmıştı. Talebeler ise alabildiğine mahzundu.

Gazalî, gözden kaybolmak üzereyken Bengisu, amcasına

sarılmış, ne olduğunu anlamaya çalışıyordu:

– Amca! Babam nereye gitti?

Ahmed, yüreğindeki hüzünleri gözlerine taşımamak için direniyordu. Boğazı düğümlenmek üzereyken cevap verdi:

– Baban, yüreğinin onu çağırdığı yere gitti yavrum.

Bengisu, anlamış gibi yaptı, dudağını büktü:

– Oradan ne zaman geri gelecek peki?

Ahmed, artık gözyaşlarını tutamıyordu. Bengisu'yu kucağına aldı, bağrına bastı:

– Baban, geceler bitip tükendiği zaman geri gelecek yavrum...

Devam Edecek

Faydalanılan kaynaklar

Altıntaş, Prof. Dr. Hayrani, *Tasavvuf Tarihi*, Ankara.

Altuntaş, Servet, *Gazali'de Tasavvuf Felsefesi*, Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.

Ayni, Mehmed Ali, *İslam Düşüncesinin Zirvesi: Gazali*, Haz. Erol Kılınç, İstanbul 2011.

Bayraktar, Doç. Dr. Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 1988.

Bolay, Prof. Dr. Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazzali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, Ankara 2005.

Cündioğlu, Dücane, *Keşf-i Kadim*, İstanbul 2008.

Çamdibi, Dr. Hasan Mahmud, *Şahsiyet Terbiyesi ve Gazali*, İstanbul 1983.

Çelebi, Dr. Ahmet, *İslam'da Eğitim Öğretim Tarihi*, Çev. Ali Yardım, İstanbul 1983.

Çubukçu, Prof. Dr. İbrahim Agâh, *Gazali ve Şüphecilik*, Ankara 1989.

Çubukçu, Prof. Dr. İbrahim Agâh, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Ankara 1986.

Demircioğlu, Aytekin, *Eleştiri ve Şüphe Temelinde Gazali'de Bilgi Meselesi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2008.

Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Kelamı ve Tasavvufuna Giriş*, Çev.: Şahin Filiz, İstanbul 2000.

Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev.: Kasım Turhan, İstanbul 1987.

Gazali, Ebu Hamid, *İhya-u Ulumi'd-Din*, 4 cilt, Çev.: Mehmed A. Müftüoğlu, İstanbul 1989.

Gazali, Ebu Hamid, *İtikatta Ölçülü Olmak*, Çev.: Hanifi Akın, İstanbul 2005.

Gazali, Ebu Hamid, *Tehafütü'l-Felasife (Filozofların Tutarsızlığı)* Çev.: Dr. Bekir Karlığa, İstanbul 1981.

Gazali, Ebu Hamid, *Dalaletten Hidayete (el-Münkızu Mine'd-Dalal)*, Çev.: Doç. Dr. A. Subhi Furat, İstanbul 1978.

Gazali, Ebu Hamid, *Felsefenin Temel İlkeleri (Makasıd el-Felasife)* Çev.: Cemaleddin Erdemci, Ankara 2012.

Gazali, Ebu Hamid, *Kimya-yı Saadet*, Çev.: Ali Arslan, İstanbul 2004.

Gazali, Ebu Hamid, *Bidayetü'l-Hidaye*, Çev.: Abdulkadir Akçiçek İstanbul 1975.

Gazali, Ebu Hamid, *Düşünmede Doğru Yöntem (Mihakku'n-Nazar)*, Çev.: Dr. Ahmet Kayacık, İstanbul 2002.

Gazali, Ebu Hamid, *Mişkatü'l-Envar*, Çev.: Doç. Dr. Şadi Eren, İstanbul 2010.

Gazali, Ebu Hamid, *Minhacü'l-Abidin (Cennete Doğru Abidler Yolu)*, Çev.: Ali Kaya, İstanbul 2011.

Gazali, Ebu Hamid, *Hüccetü'l-İslam (Eyyühe'l-Veled)*, Çev.: Süleyman B. Cerağ, İstanbul 1980.

Gazali, Ebu Hamid, *Kalplerin Keşfi (Mükâşefetü'l-Kulûb)*, Çev.: Salih Uçan, İstanbul 2012.

Gazali, Ebu Hamid, *Devlet Adamlarına Altın Nasihatler (Et-Tibru'l-Mesbûk fi Nasîhati'l-Mülûk)*, Çev.: Hüseyin Okur, İstanbul.

Gazali, Ebu Hamid, *Tevhit Risalesi*, Çev.: Serkan Özburun ve Yusuf Özkan Özburun, İstanbul 2011.

Gazali, Ebu Hamid, *İki Madnun*, Çev.: Dr. Sabit Ünal, İzmir 1988.

Hayyam, Ömer, *Rubailer*, Çev.: Orhan Erdem, İstanbul 2011.

İzmirli, İsmail Hakkı, "İslam'da Felsefe Akımları", İstanbul 1995.

İslam Ansiklopedisi, Diyanet İşleri Başkanlığı.

Köymen, Prof. Dr. Mehmet Altay, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, 3 cilt, Ankara 2011.

Kaya, Dr. Selim, *Büyük Selçuklular Döneminde Bağdat*, Akademik Bakış, Kırgızistan 2008.

Köymen, Prof. Dr. Mehmet Altay, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1998.

Nizamülmülk, *Siyasetname*, Çev.: Nurettin Bayburtlugil, İstanbul 1981.

Orman, Dr. Sabri, *Gazali: Hakikat Araştırması Felsefe Eleştirisi, Etkisi*, İstanbul 1986.

Sevim, Prof. Dr. Ali ve Merçil, Prof. Dr. Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara,1995.

Şerif, M. M, *İslam Düşüncesi Tarihi*, Türkçe Ed.: Mustafa Armağan, İstanbul 1990.

Şerif, M. M, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, İstanbul 1997.

Taylan, Dr. Necip, *Gazzâlî'nin Düşünce Sisteminin Temelleri: Bilgi-İman-Mantık*, İstanbul 1989.

Topaloğlu, Prof. Dr. Bekir, *Kelam İlmi*, İstanbul 1988.

Turan, Prof. Dr. Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 1994.

Ülken, Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya, *İslam Felsefesi; Kaynakları ve Etkileri*, İstanbul 1993.

Watt, W. Montgomery, *Müslüman Aydın (Gazali Hakkında Bir Araştırma)*, Çev.: Yrd. Doç. Dr. Hanifi Özcan, İzmir 1989.

İnternet adresleri:

www.ghazali.org
www.gazali.net